

Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης

Αρ. 48 (2025)

Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης

2025

48

Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης
Greek Political Science Review

ΕΚΔΟΣΕΙΣ
Ελληνική Εταιρεία
Πολιτικής Επιστήμης

Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης

Greek Political Science Review

Άρης Αλεξόπουλος

Η δομή των μεταρρυθμιστικών νόμων και το έλλειμμα υλοποίησης στην Τρίτη Ελληνική Δημοκρατία

Μιχάλης Μπαρτσιώδης

Διαγενεακές διαφορές και αινίγματα για την πολιτική

Μαρία Κλη

Ψυχικές, Περιβαλλοντικές και Κοινωνικές Οικολογίες: Πνευματικότητα και το Μοντέλο των Ευρωπαϊκών Οικοκοινοτήτων

Ιωάννης Σ. Σκλαβούνος

Άρθρωση συμφερόντων, κοινωνικό κεφάλαιο, λαϊκισμός: μερικές παρατηρήσεις για την ελληνική κοινωνία πολιτών και την οργάνωση της συλλογικής δράσης κατά τη διάρκεια της κρίσης χρέους

Γιώργος Μακρής

Όψεις οικονομικής ψήφου στην Ελλάδα την περίοδο της οικονομικής κρίσης (2012-2015)

Κωνσταντίνος Κόντης

Το μύθευμα της ατομικής ευθύνης και η νεοσυντηρητική/νεοφιλελεύθερη χρήση του

Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης

Greek Political Science Review

Άρης Αλεξόπουλος

Η δομή των μεταρρυθμιστικών νόμων και το έλλειμμα υλοποίησης στην Τρίτη Ελληνική Δημοκρατία

Μιχάλης Μπαρτσιδης

Διαγενεακές διαφορές και αινίγματα για την πολιτική

Μαρία Κλη

Ψυχικές, Περιβαλλοντικές και Κοινωνικές Οικολογίες: Πνευματικότητα και το Μοντέλο των Ευτοπικών Οικοκοινοτήτων

Ιωάννης Σ. Σκλαβούνος

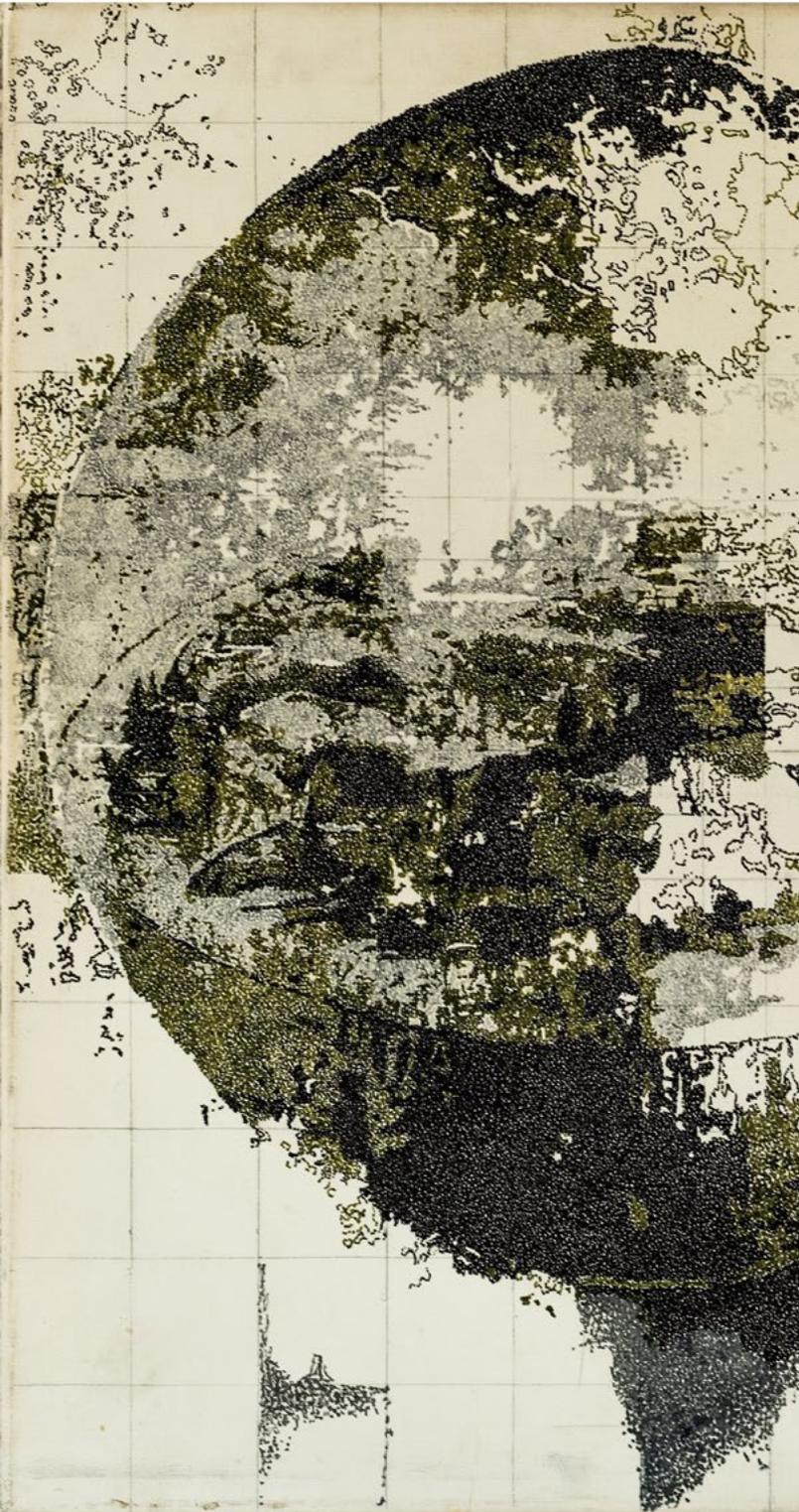
Άρθρωση συμφερόντων, κοινωνικό κεφάλαιο, λαϊκισμός: μερικές παρατηρήσεις για την ελληνική κοινωνία πολιτών και την οργάνωση της συλλογικής δράσης κατά τη διάρκεια της κρίσης χρέους

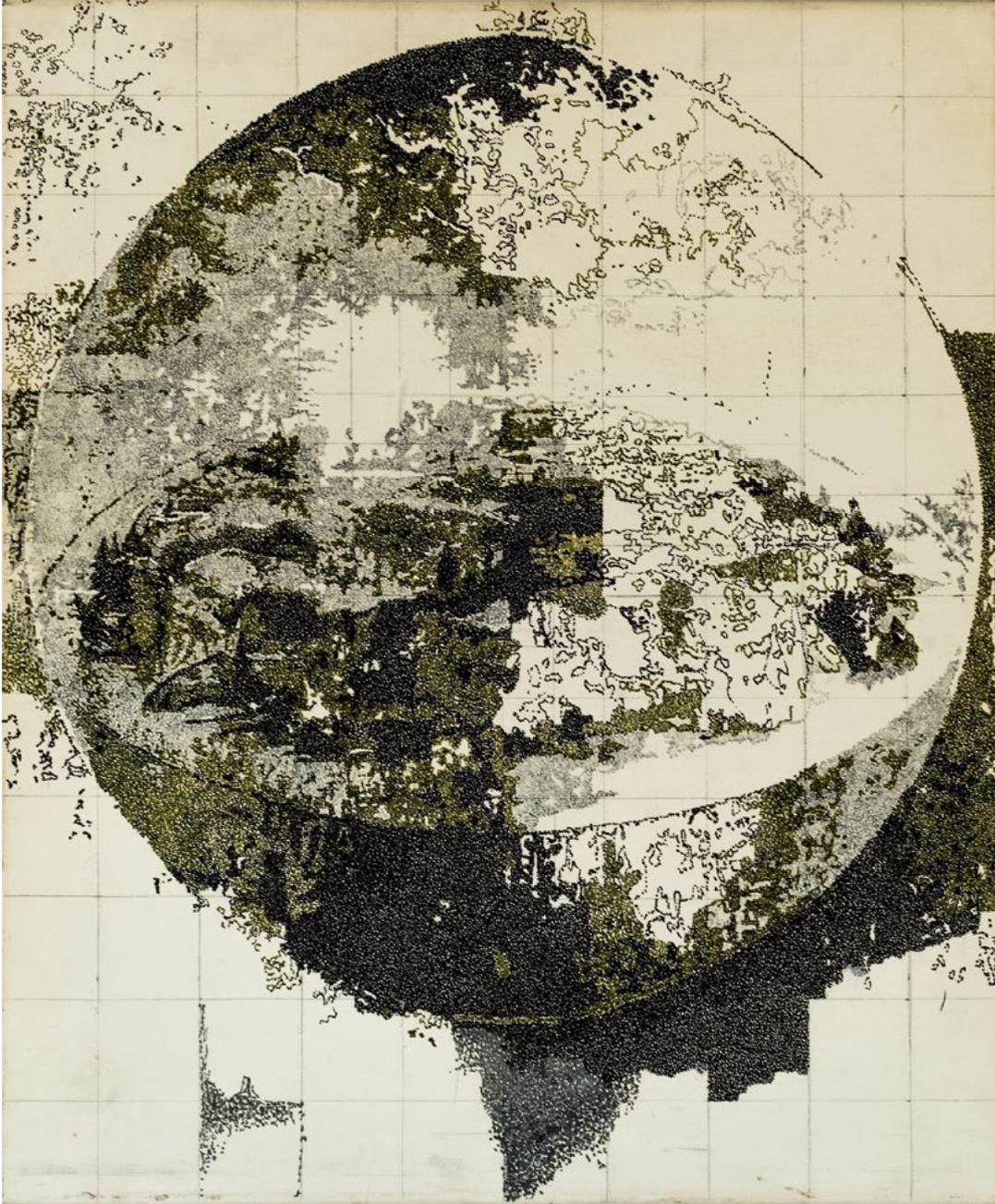
Γιώργος Μακρής

Όψεις οικονομικής ψήφου στην Ελλάδα την περίοδο της οικονομικής κρίσης (2012-2015)

Κωνσταντίνος Κόντης

Το μύθευμα της ατομικής ευθύνης και η νεοσυντηρητική/νεοφιλελεύθερη χρήση του

Το έργο που χρησιμοποιήθηκε στο εξώφυλλο είναι του εικαστικού Νίκου Παπαδόπουλου, *Homage to Hieronymus Bosch*, μέρος της ενότητας *Perpetual*, μαρκαδόροι σε καμβά, 60X50 εκ., 2015.

Ευχαριστούμε θερμά τον κύριο Παπαδόπουλο για την παραχώρηση της χρήσης του έργου του στο πλαίσιο του παρόντος τεύχους της Ελληνικής Επιθεώρησης Πολιτικής Επιστήμης.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Άρης Αλεξόπουλος

Η δομή των μεταρρυθμιστικών νόμων και το έλλειμμα υλοποίησης στην Τρίτη Ελληνική Δημοκρατία

Μιχάλης Μπαρτσιδης

Διαγενεακές διαφορές και αινίγματα για την πολιτική

Μαρία Κλη

Ψυχικές, Περιβαλλοντικές και Κοινωνικές Οικολογίες: Πνευματικότητα και το Μοντέλο των Ευτοπικών Οικοκοινοτήτων

Ιωάννης Σ. Σκλαβούνος

Άρθρωση συμφερόντων, κοινωνικό κεφάλαιο, λαϊκισμός: μερικές παρατηρήσεις για την ελληνική κοινωνία πολιτών και την οργάνωση της συλλογικής δράσης κατά τη διάρκεια της κρίσης χρέους

Γιώργος Μακρής

Όψεις οικονομικής ψήφου στην Ελλάδα την περίοδο της οικονομικής κρίσης (2012-2015)

Κωνσταντίνος Κόντης

Το μύθευμα της ατομικής ευθύνης και η νεοσυντηρητική/νεοφιλελεύθερη χρήση του

Βιβλιοκριτικές – Βιβλιοπαρουσιάσεις

Ορέστης Χατζηγιαννάκης

Για το βιβλίο: Σαντάλ Μουφ (2024). *Προς μια πράσινη δημοκρατική επανάσταση: Ο αριστερός λαϊκισμός και η δύναμη των συναισθημάτων*

Γιώργος Κόρδας

Για τον επιστημονικό τόμο: Βάλια Αρανίτου, Βασιλική Γεωργιάδου και Μάνος Τσατσάνης, (επιμ. 2022). *Η εκλογική συμπεριφορά των Ελλήνων. Ανάμεσα στα Μνημόνια και την Πανδημία: Στάσεις, αντιλήψεις, στοιχίσεις και αποστοιχίσεις*

Τα Μέλη της Συντακτικής Ομάδας
που εργάστηκαν γι' αυτό το τεύχος:

Ντόρα Γιαννάκη

Έβη Μαυρομούστακου

Θωμάς Σιώμος

Επιμέλεια κειμένων:

Δημήτρης Τσιρίμπας

Σχεδιασμός:

Πάνος Κουρτίδης

Η δομή των μεταρρυθμιστικών νόμων και το έλλειμμα υλοποίησης στην Τρίτη Ελληνική Δημοκρατία

Άρης Αλεξόπουλος

Καθηγητής, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης, Πανεπιστήμιο Κρήτης

Aris Alexopoulos

Professor, Department of Political Science, University of Crete

The structure of reform laws and the implementation gap in the Third Hellenic Republic

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η έλλειψη ποσοτικών δεδομένων τόσο για τον τρόπο νομοθέτησης των μεταρρυθμίσεων όσο και για τον βαθμό υλοποίησης των μεταρρυθμιστικών νόμων, τονίζει την ανάγκη για μια πιο συστηματική μελέτη του μεταρρυθμιστικού φαινομένου στην μεταπολιτευτική Ελλάδα. Το παρόν άρθρο επιχειρεί την σύνδεση των δομικών χαρακτηριστικών της νομοθέτησης στην Ελλάδα με τον βαθμό υλοποίησης και αποτελεσματικότητας των ψηφισθέντων νόμων. Με την κατασκευή ειδικών δεικτών για την μέτρηση της αποτελεσματικότητας των μεταρρυθμιστικών νόμων, διερευνά την νομοθετική παραγωγή στους τομείς περιβάλλοντος και ΑΠΕ, μετανάστευσης, υγείας, ασφαλιστικής μεταρρύθμισης, διοικητικής μεταρρύθμισης, και εκπαίδευσης, καθώς και πρόσφατα συγκεντρωτικά ετήσια στοιχεία από τον βαθμό έκδοσης δευτερογενών νομοθετικών πράξεων. Τα ευρήματα δείχνουν χαμηλά ποσοστά ενεργοποίησης των εξουσιοδοτήσεων, στρατηγική χρήση των Υπουργικών Αποφάσεων ως μορφών εξουσιοδότησης, καθώς και τον σημαντικό ρόλο της Ευρωπαϊκής Ένωσης στην υιοθέτηση μεταρρυθμιστικών νόμων. Οι κυβερνήσεις φαίνεται να ενεργούν στρατηγικά κατά την έκδοση δευτερογενούς νομοθεσίας, προσπαθώντας περισσότερο να αποφύγουν τις εκλογικές απώλειες παρά να εφαρμόσουν αποτελεσματικά μεταρρυθμιστικούς νόμους.

Λέξεις-κλειδιά: Δημόσιες πολιτικές, μεταρρύθμιση, έλλειμμα υλοποίησης νόμων, παραγωγή νομοθεσίας, υπουργικές αποφάσεις

ABSTRACT

The lack of quantitative data regarding both the way of legislating reforms and the degree of implementation of reform laws, emphasizes the need for a more systematic study of the reform phenomenon in the Third Greek Republic. This paper attempts to link the structural features of legislation in Greece with the degree of implementation of the primary legislation. Through the construction of specific indicators for measuring the implementation gap of reform laws, it examines the legislative production in the fields of environment and energy, immigration, health, insurance reform, administrative reform, and education, as well as recent aggregated annual data from the degree of issuance of secondary legislative acts. The findings show low levels of activation of primary provisions for secondary acts, strategic use of Ministerial Decisions as forms of authorization, as well as the important role of the European Union in the adoption of reform laws. Governments seem to act strategically in issuing secondary legislation, trying more to avoid electoral losses than to effectively implement reform laws.

Keywords: Public policies, reform, lack of law implementation, production of legislation, ministerial decisions

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Αποτελεί κοινή διαπίστωση ότι η μεταπολιτευτική δημοκρατία μας χαρακτηρίζεται από πολλές μεταρρυθμίσεις δημοσίων πολιτικών που απέτυχαν στην φάση της υλοποίησης. Πολλές μεταρρυθμίσεις εξαγγέλλονται, οι περισσότερες ψηφίζονται στο Ελληνικό Κοινοβούλιο, ελάχιστες όμως υλοποιούνται. Αυτή η δια γυμνού οφθαλμού διαπίστωση προκαλεί το ερευνητικό ενδιαφέρον για την συστηματική μελέτη του μεταρρυθμιστικού φαινομένου στο πεδίο των δημοσίων πολιτικών της χώρας μας. Η διεθνής βιβλιογραφία (π.χ. Huber και Shipan, 2002) συνδέει την μεταρρυθμιστική επίδοση των πολιτικών συστημάτων με τον τρόπο νομοθέτησης των αλλαγών. Παρατηρώντας την εγχώρια σχετική επιστημονική συζήτηση εντοπίζεται έλλειμμα στο πεδίο της συστηματικής καταγραφής του τρόπου νομοθέτησης και της ανάδειξης ποσοτικών δεδομένων που επιτρέπουν τόσο την οικοδόμηση διαγνωστικών ισχυρισμών αλλά κυρίως που δίνουν την δυνατότητα ελέγχου τους. Σ' αυτήν την ερευνητική ανάγκη επιχειρεί με την παρουσίαση σχετικών ευρημάτων να συνεισφέρει το παρόν άρθρο.¹

Το άρθρο εστιάζει στο νομοθετήν της Τρίτης Ελληνικής Δημοκρατίας και συγκεκριμένα στην καταγραφή του τρόπου νομοθέτησης των μεταρρυθμιστικών νομοθετικών δράσεων ώστε να μετρηθεί το πιθανό έλλειμμα υλοποίησής τους και στην συνέχεια να ερμηνευθεί μέσα από την κατανόηση της σχέσης ανάμεσα σε θεσμούς και δρώντες. Εντάσσεται στην ευρύτερη συζήτηση της ελληνικής και διεθνούς επιστημονικής κοινότητας πάνω στην μελέτη της θεσμικής οργάνωσης του κράτους από την πολιτική και νομική επιστήμη, σχετικά με την μεταρρυθμιστική επίδοση των κρατών και την σύνδεση αυτής με τον τρόπο νομοθέτησης. Οι προσφερόμενες απαντήσεις στηρίζονται στα σχετικά αναλυτικά εργαλεία της νεοθεσμικής ανάλυσης και πιο συγκεκριμένα της θεωρίας των παικτών αρνησικυρίας (Τσεμπελής, 2008) και αυτής που ερμηνεύει τις επιλογές μιας κυβέρνησης στο νομοθετήν μεταξύ της πρωτογενούς και δευτερογενούς νομοθέτησης (Huber και Shipan, 2002).

Επιλέχθηκαν μεταρρυθμιστικοί νόμοι από διάφορους τομείς πολιτικής όπου εμφανίζεται μεγάλη κινητικότητα αλλαγών τόσο στο εγχώριο όσο και στο Ενωσιακό επίπεδο διακυβέρνησης που επιτρέπει τον έλεγχο των ερευνητικών ερωτημάτων. Εξετάζονται νομοθετικές πρωτοβουλίες που λαμβάνονται από διαφορετικές κυβερνήσεις, σε διαφορετικές χρονικές στιγμές πάνω στον εκλογικό κύκλο, με διαφοροποιημένες στάσεις της αξιωματικής αντιπολίτευσης, προκειμένου να εντοπιστεί αν υπάρχουν διαφοροποιήσεις στον τρόπο νομοθέτησης.

¹ Με στόχο να καλυφθεί το έλλειμμα ποσοτικών δεδομένων για τον τρόπο νομοθέτησης των μεταρρυθμιστικών νομων, ξεκίνησα το 2010 σχετικό ερευνητικό πρόγραμμα. Στο πλαίσιο αυτού του ερευνητικού προγράμματος έχουν εκπονηθεί διδακτορικές διατριβές και σειρά διπλωματικών εργασιών.

2. ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ

Η μεθοδολογία που ακολουθήθηκε στηρίχθηκε στην ερευνητική προσέγγιση των Huber και Shipan, η οποία προσαρμόστηκε στα ειδικά χαρακτηριστικά του ελληνικού πολιτικού συστήματος για την διερεύνηση της νομοθετικής παραγωγής των επιλεγμένων μεταρρυθμίσεων στους τομείς περιβάλλοντος και ΑΠΕ, μετανάστευσης, υγείας, ασφαλιστικής μεταρρύθμισης, διοικητικής μεταρρύθμισης, και εκπαίδευσης. Κατασκευάστηκαν ειδικοί δείκτες για την μέτρηση των χαρακτηριστικών αυτών. Λαμβάνεται υπόψη ο αριθμός των σημαντικών εμπλεκόμενων παικτών και οι προτιμήσεις αυτών, η εγγύτητα στον χρόνο των εκλογών, το ποσοστό των εκλογών, το ποσοστό εδρών της κυβερνητικής πλειοψηφίας, η εσωτερική συνοχή του κυβερνώντος κόμματος και ο βαθμός μεταρρυθμιστικής συναίνεσης εκ μέρους της αξιωματικής αντιπολίτευσης.

Σε αναζήτηση τρόπου μέτρησης του διαισθητικά εντοπισμένου ελλείμματος υλοποίησης πρωτογενούς νομοθεσίας, για κάθε νομοθέτημα, μετρήθηκε λεπτομερώς η προβλεπόμενη και τελικά εκδοθείσα ειδική νομοθετική ύλη (Υπουργικές Αποφάσεις [ΥΑ], Κοινές Υπουργικές Αποφάσεις [ΚΥΑ] και Προεδρικά Διατάγματα [ΠΔ]). Με την χρήση του δείκτη «ενεργοποιημένες εξουσιοδοτικές διατάξεις» επιχειρήθηκε η μέτρηση της αποτελεσματικότητας της υλοποίησης των μεταρρυθμίσεων. Εντοπίστηκε η χρονολογία έκδοσης αυτών προκειμένου να διαπιστωθεί η χρονική απόσταση της ψήφισης του νόμου και της πρώτης έκδοσης ΥΑ ή ΠΔ. Για τον προσδιορισμό της αυστηρότητας ή χαλαρότητας του νομοθετήματος, ως προς την εφαρμογή των εξουσιοδοτικών διατάξεων ερευνάται αν αυτές συνοδεύονται από χρονική δέσμευση.²

Πέραν των μετρήσεων, μελετήθηκαν οι εισηγητικές εκθέσεις των προς ψήφιση νομοσχεδίων, τα πρακτικά συνεδριάσεων της Ολομέλειας της Βουλής, οι εκθέσεις της επιστημονικής υπηρεσίας της Βουλής, οι εκθέσεις αξιολόγησης συνεπειών ρύθμισης και οι εκθέσεις δημόσιας διαβούλευσης.

3. ΕΥΡΗΜΑΤΑ ΕΡΕΥΝΑΣ

Τα ευρήματα της έρευνας στα 20 συνολικά νομοθετήματα στον τομέα της σχετικής με την ενέργεια και το περιβάλλον νομοθεσίας και της μεταναστευτικής πολιτικής (Μιχάλη, 2017· Ντοντούλου, 2017), προκειμένου να επιτευχθεί η συγκριτική αποτίμησή τους, συγκεντρώνονται σε πίνακες στο Παράρτημα, με τις πληροφορίες και τους δείκτες τόσο των ποιοτικών όσο και των ποσοτικών χαρακτηριστικών της έρευνας. Τα ευρήματα της έρευνας συνοψίζονται στα παρακάτω:

2 Πηγή έρευνας ήταν η βάση νομικών πληροφοριών «ΝΟΜΟΣ».

Παρατηρείται ότι διαχρονικά από μικρούς νόμους πάμε σε μεγαλύτερους σε έκταση. Όπως φαίνεται στους σχετικούς πίνακες, προβλέπονται αρκετές εξουσιοδοτήσεις για έκδοση δευτερογενούς νομοθεσίας. Ο αριθμός των εξουσιοδοτικών διατάξεων που προβλέπονται είναι υψηλός, καθώς παρατηρούμε έναν μέσο όρο περίπου στο 2,3 ανά σελίδα. Καταγράφεται ότι ένα μεγάλο μέρος ζητημάτων αναγκαίων για να καταστεί λειτουργικός ο νόμος αφήνεται στην ευχέρεια της εκτελεστικής εξουσίας να τα ρυθμίσει μέσα από την έκδοση δευτερογενούς νομοθεσίας (ΠΔ και ΥΑ, ΚΥΑ). Η τάση αυτή φαίνεται να μεταβάλλεται στους νόμους που ψηφίστηκαν μετά το μνημόνιο. Παρατηρείται μείωση των προβλεπόμενων εξουσιοδοτικών διατάξεων, στις 0,9 ανά σελίδα, που παραπέμπει σε μετακίνηση προς λεπτομερή πρωτογενή νομοθέτηση.

Ως προς τα ποσοστά ενεργοποίησης των εξουσιοδοτήσεων, προκύπτει ότι αυτά κυμαίνονται σε χαμηλά επίπεδα, καθώς εκδίδεται κατά μέσο όρο το 45% των εξουσιοδοτικών διατάξεων. Παρατηρείται επίσης μεγαλύτερη χρησιμοποίηση ως μορφών εξουσιοδότησης των Υπουργικών Αποφάσεων σε σχέση με τα Προεδρικά Διατάγματα, κάτι που δεν εξηγείται από την φύση του υπό νομοθέτηση αντικειμένου.³ Έχουμε έτσι μια ένδειξη ότι οι κυβερνήσεις αισθάνονται ότι περιορίζονται κατά την υλοποίηση των μεταρρυθμιστικών νόμων από την εξουσία των δικαστών στην άσκηση ελέγχου συνταγματικότητας και προσπαθούν να αποφύγουν την χρήση των ΠΔ.⁴ Πριν από την ψήφιση του μνημονίου, το 2010, για την ενεργοποίηση των εξουσιοδοτήσεων ο χρόνος που μεσολαβούσε για την πρώτη ΥΑ ήταν μεγαλύτερος του ενός έτους. Από το 2010 και μετά τα δεδομένα αλλάζουν. Παρατηρείται άμεση ενεργοποίηση των εξουσιοδοτήσεων εντός του έτους ψήφισης.⁵ Σχετικά με την στάση της αξιωματικής αντιπολίτευσης καταγράφεται ότι σχεδόν σε όλες τις περιπτώσεις εκδήλωνε συστηματικά την έντονη αντίθεσή της. Οι περιπτώσεις όπου η στάση της αξιωματικής αντιπολίτευσης ήταν θετική είναι πολύ συγκεκριμένες και τις περισσότερες φορές έχει να κάνει με νόμους που εναρμονίζονται με την νομοθεσία της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Ο ρόλος της τελευταίας φαίνεται ισχυρός, αφού οι περισσότερες μεταρρυθμίσεις προκύπτουν ως αποτέλεσμα της εναρμόνισης με ευρωπαϊκές οδηγίες, και αυτό την κατατάσσει ως έναν από τους βασικούς παίκτες στην διαμόρφωση των εθνικών δημοσίων πολιτικών. Τέλος, από το 1974 έως σήμερα παρατηρείται ότι εκδίδεται κατά μέσο όρο μόνο το 45% των προβλεπόμενων εξουσιοδοτικών διατάξεων που είναι

3 Για συνολικά απογραφικά στοιχεία και σχολιασμό της έκδοσης ΠΔ και ΥΑ-ΚΥΑ για την περίοδο 1974-2005, βλ. Alexopoulos, 2011: 156-157. Τα ευρήματα αυτά φαίνεται ότι επιβεβαιώνονται και με την παρούσα μελέτη.

4 Το φαινόμενο έχει εντοπιστεί αρχικά από τον Αλιβιζάτο (Alivizatos, 1995), ο οποίος το χαρακτήρισε «δικαστικοποίηση της πολιτικής».

5 Βλ. στον σχετικό πίνακα, στο Παράρτημα, την περίπτωση των Ν.3851/2010, Ν.4001/2011, Ν.4014/2011 στην πρώτη μνημονιακή περίοδο, όπου ο μέσος χρόνος ενεργοποίησης μειώνεται σημαντικά.

απαραίτητες για να λειτουργήσουν οι πρόνοιες της πρωτογενούς νομοθέτησης.⁶ Τα ποσοτικά στοιχεία παραπέμπουν σ' ένα αδιαμφισβήτητο συστηματικό έλλειμμα υλοποίησης μεταρρυθμίσεων.

4. ΕΡΜΗΝΕΙΑ ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΩΝ ΕΥΡΗΜΑΤΩΝ

Ας περάσουμε από την αποτύπωση της κατάστασης στην απόπειρα της ερμηνείας. Το πρόβλημα χαμηλής επίδοσης στις μεταρρυθμίσεις που διαχρονικά επιχειρούνται στην μεταπολιτευτική Ελλάδα δεν φαίνεται να συνδέεται με την αλλαγή κυβέρνησης πριν αυτές ολοκληρωθούν, που θα ήταν η λογική ερμηνεία εφόσον γνωρίζουμε ότι ο συνήθης απαιτούμενος χρόνος υλοποίησης των μεταρρυθμίσεων είναι μεγαλύτερος απ' τον εκλογικό κύκλο. Στην χώρα μας όμως, από το 1974, με την διακοπή του 1989-90 και την πρόσφατη συγκυρία της εποχής των μνημονίων, συναντάμε μακρόβιες κυβερνήσεις. Έχουμε σταθερές, μονοκομματικές, πολύ ισχυρές κυβερνήσεις, με την μέση διάρκεια της διακυβέρνησης να είναι περίπου οκταετής. Μέχρι πρόσφατα δεν είχαμε συμμαχικές κυβερνήσεις, όπως σε άλλες ευρωπαϊκές δημοκρατίες, που οδηγούν σε ενδεχόμενη χαμηλής συνοχής διακυβέρνηση. Άρα, πρέπει να αναζητήσουμε στο εσωτερικό των κομμάτων που κυβερνούν τι πρόβλημα υπάρχει. Ο ισχυρισμός μου, στηριγμένος στις θεωρητικές πρόνοιες της θεωρίας των παικτών αρνησικυρίας, όπως τον έχω καταθέσει σε άλλα κείμενά μου,⁷ είναι ότι η αποτυχία μεταρρυθμίσεων στο πολιτικό μας σύστημα οφείλεται στο ότι τα πολιτικά κόμματα, όταν κυβερνούν, δεν είναι επίμονα μεταρρυθμιστικά. Στην περίπτωση αυτή, το κυβερνών κόμμα, ο παίκτης που διευθύνει την πορεία μιας μεγάλης μεταρρύθμισης, αλλάζει απλά προτιμήσεις πολιτικής ή είναι διαιρεμένο στο εσωτερικό του ως προς τον μεταρρυθμιστικό στόχο. Εντοπίζεται ένα πρόβλημα προσήλωσης (commitment) τόσο στο τι πάμε να μεταρρυθμίσουμε, όσο και στο περιεχόμενο της μεταρρύθμισης.

Με βάση τις προβλέψεις της θεωρίας των παικτών αρνησικυρίας⁸ για την λειτουργία των πολιτικών συστημάτων, ο συνδυασμός:

- πολυκομματικών κυβερνήσεων με εταίρους που αποκλίνουν ως προς τις προτιμήσεις τους για την μεταρρύθμιση,
- μονοκομματικών κυβερνήσεων πλειοψηφίας με το κυβερνών κόμμα να εμφανίζει χαμηλή εσωτερική συνοχή ως προς την επιχειρούμενη μεταρρύθμιση,

6 Προς ενίσχυση του παραπάνω ευρήματος χαμηλού ποσοστού έκδοσης προβλεπόμενων εξουσιοδοτικών διατάξεων βλ. στο Παράρτημα τους σχετικούς πίνακες επιπλέον μετρήσεων για τους μεταρρυθμιστικούς νόμους στους τομείς της υγείας, εκπαίδευσης, διοικητικής μεταρρύθμισης, τοπικής αυτοδιοίκησης και του ασφαλιστικού. Πηγή άντλησης του πρωτογενούς υλικού αποτέλεσε η βάση νομικών δεδομένων «ΝΟΜΟΣ» και η ιστοσελίδα της Βουλής.

7 Βλ. Αλεξόπουλος, 2005, 2007.

8 Τσεμπελής, 2008· Αλεξόπουλος, 2005, 2007.

- μεταρρυθμίσεων με μακρύ ορίζοντα υλοποίησης, και
- ύπαρξης μιας συστηματικά αρνητικής αξιωματικής αντιπολίτευσης οδηγεί στην διατήρηση ή την οριακή μεταβολή της ακολουθούμενης πολιτικής.

Ειδικότερα, εάν υιοθετηθεί –νομοθετηθεί– πρωτογενώς μια μεταρρύθμιση, το πιθανό εύρος του ελλείμματος υλοποίησης του μεταρρυθμιστικού νόμου είναι θετικά συσχετισμένο με την χαμηλή προσήλωση των κυβερνήσεων στην υλοποίηση της μεταρρύθμισης, σύμφωνα με τις αρχικές προτιμήσεις τους (Αλεξόπουλος, 2007). Η χαμηλή προσήλωση, σε συνδυασμό με την δυνατότητα συγκρότησης αντιμεταρρυθμιστικών συμμαχιών στην φάση της υλοποίησης, δεν οδηγεί την κυβέρνηση σε διορθωτικές κινήσεις ώστε να εξασφαλίσει την υλοποίηση της μεταρρύθμισης σύμφωνα με αρχικό σχεδιασμό.

Η ανάλυση, με το παραπάνω θεωρητικό σχήμα, των μεταρρυθμιστικών επιδόσεων του μεταπολιτευτικού ελληνικού πολιτικού συστήματος μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι η χαμηλή επίδοση στην προώθηση δραστικών αλλαγών είναι συνδυασμός των παρακάτω παραγόντων:

A) Τα κυβερνώντα κόμματα έχουν άλλες φορές χαμηλή εσωτερική συνοχή, όπως το ΠΑΣΟΚ του Σημίτη την περίοδο 1996-2004 και η ΝΔ του Καραμανλή την περίοδο 2004-2009, και άλλες εμφανίζουν έλλειψη προσήλωσης στην μεταρρύθμιση που προτείνουν, όπως συμβαίνει με τις κυβερνήσεις ΠΑΣΟΚ υπό τον Ανδρέα Παπανδρέου τις περιόδους 1981-1989, 1993-1995.

B) Οι κυβερνήσεις μας χαρακτηρίζονται από συχνούς ανασχηματισμούς, όπου οι σχηματισμοί έχουν μέσο όρο ζωής 18 μηνών.⁹

Γ) Η αξιωματική αντιπολίτευση εμφανίζεται συστηματικά αντίθετη στις ακολουθούμενες μεταρρυθμίσεις (χαμηλή μεταρρυθμιστική συναίνεση). Ειδικά μετά την δεκαετία του 1980, όλο και περισσότεροι νόμοι έχουν την μορφή γενικών πλαισίων και όλο και περισσότερη νομοθετική δραστηριότητα παραπέμπεται για εξειδίκευση στην έκδοση Υπουργικών Αποφάσεων και Προεδρικών Διαταγμάτων. Έτσι, εμφανίζεται, όπως έχει παρουσιαστεί σε παλαιότερη εργασία¹⁰, ενισχυμένος ο ρόλος της Διοίκησης αλλά και της Δικαιοσύνης στην παραγωγή κατ' εξουσιοδότηση πλήθους πράξεων εξειδίκευσης του τρόπου υλοποίησης των γενικών νομοθετημάτων. Εκεί αναπτύσσονται «συνασπισμοί αντιμεταρρύθμισης», με την συμμετοχή διοικητικών, δικαστικών, συνδικαλιστικών και αντιπολιτευόμενων πολιτικών παραγόντων.

Μετά το 2010, με την είσοδο της χώρας στην εποχή των μνημονίων, ο εξωτερικός παράγοντας της τρόικας –Ευρωπαϊκή Ένωση, Ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα, Διεθνές Νομισματικό Ταμείο– μέσω της αρχής της αιρεσιμότητας, λειτουργεί ως εξωτερικός περιοριστικός παράγοντας, μηχανισμός που αυξάνει την προσήλωση των κυβερνήσεων στην υλοποίηση του συμφωνημένου μεταρρυθμιστικού προγράμματος.

⁹ Βλ. Μακρυδημήτρης, 1992: 90 επ..

¹⁰ Αλεξόπουλος, 2011.

Έτσι εξηγείται η ταχύτερη ενεργοποίηση των κυβερνήσεων και το υψηλό ποσοστό έκδοσης εξουσιοδοτικών διατάξεων αμέσως μετά την ψήφιση των εξετασθέντων μεταρρυθμιστικών νόμων που αποτελούσαν μνημονιακή υποχρέωση¹¹. Ωστόσο, στοιχεία για όλη την περίοδο των μνημονιακών δεσμεύσεων¹² αναδεικνύουν ότι η επιτάχυνση παγιώνεται περισσότερο σε μέτρα της δημοσιονομικής διοίκησης όπου και ο μηχανισμός παρακολούθησης έδειχνε το μεγαλύτερο ενδιαφέρον και ασκούσε την μεγαλύτερη πίεση για την τήρηση των συμφωνημένων.

Από πρόσφατα στοιχεία του 2021,¹³ από την μεταμνημονιακή περίοδο, φαίνεται ότι ο ετήσιος ρυθμός έκδοσης υποχρεωτικών εξουσιοδοτικών διατάξεων του Υπουργείου Οικονομικών σε σχέση με αυτόν των υπολοίπων Υπουργείων έχει παγιωθεί ως περίπου διπλάσιος (περίπου 70% έναντι 40%). Αυτό μπορεί να εξηγηθεί από το ότι η χώρα παραμένει υπό δημοσιονομική επιτήρηση και ισχύει το καθεστώς ελέγχου του Ευρωπαϊκού Εξαμήνου. Το ενδιαφέρον εδώ είναι ότι για τα μη δημοσιονομικού χαρακτήρα νομοθετήματα ο βαθμός έκδοσης των υποχρεωτικών εξουσιοδοτικών διατάξεων παραμένει στα προμνημονιακά επίπεδα, κοντά στο 40-45%, εύρημα που συγκλίνει με αυτό άλλων μελετών (Σπανού, 2021: 296 επ., 311-312) και αναδεικνύει την οριακή επιρροή που είχε η αιρεσιμότητα στην βελτίωση της μεταρρυθμιστικής ικανότητας της χώρας.

Επίσης, η παρατηρούμενη διαχρονική χαμηλή μεταρρυθμιστική επίδοση δεν μπορεί να αποδοθεί στο γεγονός ότι η χώρα εισήλθε μετά το 2011 στον αστερισμό των συμμαχικών κυβερνήσεων, όπως θα ανέμενε το αναλυτικό σχήμα των παικτών αρνησικυρίας που χρησιμοποιούμε. Το γεγονός ότι οι συμμαχικές κυβερνήσεις χαρακτηρίζονταν από αποκλίνουσες ιδεολογικοπολιτικές προτιμήσεις, όπως η κυβέρνηση ΣΥΡΙΖΑ-ΑΝΕΛ στο διάστημα 2014-2019, δεν φαίνεται να επέδρασαν αρνητικά στην αποτελεσματική προώθηση των μεταρρυθμίσεων. Όπως αναφέρθηκε παραπάνω, ο εξωγενής περιοριστικός παράγοντας των «Θεσμών» και η εφαρμογή της αιρεσιμότητας στην λειτουργία της συμμαχικής κυβέρνησης δεν επέτρεψε εμπρόθετη απόκλιση από τις μεταρρυθμιστικές μνημονιακές υποχρεώσεις, ενώ η επιστροφή στις μονοκομματικές κυβερνήσεις το 2019 φέρνει το ποσοστό έκδοσης των υποχρεωτικών διατάξεων των μεταρρυθμιστικών νόμων στο 40%, στα ίδια επίπεδα με την προμνημονιακή περίοδο των μονοκομματικών πλειοψηφικών κυβερνήσεων. Τέλος, αυτό που αξίζει να εντοπισθεί στα στοιχεία της περιόδου του 2021 είναι το κατά πολύ μεγαλύτερο του 40% ποσοστό ενεργοποίησης των εξουσιοδοτικών διατάξεων

11 Όπως διευκρινίστηκε προηγουμένως, βλ. στον σχετικό πίνακα, στο Παράρτημα, την περίπτωση των Ν.3851/2010, Ν.4001/2011, Ν.4014/2011 στην πρώτη μνημονιακή περίοδο, όπου ο μέσος χρόνος ενεργοποίησης μειώνεται σημαντικά.

12 Βλ. τις διαδοχικές Εκθέσεις Συμμόρφωσης (Compliance Report) της Ευρωπαϊκής Επιτροπής για τα τρία προγράμματα που εφαρμόστηκαν στην χώρα από το 2010 έως το 2018.

13 Βλ. τον σχετικό πίνακα στο Παράρτημα. Πηγή δεδομένων αποτέλεσε η Γενική Γραμματεία Συντονισμού της Προεδρίας της Κυβέρνησης.

της νομοθεσίας του Υπουργείου Εργασίας και Κοινωνικών Υποθέσεων (66%), καθώς και του Μετανάστευσης και Ασύλου (83%). Τα πολύ υψηλά αυτά ποσοστά υλοποίησης, σε αντίθεση με τις υπόλοιπες περιοχές δημόσιας πολιτικής, μπορούν να ερμηνευτούν από το πολύ υψηλό ενδιαφέρον της κυβέρνησης και την προσήλωση των συγκεκριμένων Υπουργών στο μεταρρυθμιστικό εγχείρημα, πράγμα που είναι σύμφωνο με τις προβλέψεις του θεωρητικού σχήματος των αρνησίκυρων δρώντων.

5. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΙΚΑ ΣΧΟΛΙΑ

Συνοψίζοντας, παρατηρούμε ότι διαχρονικά οι ελληνικές κυβερνήσεις στα μεταπολιτευτικά χρόνια χρησιμοποιούν την δομή της πρωτογενούς νομοθεσίας για να λειτουργήσουν στρατηγικά στην παραγωγή των δημοσίων πολιτικών. Στην πρώτη περίοδο, μέχρι το 2010, εντοπίζεται εκτεταμένη χρήση εξουσιοδοτικών διατάξεων κατά την πρωτογενή νομοθέτηση. Αυτό παραπέμπει σε γενική και αφηρημένη νομοθέτηση που δίνει την δυνατότητα στις κυβερνήσεις να χρησιμοποιήσουν στρατηγικά την έκδοσή τους, στην φάση της υλοποίησης, ανάλογα με τις αντιδράσεις και το βαθμό δημοφιλίας του ψηφισθέντος νόμου και τις πιθανές επιπτώσεις που μπορεί να έχει στην εκλογική τους δύναμη. Η αφηρημένη διατύπωση και οι πολλές δευτερογενείς νομοθετικές πράξεις δίνουν περισσότερο χώρο σε άλλους θεσμικούς παίκτες, όπως η Δημόσια Διοίκηση και η Δικαιοσύνη, να λειτουργήσουν αυτόνομα και να επηρεάσουν το περιεχόμενο και την πορεία της ψηφισθείσας μεταρρύθμισης. Η διαδικασία της έκδοσης, ή μη έκδοσης, γίνεται έτσι χώρος συγκρότησης αντιμεταρρυθμιστικών συμμαχιών με «εξωτερικά» συμφέροντα που ηττήθηκαν στην πρωτογενή νομοθέτηση και επανέρχονται τώρα επιχειρώντας να επηρεάσουν, με αυτή την αφορμή, τους θεσμικούς παράγοντες. Μπορούμε να ισχυριστούμε ότι οι κυβερνήσεις, χρησιμοποιώντας την ανάρτηση της έκδοσης των Υπουργικών και Κοινών Υπουργικών Αποφάσεων και Προεδρικών Διαταγμάτων, ενδιαφέρονται περισσότερο για το εκλογικό παιχνίδι και λιγότερο για την αποτελεσματική υλοποίηση του μεταρρυθμιστικού νόμου. Αυτό συνάδει με το γεγονός ότι μετά το 2010 εντοπίζεται περισσότερο λεπτομερής νομοθέτηση, νόμοι με περισσότερα άρθρα και με λιγότερες εξουσιοδοτικές διατάξεις ανά σελίδα, το οποίο μπορεί να αποδοθεί στην μεταρρυθμιστική ατζέντα των μνημονίων και στο επείγον της υλοποίησής της. Η αλλαγή προτεραιότητας υπέρ της υλοποίησης των μεταρρυθμίσεων από αυτήν της εκλογικής επιβίωσης των κυβερνήσεων, στην συγκεκριμένη συγκυρία, μπορούμε να ισχυριστούμε ότι δεν είναι προϊόν εσωτερικής εκμάθησης αλλά εξωτερικής επιβολής. Είναι προϊόν του εξωτερικού περιορισμού της συμμετοχής της τρόικας στην δόμηση της πρωτογενούς νομοθέτησης που επέλεξε αυτή την στρατηγική, με δεδομένη την διαχρονική κυριαρχία των πελατειακών φαινομένων που είναι εγκατεστημένα στο σύστημα διακυβέρνησης της χώρας και τα οποία λειτουργούν συστηματικά αντιμεταρρυθμιστικά.¹⁴

¹⁴ Βλ. Πελαγίδης, 2005· Σωτηρόπουλος 2001.

Καταληκτικά, θεωρούμε ότι το πιο ενδιαφέρον εύρημα στην μελέτη των μεταρρυθμιστικών νόμων από το 1974 έως σήμερα είναι ότι εκδίδεται κατά μέσο όρο μόνο το 45% των υποχρεωτικά προς έκδοση προβλεπόμενων εξουσιοδοτικών διατάξεων. Τα ποσοτικά στοιχεία παραπέμπουν σ' ένα αδιαμφισβήτητο συστηματικό έλλειμμα υλοποίησης μεταρρυθμίσεων, το οποίο δεν φαίνεται να θεραπεύτηκε μέσω της αγωγής της αυξημένης επιτήρησης και της απειλής της αιρεσιμότητας στα δέκα χρόνια της μνημονιακής επιτήρησης. Η αποτυχία διακυβέρνησης φαίνεται ότι συνδέεται με βασικά ενδογενή χαρακτηριστικά του ελληνικού πολιτικού συστήματος, όπως η αρκετές φορές χαμηλή εσωτερική συνοχή αλλά κυρίως η μη ισχυρή μεταρρυθμιστική βούληση των κυβερνήσεων.

Παράρτημα

Παρουσίαση συγκριτικής αποτίμησης της δομής και των συνθηκών υιοθέτησης των μεταρρυθμιστικών νόμων στους τομείς πολιτικής για την ενέργεια, την προστασία του περιβάλλοντος, και την μεταναστευτική πολιτική

ΤΟΜΕΑΣ ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΤΙΚΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ					
	N.1975/1991	N.2790/2000	N.2910/2001	N.3284/2004	N.3386/2005
Αντικείμενο Νόμου	Είσοδος-έξοδος, παραμονή, εργασία, απέλαση αλλοδαπών, διαδικασία αναγνώρισης αλλοδαπών προσφύγων και άλλες διατάξεις	Αποκατάσταση των παλιννοστούντων ομογενών από την τώως Σοβιετική Ένωση και άλλες διατάξεις	Είσοδος και παραμονή αλλοδαπών στην ελληνική επικράτεια. Κτήση της ελληνικής ιθαγένειας με πολιτογράφηση και άλλες διατάξεις	Περί κυρώσεως του κώδικα της ελληνικής ιθαγένειας	Είσοδος, διαμονή και κοινωνική ένταξη των υπηκόων τρίτων χωρών στην ελληνική επικράτεια
Αριθμός Σελίδων	8	6	24	7	30
Αριθμός Εξουσιοδοτικών Διατάξεων για ΠΔ ή ΥΑ/Αριθ. Σελ.	4,8	4	2,1	1,9	2
Ενεργοποιημένες Εξουσιοδοτήσεις με Υποχρεωτική Έκδοση/Σύνολο Εξουσιοδοτήσεων με Υποχρεωτική Έκδοση	51,5%	52,6%	36,1%	42,9%	52,6%
Ο Νόμος Προκύπτει ως Εναρμόνιση με το Ενωσιακό Δίκαιο	Όχι	Όχι	Όχι	Όχι	Ναι
Κοινοβουλευτική Περίοδος	1990-1993	1996-2000	2000-2004	2004-2007	2004-2007

	N.1975/1991	N.2790/2000	N.2910/2001	N.3284/2004	N.3386/2005
Κυβερνών Κόμμα/Κόμματα	Νέα Δημοκρατία	ΠΑΣΟΚ	ΠΑΣΟΚ	Νέα Δημοκρατία	Νέα Δημοκρατία
Κυβέρνηση Μονοκομματική ή Συνασπισμού	Μονοκομματική	Μονοκομματική	Μονοκομματική	Μονοκομματική	Μονοκομματική
Έδρες Κυβερνώντος Κόμματος/Κομμάτων	152	162	158	165	165
Κυβερνητική Συνοχή	Αυξημένη	Χαμηλή	Χαμηλή	Ισχυρή	Ισχυρή
Χρονική Απόσταση από τις Προηγούμενες Εκλογές	1 έτος και 6 μήνες	3 έτη και 4 μήνες	1 έτος	8 μήνες	1 έτος και 5 μήνες
Στάση Αξιωματικής Αντιπολίτευσης	Αρνητική	Αρνητική	Αρνητική	Θετική	Αρνητική

	N.3536/2007	N.3838/2010	N.3907/2011	N.4018/2011	N.4251/2014
Αντικείμενο Νόμου	Ειδικές ρυθμίσεις θεμάτων μεταναστευτικής πολιτικής	Σύγχρονες Διατάξεις για την ελληνική ιθαγένεια και την πολιτική συμμετοχή ομογενών και νομίμως διαμενόντων μεταναστών και άλλες ρυθμίσεις	Ίδρυση υπηρεσίας ασύλου και υπηρεσίας πρώτης υποδοχής	Αναδιοργάνωση του συστήματος αδειοδότησης για την διαμονή αλλοδαπών στην χώρα υπό όρους αυξημένης ασφάλειας	Κώδικας μετανάστευσης και κοινωνικής ένταξης
Αριθμός Σελίδων	8/16	12	20	8/13	63
Αριθμός Εξουσιοδοτικών Διατάξεων για ΠΔ ή ΥΑ/Αριθ. Σελ.	2,6	1	2,1	1,9	0,9
Ενεργοποιημένες Εξουσιοδοτήσεις με Υποχρεωτική Έκδοση/Σύνολο Εξουσιοδοτήσεων με Υποχρεωτική Έκδοση	47,4%	25%	66,7%	42,9%	25,5%
Ο Νόμος Προκύπτει ως Εναρμόνιση με το Ενωσιακό Δίκαιο	Όχι	Όχι	Ναι	Ναι	Ναι
Κοινοβουλευτική Περίοδος	2004-2007	2009-2012	2009-2012	2009-2012	2012-2015
Κυβερνών Κόμμα/Κόμματα	Νέα Δημοκρατία	ΠΑΣΟΚ	ΠΑΣΟΚ	ΠΑΣΟΚ	Νέα Δημοκρατία, ΠΑΣΟΚ, ΔΗΜΑΡ
Κυβέρνηση Μονοκομματική ή Συνασπισμού	Μονοκομματική	Μονοκομματική	Μονοκομματική	Μονοκομματική	Συνασπισμού

	N.3536/2007	N.3838/2010	N.3907/2011	N.4018/2011	N.4251/2014
Έδρες Κυβερνώντος Κόμματος/ Κομμάτων	165	160	160	160	179
Κυβερνητική Συνοχή	Ισχυρή	Ισχυρή	Χαμηλή	Χαμηλή	Χαμηλή
Χρονική Απόσταση από τις Προηγούμενες Εκλογές	2 έτη και 11 μήνες	5 μήνες	1 έτος και 3 μήνες	1 έτος και 11 μήνες	1 έτος και 9 μήνες
Στάση Αξιωματικής Αντιπολίτευσης	Αρνητική	Αρνητική	Θετική	Αρνητική	Δήλωσε «ΠΑΡΩΝ»

ΤΟΜΕΑΣ ΑΝΑΝΕΩΣΙΜΩΝ ΠΗΓΩΝ ΕΝΕΡΓΕΙΑΣ							
	Ν.2244/1994	Ν.2773/1999	Ν.2941/2001	Ν.3468/2006	Ν.3734/2009	Ν.3851/2010	Ν.4001/2011
Αντικείμενο Νόμου	ΑΠΕ	Απελευθέρωση αγοράς ηλεκτρικής ενέργειας	Αδειοδότηση ανανεώσιμων πηγών ενέργειας	ΑΠΕ	Πρώθηση συμπαραγωγής χρήσιμων μορφών ενέργειας	ΑΠΕ	Επανακαθορισμός λειτουργίας αγορών ηλεκτρισμού, φυσικού αερίου, αγωγοί φυσικού αερίου και πετρελαίου, έρευνα παραγωγή υδρογονανθράκων
Αριθμός Σελίδων	7	18	16	22	24	27	100
Αριθμός προβλεπόμενων εξουσιοδοτικών διατάξεων ΥΑ, ΚΥΑ, ΠΔ	ΚΥΑ 2 ΥΑ 16 ΠΔ 3	ΚΥΑ 7 ΥΑ 16 ΠΔ 7	ΚΥΑ 6 ΥΑ 6 ΠΔ 2	ΚΥΑ 8 ΥΑ 15 ΠΔ 1	ΚΥΑ 9 ΥΑ 32 ΠΔ 1	ΚΥΑ 14 ΥΑ 24 ΠΔ 1	ΚΥΑ 28 ΥΑ 45 ΠΔ 5
Ποσοστό Εκδοθεισών ΥΑ, ΚΥΑ, ΠΔ	ΚΥΑ, ΥΑ 33,3% ΠΔ 1%	ΚΥΑ, ΥΑ 56,5% ΠΔ 71,4%	ΚΥΑ, ΥΑ 41,6%	ΚΥΑ, ΥΑ 52,1%	ΚΥΑ, ΥΑ 26,9% ΠΔ 100%	ΚΥΑ, ΥΑ 34,2% ΠΔ 100%	ΚΥΑ, ΥΑ 46,6% ΠΔ 20%
Ο Νόμος Προκύπτει ως Εναρμόνιση με το Ενωσιακό Δίκαιο	Όχι	Ναι	Όχι	Ναι	Ναι	Ναι	Ναι
Κυβερνών Κόμμα/ Κόμματα	ΠΑΣΟΚ	ΠΑΣΟΚ	ΠΑΣΟΚ	Νέα Δημοκρατία	Νέα Δημοκρατία	ΠΑΣΟΚ	ΠΑΣΟΚ
Κυβέρνηση Μονοκομματική ή Συνασπισμού	Μονοκομματική	Μονοκομματική	Μονοκομματική	Μονοκομματική	Μονοκομματική	Μονοκομματική	Μονοκομματική
Έδρες Κυβερνώντος Κόμματος/ Κομμάτων	170	162	158	166	152	160	160
Χρονική Απόσταση από τις Προηγούμενες Εκλογές	1 Έτος	3 Έτη και 3 μήνες	1 Έτος και 4 μήνες	2 Έτη και 3 μήνες	1 Έτος και 4 μήνες	8 Μήνες	1 Έτος και 10 μήνες

	N.2244/1994	N.2773/1999	N.2941/2001	N.3468/2006	N.3734/2009	N.3851/2010	N.4001/2011
Κυβερνητική Συνοχή	Χαμηλή	Χαμηλή	Χαμηλή	Υψηλή	Χαμηλή	Υψηλή	Χαμηλή
Στάση Αξιωματικής Αντιπολίτευσης	Αρνητική	Αρνητική	Μερική Συμφωνία	Αρνητική	Αρνητική	Θετική	Μερική Συμφωνία

ΤΟΜΕΑΣ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΟΣ			
	N. 1650/1986	N.3010/2002	N.4014/2011
Αντικείμενο Νόμου	Περιβάλλον	Εναρμόνιση του Ν. 1650/1986 με κοινοτικές οδηγίες	Περιβαλλοντική αδειοδότηση
Αριθμός Σελίδων	16	11	15
Αριθμός προβλεπόμενων εξουσιοδοτικών διατάξεων ΥΑ, ΚΥΑ, ΠΔ	ΚΥΑ 38 ΥΑ 17 ΠΔ 13	ΚΥΑ 17 ΥΑ 12 ΠΔ 1	ΚΥΑ 1 ΥΑ 28 ΠΔ 3
Ποσοστό εκδοθεισών ΥΑ, ΚΥΑ, ΠΔ	ΚΥΑ, ΥΑ 56,3% ΠΔ 7,1%	ΚΥΑ, ΥΑ 24,1% ΠΔ 100%	ΚΥΑ, ΥΑ 91% ΠΔ 0%
Ο Νόμος Προκύπτει ως Εναρμόνιση με το Κοινοτικό Δίκαιο	Όχι	Ναι	Ναι
Κυβερνών Κόμμα/Κόμματα	ΠΑΣΟΚ	ΠΑΣΟΚ	ΠΑΣΟΚ
Κυβέρνηση Μονοκομματική ή Συνασπισμού	Μονοκομματική	Μονοκομματική	Μονοκομματική
Έδρες Κυβερνώντος Κόμματος	161	158	160
Χρονική Απόσταση από τις Προηγούμενες Εκλογές	1 Έτος και 3 μήνες	2 Έτη	2 Έτη παρά 1 μήνα
Κυβερνητική Συνοχή	Υψηλή	Χαμηλή	Χαμηλή
Στάση Αξιωματικής Αντιπολίτευσης	Αρνητική	Αρνητική	Θετική

Χρόνος Ενεργοποίησης Εξουσιοδοτικών Διατάξεων							
	N. 2244/1994	N. 2773/1999	N. 3426/2005	N.3428/2005	N. 3851/2010	N. 4001/2011	N. 4014/2011
Αντικείμενο	ΑΠΕ	Απελευθέρωση αγοράς ηλεκτρικής ενέργειας	Απελευθέρωση αγοράς ηλεκτρικής ενέργειας	Απελευθέρωση αγοράς φυσικού αερίου	ΑΠΕ	Επανακαθορισμός λειτουργίας αγορών ηλεκτρισμού, φυσικού αερίου, αγωγοί φυσικού αερίου και πετρελαίου, έρευνα-παραγωγή υδρογόνου-νθράκων	Περιβαλλοντική Αδειοδότηση
Μέσος χρόνος ενεργοποίησης εξουσιοδοτήσεων (μήνες)	26	27	23	40	10	16	8

Μέτρηση ελλείμματος εφαρμογής των νόμων

Έκδοση υποχρεωτικών ΥΑ, ΚΥΑ, ΠΔ ανά μεταρρυθμιστικό νόμο

Πηγή άντλησης του πρωτογενούς υλικού έρευνας αποτέλεσε η βάση νομικών δεδομένων «ΝΟΜΟΣ» και η ιστοσελίδα της Βουλής.

Μέτρηση ελλείμματος εφαρμογής των νόμων για την παιδεία Έκδοση δευτερογενούς νομοθεσίας ανά νόμο			
Νόμος	Προβλεπόμενες υποχρεωτικές προς έκδοση πράξεις	Εκδοθείσες πράξεις	Ποσοστό έκδοσης (%)
309/1976	85	20	23,5
1566/1985	303	114	36,9
2083/1992	45	20	44,4
2525/1997	37	25	67,5
2916/2001	17	6	35,2
3549/2007	15	4	26,6
Μέσο ποσοστό έκδοσης	39%		

Μέτρηση ελλείμματος εφαρμογής των νόμων για το ασφαλιστικό <i>Έκδοση δευτερογενούς νομοθεσίας ανά νόμο</i>			
Νόμος	Προβλεπόμενες υποχρεωτικές προς έκδοση πράξεις	Εκδοθείσες πράξεις	Ποσοστό έκδοσης (%)
1902/1990 (Σουφλιά)	26	12	46
1976/1991	16	8	50
2084/1992 (Σιούφα)	57	33	58
2676/1999 (Ρέππα)	82	29	35
3029/2002	32	21	65
3232/2004	67	24	36
Μέσο ποσοστό έκδοσης	48%		

Μέτρηση ελλείμματος εφαρμογής των νόμων για την Δημόσια Διοίκηση <i>Έκδοση δευτερογενούς νομοθεσίας ανά νόμο</i>			
Νόμος	Προβλεπόμενες υποχρεωτικές προς έκδοση πράξεις	Εκδοθείσες πράξεις	Ποσοστό έκδοσης (%)
2190/1994 (ίδρυση ΑΣΕΠ)	29	22	76
3230/2004 (διοίκηση μέσω στόχων)	7	4	57
3528/2007 (τρόπος επιλογής προϊσταμένων)	41	7	17
Μέσο ποσοστό έκδοσης	50%		

Μέτρηση ελλείμματος εφαρμογής των νόμων για την Διοικητική Διείρεση <i>Έκδοση δευτερογενούς νομοθεσίας ανά νόμο</i>			
Νόμος	Προβλεπόμενες υποχρεωτικές προς έκδοση πράξεις	Εκδοθείσες πράξεις	Ποσοστό έκδοσης (%)
1878/1990 (νομαρχιακές εκλογές)	10	0	46
2218/1994 (θεσμοθέτηση δευτεροβάθμιας αυτοδιοίκησης)	48	16	33
2539/1997 (Καποδίστριας)	22	12	54
Μέσο ποσοστό έκδοσης	44%		

Μέτρηση ελλείμματος εφαρμογής των νόμων για την προώθηση των επενδύσεων <i>Έκδοση δευτερογενούς νομοθεσίας ανά νόμο</i>			
Νόμος	Προβλεπόμενες υποχρεωτικές προς έκδοση πράξεις	Εκδοθείσες πράξεις	Ποσοστό έκδοσης (%)
3389/2005	7	2	28
2601/1998	73	53	72
3299/2004	52	35	67
Μέσο ποσοστό έκδοσης	55%		

ΕΚΔΟΣΗ ΔΕΥΤΕΡΟΓΕΝΟΥΣ ΝΟΜΟΘΕΣΙΑΣ ΑΝΑ ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ			
ΥΠΟΥΡΓΕΙΑ	ΣΥΝΟΛΟ ΥΠΟΧΡΕΩΤΙΚΩΝ ΠΡΟΣ ΕΚΔΟΣΗ ΠΡΑΞΕΩΝ	ΕΚΔΟΘΕΙΣΕΣ ΕΚ ΤΩΝ ΥΠΟΧΡΕΩΤΙΚΩΝ ΠΡΑΞΕΩΝ	ΠΟΣΟΣΤΟ ΕΚΔΟΘΕΙΣΩΝ ΕΚ ΤΩΝ ΥΠΟΧΡΕΩΤΙΚΩΝ ΠΡΑΞΕΩΝ
31/12/2021			
ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΩΝ	276	183	66%
ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ & ΕΠΕΝΔΥΣΕΩΝ	132	69	52%
ΕΞΩΤΕΡΙΚΩΝ	30	8	27%
ΠΡΟΣΤΑΣΙΑΣ ΤΟΥ ΠΟΛΙΤΗ	44	24	55%
ΕΘΝΙΚΗΣ ΑΜΥΝΑΣ	13	4	31%
ΠΑΙΔΕΙΑΣ & ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ	266	96	36%
ΕΡΓΑΣΙΑΣ & ΚΟΙΝ. ΥΠΟΘΕΣΕΩΝ	198	131	66%
ΥΓΕΙΑΣ	220	68	31%
ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΟΣ & ΕΝΕΡΓΕΙΑΣ	247	73	30%
ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ & ΑΘΛΗΤΙΣΜΟΥ	55	14	25%
ΔΙΚΑΙΟΣΥΝΗΣ	69	23	33%
ΕΣΩΤΕΡΙΚΩΝ	92	31	34%
ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΗΣ & ΑΣΥΛΟΥ	47	39	83%
ΨΗΦΙΑΚΗΣ ΔΙΑΚΥΒΕΡΝΗΣΗΣ	183	64	35%
ΥΠΟΔΟΜΩΝ & ΜΕΤΑΦΟΡΩΝ	196	70	36%
ΝΑΥΤΙΛΙΑΣ & ΝΗΣΙΩ. ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ	87	41	47%
ΑΓΡΟΤΙΚΗΣ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ & ΤΡΟΦ.	51	26	51%
ΤΟΥΡΙΣΜΟΥ	36	26	72%
ΚΛΙΜΑΤΙΚΗΣ	50	12	24.0%
ΣΥΝΟΛΙΚΑ	2292	1002	44%
ΣΥΝΟΛΙΚΑ ΧΩΡΙΣ ΤΟ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΩΝ	2016	819	40%
Πηγή: Βάση δεδομένων παρακολούθησης νομοθετικού έργου Γενική Γραμματεία Συντονισμού, Προεδρία της Κυβέρνησης			

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ελληνόγλωσση

Αλεξόπουλος, Άρης. 2007, Η μεταρρύθμιση των πολιτικών του κράτους και ο ρόλος της δημόσιας διοίκησης, στο *Διοικητική Θεωρία και Πράξη - Διοίκηση και Κοινωνία*, Αντώνης Μακρυδημήτρης κ.α., επιμ. Αθήνα: Εκδόσεις Σάκκουλα, σσ. 597-661.

Αλεξόπουλος, Άρης. 2006, Εμπλοκή της Ανάπτυξης και ο Ρόλος του Μεταρρυθμιστή Επιχειρηματία Πολιτικής, στο *Ανάλυση της Ελληνικής Οικονομίας: Η Προσοδοθηρία και οι Μεταρρυθμίσεις*, Θεωδωρής Πελαγίδης και Μιχάλης Μητσόπουλος, επιμ. Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση, σσ. 95-113.

Αλεξόπουλος, Άρης. 2004, «Veto Players» στο Ελληνικό Πολιτικό Σύστημα, στο *Τριάντα Χρόνια Δημοκρατία: Το Πολιτικό Σύστημα της Τρίτης Ελληνικής Δημοκρατίας, 1974-2004*, Τόμος Β΄, Γεώργιος Κοντογιώργης, Κώστας Λάβδας, Μαρία Μενδρινού και Δημήτρης Χρυσόχου, επιμ. Αθήνα: Εκδόσεις Κριτική, σσ. 188-202.

Μακρυδημήτρης, Αντώνης. 1992, *Η Οργάνωση της Κυβέρνησης: Ζητήματα συνοχής και διαφοροποίησης*, Αθήνα: Α. Σάκκουλας.

Μιχάλη, Ευαγγελία. 2017, *Η πολιτική οικονομία των μεταρρυθμιστικών νόμων στην τρίτη ελληνική δημοκρατία: Η περίπτωση της περιβαλλοντικής νομοθεσίας*, Διδακτορική Διατριβή, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης, Πανεπιστήμιο Κρήτης.

Ντοντούλου, Δηιάνειρα. 2017, *Οι μεταναστευτικοί νόμοι στην τρίτη ελληνική δημοκρατία: χαρακτηριστικά και τρόπος νομοθέτησης*, Διδακτορική Διατριβή, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης, Πανεπιστήμιο Κρήτης.

Πελαγίδης, Θεόδωρος. 2005, Οι Βίκινγκς στην Ελλάδα: Προσοδοθήρες εναντίον ευρύτερου συμφέροντος, στο *Η εμπλοκή των μεταρρυθμίσεων στην Ελλάδα. Μια αποτίμηση του εκσυγχρονισμού*, Θεόδωρος Πελαγίδης, επιμ. Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση, σσ. 43-85.

Σπανού, Καλλιόπη. 2021, *Ποιες Μεταρρυθμίσεις; Κυβερνώντας υπό εξωτερική πίεση*, Αθήνα: Παπαζήσης.

Σωτηρόπουλος, Δημήτρης. 2001, *Η κορυφή του πελατειακού κράτους: Οργάνωση, στελέχωση και πολιτικοποίηση των ανώτερων βαθμίδων της Κεντρικής Διοίκησης στην Ελλάδα, 1974-2000*, Αθήνα: Ποταμός.

Τσεμπελής, Γιώργος. 2008, *Παίκτες Αρνησιкуρίας: Πώς λειτουργούν οι πολιτικοί θεσμοί*, Αθήνα: Παπαζήσης.

Ξενόγλωσση

Alexopoulos, Aris. 2011, Greece: Government as the Dominant Player, στο *The Role of Governments in Legislative Agenda Setting*, Bjorn Erik Rasch και George Tsebelis, επιμ. Λονδίνο: Routledge, σσ. 145-163.

Alivizatos, Nicos. 1995, Judges as Veto Players, στο *Parliaments and Majority Rule in Western Europe*, Herbert Döring, επιμ. Νέα Υόρκη: Martins.

European Commission. 2010, *The economic adjustment program for Greece, 2nd Review*, DG ECFIN European economy, occasional papers no 72.

European Commission. 2014, *The second economic adjustment program for Greece 4th review*, DG ECFIN European economy, occasional papers no 192.

European Commission. 2017, *Compliance Report, The third economic adjustment program for Greece 2nd Review*, DG ECFIN, Ιούνιος.

European Commission. 2018, *Compliance Report, ESM the stability support program for Greece 4th review*, DG ECFIN, Ιούνιος.

Huber, John και Charles Shipan. 2002, *Deliberative Discretion? The Institutional Foundations of Bureaucratic Autonomy*, Κέμπριτζ: Cambridge University Press.

Διαγενεακές διαφορές και αινίγματα για την πολιτική

Μιχάλης Μπαρτσίδης

Διδάκτωρ Φιλοσοφίας, Καθηγητής (ΣΕΠ) στο ΕΑΠ

Michalis Bartsidis

PhD in Philosophy, Lecturer at Hellenic Open University

Political challenges of transgenerational difference

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Ενσωματώνοντας σχετικά πορίσματα σύγχρονων ερευνών, η παρούσα εργασία εστιάζει στη σχέση των νέων με την πολιτική στην Ελλάδα σήμερα. Αφού επισημάνει ορισμένες μεθοδολογικές δυσκολίες που αφορούν την επιστημονική μελέτη του θέματος, προβαίνει σε μια ευρύτερη ερμηνευτική προσέγγιση θεωρώντας τις διαγενεακές διαφορές όχι απλώς ως κοινωνικές διαφορές αλλά ως ανθρωπολογικές. Αναφέρεται στην αμφίθυμη σχέση των νέων με την πολιτική, στη δύσκολη και τραυματική κατάσταση διπλού δεσμού αφενός με τάσεις ρήξης-φυγής-ανεξαρτησίας-ελευθερίας, αφετέρου με τάσεις αναζήτησης ασφάλειας σε θεσμούς και δεσμούς. Εξετάζει τα στοιχεία ενός παροντισμού που εμπεριέχει δραματικότητα και συγχρόνως πνεύμα-αξίες, συνθήκη που εφοδιάζει τους νέους με μια πολιτική ευθυκρισία. Στη συμπερασματική ενότητα η εργασία παρατηρεί ότι η πολιτική έχει ήδη αλλάξει ακριβώς λόγω των νέων συνθηκών ζωής των νεότερων γενεών και συνοψίζει μεσοπρόθεσμες προτάσεις δημοκρατικής πολιτικής μη θεσμικού αλλά και θεσμικού χαρακτήρα εκ μέρους των φορέων και του κράτους.

Λέξεις-κλειδιά: Νεολαία, πολιτική, ανθρωπολογικές διαφορές, διαγενεακή διαφορά, εσωτερικός αποκλεισμός, παροντισμός

ABSTRACT

Building on the conclusions of relevant research, this paper focuses on how young people today in Greece relate to politics. The paper points out some methodological difficulties concerning the scientific study of the subject and proceeds to a broader reflective, interpretative approach, considering generational differences not just as social differences but also as anthropological ones. It refers to the ambivalent relationship of young people with politics, to the difficult and traumatic situation of a double bind between, on the one hand, the tendencies to escapism-independence-freedom, and, on the other, the tendencies to seek security in institutions and bonds. It examines the elements of a presentism that includes a spirit-values condition that equips young people with a political equanimity. In the concluding section, it observes that politics has already changed precisely because of the new life conditions of the younger generations and summarizes medium-term democratic policy proposals of a non-institutional as well as institutional nature on the part of the agencies and the state.

Keywords: Youth, politics, anthropological differences, transgenerational difference, internal exclusion, presentism

«οἱ μὲν οὖν νέοι [...] καὶ μεγάλωψυχοι (οὐ γὰρ ὑπὸ τοῦ βίου πω τεταπείνωνται, ἀλλὰ τῶν ἀναγκαίων ἄπειροί εἰσιν, καὶ τὸ ἀξιοῦν αὐτὸν μεγάλων μεγαλοψυχία· τοῦτο δ' εὐέλπιδος)»

Αριστοτέλης, *Τέχνη Ρητορική*, 1389a, 30-33

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Για πολλούς ευνόητους λόγους διεξάγονται αρκετές έρευνες σχετικά με την κοινωνική, πολιτιστική και πολιτική συμπεριφορά των νέων σήμερα. Οι έρευνες τροφοδοτούν, στη συνέχεια, σχετικές συζητήσεις σε επιστημονικές συναντήσεις, πολιτιστικές και πολιτικές εκδηλώσεις. Μετά από δύο χρόνια εγκλεισμού λόγω της πανδημίας και του στιγματισμού τους, ιδιαίτερα από τα συστημικά Μ.Μ.Ε., πολλοί νέοι/ες βρίσκονται να εργάζονται εποχιακά για να εξασφαλίσουν ένα μικρό μέρος των απαιτούμενων για τη διαβίωσή τους, την ίδια στιγμή που η φοιτητώσα νεολαία συμβιώνει με τις πρωτόγνωρες εικόνες αυταρχισμού των ΜΑΤ μέσα στα πανεπιστήμια. Συμμετέχουν, επίσης, σε πολλαπλές αντιδράσεις πολιτιστικής διαμαρτυρίας (όπως, για παράδειγμα, με αφορμή την υπόθεση Λιγνάδη), καταγγελίας της αδικίας, της μεροληπτικής λειτουργίας του κρατικού μηχανισμού απονομής της δικαιοσύνης και των μηχανισμών συγκάλυψης εγκλημάτων με θύματα τους/τις ίδιους/ες, αλλά και της έμφυλης ή σεξουαλικής βίας/κακοποίησης. Οι διαμαρτυρίες έλαβαν τα χαρακτηριστικά μαζικού κινήματος με εξεγερσιακά στοιχεία μετά το τραγικό δυστύχημα στα Τέμπη, αφού αρκετοί από τους νεκρούς επιβάτες ήταν νέοι/ες φοιτητές/τριες.

Από την ανωτέρω περιγραφή μπορεί να παρατηρήσει κανείς την έντονη παρουσία των νέων στα κοινωνικά και πολιτικά πράγματα καθώς και τον διαφορετικό από παρελθούσες εποχές τρόπο με τον οποίο εκδηλώνεται η παρουσία αυτή. Επίσης, ενώ επιβεβαιώνονται οι διαφορετικές στάσεις και συμπεριφορές από τις προηγούμενες γενεές, εντούτοις το είδος της διαφοράς αυτής σήμερα δεν εντάσσεται στη συνήθη διαδοχή ριζοσπαστικότητας των νέων έναντι του συντηρητισμού και του κομφορμισμού των μεγαλύτερων σε ηλικία. Οι διαγενεακές διαφορές σήμερα φαίνονται πιο πολύπλοκες και η σχέση τους πιο σύνθετη, γεγονός που προσδιορίζει επίσης τη σχέση των νέων με την πολιτική στην Ελλάδα. Επιχειρώντας να σκεφτούμε την αμφίθυμη σχέση των νέων με την πολιτική θέτουμε ως υπόθεση εργασίας τη δύσκολη και τραυματική κατάσταση διπλού δεσμού αφενός με τάσεις ρήξης-φυγής-ανεξαρτησίας-ελευθερίας, αφετέρου με τάσεις αναζήτησης ασφάλειας σε θεσμούς και δεσμούς. Εξετάζουμε την υπόθεση στο πλαίσιο της γενικότερης κρίσης της ιδεολογίας με την έννοια της κατάρρευσης των καθολικών αξιών

και ιδεωδών που προσανατόλιζαν ιστορικά τις πρακτικές των κοινωνικών ατόμων και ομάδων, τάξεων και μαζών. Δεδομένου ότι κάθε μεγάλη και ιστορική ανασυγκρότηση των καθολικών ιδεωδών άπτεται των απαντήσεων που δίνει κάθε εποχή στο φιλοσοφικό ερώτημα «Ποια είναι η ουσία-φύση του ανθρώπου;», είμαστε σε θέση να αντιληφθούμε τον φιλοσοφικό πυρήνα κάθε πολιτικής ιδεολογίας. Η κρίση της ιδεολογίας, και κατ' επέκταση της πολιτικής, είναι η συνθήκη μπλοκαρίσματος παραγωγής των ταυτοτήτων που αποκαλούμε συνθήκη εσωτερικού αποκλεισμού.¹ Αυτός είναι ο λόγος που προβαίνουμε σε μια ευρύτερη ερμηνευτική προσέγγιση (στην κατεύθυνση της ερμηνευτικής κατανόησης) θεωρώντας τις διαγενεακές διαφορές όχι απλώς ως κοινωνικές διαφορές αλλά ως ανθρωπολογικές.

Εξετάζουμε, συνεπώς, τις ηθικές διαστάσεις της κρίσης υπό αυτό το πρίσμα αλλαγής των καθεστώτων επικοινωνίας και όχι μέσα από τις εξελίξεις λόγω παγκοσμιοποίησης ή λόγω των τεχνολογικών αλλαγών στις μορφές επικοινωνίας. Για τον λόγο αυτό η παρατήρηση των ποικίλων πρακτικών των νέων σήμερα φωτίζει και τις διαδικασίες που ανανεώνουν το ρεπερτόριο αξιών, αποκαλύπτοντας τα στοιχεία ενός παροντισμού που εμπεριέχει δραματικότητα και συγχρόνως πνεύμα-αξίες, συνθήκη που εφοδιάζει τους νέους με μια πολιτική ευθυκρισία.

Στη συμπερασματική ενότητα η εργασία παρατηρεί ότι η πολιτική έχει αλλάξει ήδη, ακριβώς λόγω των νέων συνθηκών ζωής των νεότερων γενεών, και συνοψίζει μεσοπρόθεσμες προτάσεις δημοκρατικής πολιτικής μη θεσμικού αλλά και θεσμικού χαρακτήρα εκ μέρους των φορέων και του κράτους.

2. ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΚΕΣ ΔΥΣΚΟΛΙΕΣ

Θα ήθελα να θέσω δύο σημεία προς συζήτηση για τη σχέση των νέων με την πολιτική, συγκεκριλώνοντας τα πορίσματα κάποιων σχετικών ερευνών. Ενσωματώνοντας τα ευρήματα που προκύπτουν από ερωτήματα εμπνεόμενα από το θεωρητικό και εννοιολογικό πλαίσιο περί της κρίσης της πολιτικής αντιπροσώπευσης, θα προβώ, ωστόσο, σε μια αναστοχαστική προσέγγιση, σε μια οιονεί «ισχυρή» ερμηνεία τους, χρησιμοποιώντας επιπροσθέτως εργαλεία διαφορετικά από εκείνα της πολιτικής θεωρίας και των ποσοτικών αναλύσεων. Οι νέοι/ες και συγκεκριμένα η νεολαία ως κοινωνική κατηγορία, στην Ελλάδα

¹ Για τη συνθήκη του εσωτερικού αποκλεισμού σε συνάρτηση με την ανάλυση της έννοιας του εσωτερικού ορίου βλ. Μπαρτσιδής, 2017, και για το ευρύτερο πλαίσιο της διατομικής προσέγγισης Μπαρτσιδής, 2014.

ειδικώς, έχουν διαμορφώσει ιστορικά μια ιδιαίτερη σχέση με την πολιτική και τα ιδανικά μέσα από τις κινητοποιήσεις τους από τη δεκαετία του 1960, μετά στο Πολυτεχνείο καθώς και στις επόμενες περιόδους μέχρι την αρχή της κρίσης του 2008.² Σε όλο αυτό το ιστορικό διάστημα υπήρχαν ορισμένες ηθικές και ιδεολογικές σταθερές τις οποίες αποδέχονταν ή αμφισβητούσαν και μετασχημάτιζαν. Κατά την πρόσφατη περίοδο, μετά τις πολλαπλές κρίσεις, το κοινωνικό πλαίσιο έχει ρευστοποιηθεί αρκετά και δεν παρέχει ως δεδομένες κάποιες ηθικοπολιτικές σταθερές στις οποίες οι νέοι θα αναφέρονται. Οπότε οι βαθύτερες διεργασίες που συμβαίνουν στις νέες γενεές –πάντοτε και εξ αιτίας αυτών αποτελούν ευαίσθητο δείκτη των επερχόμενων γενικότερων κοινωνικών μεταβολών– δεν είναι εύκολα αποτυπώσιμες σε ποσοτικές έρευνες. Το θέμα παρουσιάζει εγγενείς δυσκολίες οι οποίες στις μέρες μας επιτείνονται περισσότερο. Για τον λόγο αυτό επιλέγουμε να επιστρατεύσουμε ορισμένες φιλοσοφικές έννοιες και σχήματα καθώς και βιωματικές εικόνες στη γραμμή της ερμηνευτικής κατανόησης.

Η προσέγγιση αυτή μας επιτρέπει, επίσης, να εξετάσουμε την παραδοσιακή καχυποψία των κοινωνικών και πολιτικών επιστημών για την έννοια των γενεών, η οποία προκαλούσε και συνεχίζει να προκαλεί ακατάπαυστες μεθοδολογικές συζητήσεις (Mannheim, 1968· Γιαννάκη, 2016). Δεν μας αρκεί η έννοια «νεολαία», που ενσωματώνει όλα τα στοιχεία της ιστορικότητας, της μεταβλητότητας και της ενδεχομενικότητας των στάσεων της στο κοινωνικό γίγνεσθαι; Οι έννοιες δεν είναι θέσφατα, ούτε μπορούμε να δεχόμαστε κατά περίπτωση την ισχύ τους. Ωστόσο, η επαναφορά του όρου «γενεά» στις τελευταίες έρευνες μπορεί να γίνει αποδεκτή χωρίς περαιτέρω ενστάσεις, επειδή οι δύο μεγάλες κρίσεις, η κρίση χρέους του 2008-10 και προσφάτως η πανδημική, αποτέλεσαν μια πολύ ευδιάκριτη τομή στο χρόνο ώστε να είναι ορατές εμπειρικά δύο γενεές νέων: οι αποκαλούμενες Millennials και Generation Z (άτομα γεννημένα μεταξύ 1995-2010) (della Porta, 2019α, 2019β· Παπανικολόπουλος, 2023). Η «αυτοσυνείδηση» τους συχνά σχηματίζεται μέσα από τη σύγκριση με τις συνθήκες ενηλικίωσης και διαβίωσης των προγενέστερων ηλικιακών ομάδων του πληθυσμού. Η οριοθέτηση

2 Για την ιστορικότητα της πολιτικής παρουσίας των νέων και της νεολαίας ως κοινωνικής κατηγορίας στις διάφορες επιστημονικές θεωρίες βλ. Γιαννάκη, 2016, και στην ελληνική πολιτική ζωή Παντελίδου-Μαλούτα, 2017. Μια σχετική παραδοχή για εμπλουτισμό των μεθόδων συναντούμε εδώ: Εάν συνεπώς είναι θεμιτό το ερώτημα αν λόγω της κρίσης παρατηρείται όντως «ριζοσπαστικοποίηση» της νεολαίας στην Ελλάδα, για την απάντησή του επιβάλλεται η διερεύνηση και του πεδίου της ιδεολογίας, των αξιών και των αντιλήψεων, πέρα από αυτό της έμπρακτης πολιτικής συμπεριφοράς (Παντελίδου-Μαλούτα και Ζηργάνου-Καζολέα, 2020: 160).

Για την ιστορική σημασία της εξέγερσης του 2008 που συμπύκνωσε βαθύτερες κοινωνικές αντιφάσεις και εντάσεις βλ. Vradis και Dalakoglou, 2011, και Παπανικολόπουλος, 2016. Μετά από τις εξελίξεις της δεκαεπταετίας των κρίσεων που ακολούθησαν, όπως θα δούμε παρακάτω, με την περαιτέρω επιβάρυνση των προβλημάτων των νέων, το ζήτημα μετατράπηκε σε ανεπίλυτο και χρόνιο κοινωνικό πρόβλημα και ως τέτοιο θεωρείται πλέον (βλ. Καλγνας, 2010: 356).

αυτή ρητοποιεί μια εμπειρία διαφοράς μεταξύ «νέων/ηλικιωμένων», η οποία σταδιακά αναπαρίσταται ως μια μη αναγώγιμη ετερογένεια και ασυμβατότητα μεταξύ τους. Υπ' αυτήν την έννοια, η επαναφορά του αναλυτικού εργαλείου της γενεάς σχετίζεται και ενδεχομένως αξιοποιεί περισσότερο τις διαγενεακές διαφορές όχι απλώς ως κοινωνικές διαφορές αλλά ως ανθρωπολογικές.³

Θα μπορούσε να αναρωτηθεί κανείς αν ο τρόπος σκέψης και συμπεριφοράς της γενεάς Z στην Ελλάδα είναι κοινός με αυτόν της γενεάς Z στις υπόλοιπες ευρωπαϊκές χώρες ή ακόμη με εκείνης των ΗΠΑ. Με άλλα λόγια, τίθεται το ερώτημα αν έχουμε μια κοινή, παγκοσμιοποιημένη γενεά ανθρώπων και ποιος είναι ο ρόλος της τεχνολογίας σε αυτή την κοινότητα εμπειριών και παραστάσεων. Από τη βιβλιογραφία προκύπτει ότι μάλλον αυτό ισχύει –ή τουλάχιστον έτσι το αντιμετωπίζουν οι μελετητές– και σ' αυτό το σημείο ο ρόλος της ψηφιακότητας και της τεχνολογίας είναι όντως σημαντικός ως διάδραση, ως επικοινωνία, ως δημιουργία ενός κοινού δημόσιου χώρου παγκοσμίως (Κουλιουριος και Keldsen, 2016). Με άλλα λόγια, στην παρούσα εργασία θα χρησιμοποιήσουμε την έννοια της γενεάς με τον τρόπο που αναφέραμε μόλις και θα προσεγγίσουμε τα δεδομένα για την Ελλάδα ως δυναμικά αντιπροσωπευτικά μιας γενικότερης κοινής συνθήκης η οποία παράγει σημαντικές συνέπειες και αποτελέσματα.

3. ΑΜΦΙΘΥΜΗ ΣΧΕΣΗ ΜΕ ΤΗΝ ΠΟΛΙΤΙΚΗ

Η πρώτη παρατήρηση αφορά το γεγονός ότι λόγω της συνθήκης μόνιμης και πολλαπλής κρίσης οι νέοι/ες διαμορφώνουν μια *αμφίθυμη σχέση με την πολιτική*. Βέβαια η αμφιθυμία αυτή, ως διακύμανση των παθών, είναι γενικότερα μια ιδιαιτερότητα των νέων και της νεολαίας όταν αυτοί συγκροτούνται ως ειδική κοινωνική κατηγορία, που σχετίζεται με τη δυναμική ή ακόμα και την εκρηκτικότητα που μπορεί αυτοί να προκαλέσουν (Κονάcs, 2022).

Εστιάζοντας στην Ελλάδα, από αρκετές έρευνες προκύπτει ότι ενώ οι νέοι ασχολούνται με την πολιτική, αυτό συμβαίνει από απόσταση και μάλιστα με μη παραδοσιακούς τρόπους εμπλοκής (Κολιαστάσης, 2022: 16). Ενδιαφέρονται για τα ανθρώπινα δικαιώματα, για τα ζητήματα του περιβάλλοντος και της

3 Ως ανθρωπολογικές διαφορές εννοούνται εδώ οι διαφορές μεταξύ διανοητικής/χειρωνακτικής εργασίας, των φύλων (ειδικά μεταξύ άρρενος/θήλεος), των γενεών (δηλαδή μεταξύ νέων/ηλικιωμένων), κανονικού/παθολογικού, υγιούς/ασθενούς, ειδημόνων/αδαών. Σύμφωνα με τον Balibar (2011: 465-515, 2016: 30-35), αναφέρονται στις δι-ιστορικές «μεγάλες διαιρέσεις», συστατικές κάθε ανθρωπολογίας –δηλαδή κάθε απόπειρας ορισμού μιας έννοιας του «ανθρώπου» ή της ανθρώπινης ιστορίας–, και η διαπραγμάτευσή τους αποτελεί ύλη της πολιτικής. Αποτελούν ανισότητες που απωθούνται και δεν μπορούν να καταργηθούν με τη θέσμιση της ισότητας, διότι η τελευταία παραμένει καθαρά εξωτερική τους, αν και απαραίτητη τυπική προϋπόθεση της απελευθέρωσης-χειραφέτησης.

κλιματικής αλλαγής/κρίσης, καθώς και για θέματα που άπτονται του σεξουαλικού προσανατολισμού και των έμφυλων ταυτοτήτων, αλλά όχι για την κομματική πολιτική (Sloam, 2016). Ιδιαίτερη και εκρηκτική δραστηριοποίηση παρατηρείται στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης, τα οποία πρωταγωνιστούν στη ζωή και την καθημερινότητά τους (Flash Eurobarometer 502, 2022: 64-66). Ωστόσο, οι δραστηριότητες που προϋποθέτουν κάποιας μορφής φυσική (δια ζώσης, ενσώματη) κοινωνικοποίηση είναι αρκετά ψηλά στις προτιμήσεις των ερωτώμενων, παρά την πολύ διαδεδομένη άποψη που υποστηρίζει ότι η νέα γενεά κάνει τα πάντα μέσω ψηφιακών εργαλείων (Ινστιτούτο Νίκος Πουλαντζάς, 2020: 28). Δεν είναι σαφές αν οι νέοι/ες τοποθετούνται στο δίπολο Δεξιά/Αριστερά (ETERON, 2022), ούτε αν, όταν αυτό συμβαίνει, υπερτερεί ο κεντροαριστερός πόλος.⁴

Αν λάβουμε υπόψιν δείκτες όπως η στάση τους σχετικά με τις κινητοποιήσεις ενάντια στην ίδρυση πανεπιστημιακής αστυνομίας (ETERON, 2023), παρατηρούμε ότι διαμορφώνονται τρεις κατηγορίες. Στην πρώτη, παρατηρείται μια ισχυρή ριζοσπαστική τάση της φοιτητικής νεολαίας και η σχετική αποστροφή της προς τον συντηρητισμό. Η πολιτική κινητοποίησή της ενισχύθηκε περαιτέρω υπό την επίδραση του κινήματος των καλλιτεχνών και κορυφώθηκε μετά το σιδηροδρομικό δυστύχημα των Τεμπών (Ινστιτούτο Νίκος Πουλαντζάς, 2020: 37· 2023). Σε μια δεύτερη κατηγορία, φαίνεται μια μετριασμένη πολιτική τοποθέτηση με ανάμεικτα στοιχεία ριζοσπαστισμού και συντηρητισμού, θεσμικής και μη πολιτικής δράσης. Τέλος, δεν πρέπει να υποτιμηθεί η μερίδα της γενεάς αυτής που επιλέγει τη βία, συμμετέχει σε επιθέσεις, κινητοποιήσεις και οργανώσεις, και γενικά υπόκειται σε μια σαγήνη της ισχύος. Η τάση αυτή, που δεν είναι πλειοψηφική, πρέπει να ενσωματώνεται στα θεωρητικά ερμηνευτικά σχήματα καθόσον, ενώ πληροί τα βασικά χαρακτηριστικά που παρουσιάζουμε (λ.χ. ενδιαφέρον για το περιβάλλον και τις νέες τεχνολογίες⁵), εντούτοις εκβάλλει σε φασιστικές πρακτικές. Η εκδήλωση αυτού του είδους συμπεριφοράς ερμηνεύεται από τους ίδιους ως πολιτική ανυπακοή και, πράγματι, χρησιμοποιούν έναν λόγο και πρακτικές εξέγερσης. Ανάλογη τριμερής κατανομή των τάσεων παρατηρούμε και ως προς το προσφυγικό ζήτημα με μια ισχυρή «φοβική» τάση έναντι των προσφύγων, αλλά και σε άλλα θέματα όπως η κατάργηση των ΜΑΤ, του μαθήματος των θρησκευτικών και των παρελάσεων (Ινστιτούτο Νίκος Πουλαντζάς, 2020: 38· Flash Eurobarometer 502, 2022). Επίσης, θα πρέπει να ληφθεί υπόψιν και το σοβαρό ζήτημα της αυξημένης παραβατικότητας από μια μερίδα των νέων, ιδίως μετά το

4 Θέση που υποστηρίχθηκε στο Ινστιτούτο Νίκος Πουλαντζάς (2023), η οποία, ωστόσο, δεν επαληθεύτηκε από τις εκλογές του 2023.

5 Σημειωτέον ότι συντηρητικά ή αυταρχικά έως και ναζιστικά ιδεολογικά ρεύματα διατηρούν μια καταστατικά ιδρυτική σχέση με την οικολογία, όπως γνωρίζουμε από ιστορικές μελέτες για τον οικοφασισμό (βλ. Biehl και Staudenmaier, 2003· Πρωτοπαπαδάκης 2010).

2019, το οποίο δεν είναι άσχετο από την παρούσα κοινωνικοοικονομική συγκυρία. Αυτό αφορά, λοιπόν, ενσώματες πρακτικές βίας όπως στα ΕΠΑΛ Ωραιοκάστρου, Σταυρούπολης και Ευόσμου, τη δολοφονία του Άλκη Καμπανού⁶, το λυντσάρισμα των τρανς ατόμων στην Πλατεία Αριστοτέλους τον Μάρτιο του 2024 κ.ά. Οι μορφές ενδημικής βίας και βαναυσοποίησης της πολιτικής⁷ αποτυπώνουν την κρίση της πολιτικής για την οποία κάνουμε λόγο, μορφές που μπορούν να προσπελαστούν ευκολότερα μέσω της προσέγγισης των ανθρωπολογικών διαφορών.

Οι νέοι σήμερα έχουν συνδυάσει τόσο υλιστικά (βασικές ανάγκες για οικονομική και προσωπική ασφάλεια) όσο και μετα-υλιστικά προτάγματα (ταυτοτικές ανάγκες, πολιτικές ανάγκες για ελευθερία του λόγου και δημοκρατική συμμετοχή στα κοινά), αλλά με τρόπο που φαίνεται να αμφισβητεί την ίδια τη διάκριση. Αντίθετα από την αριστοτελική πεποίθηση ότι οι νέοι προσαρμόζονται αναγκαστικά από τις δυσκολίες της ζωής («ὕπὸ τοῦ βίου πῶ τεταπεινῶνται, ἀλλὰ τῶν ἀναγκαίων ἄπειροί εἰσιν» [Αριστοτέλης, 2016: 1389a]), στην παρούσα συνθήκη οι δυσκολίες, τα εμπόδια και οι αποκλεισμοί βρίσκονται στην αρχή της ενήλικης ζωής τους και όχι αργότερα. Πράγματι, αυτή είναι μια νέα διαφορά με τις μέχρι το 2008 γενεές νέων, διαφορά που στην πραγματικότητα πρόκειται για αντιστροφή όσον αφορά τις προσδοκίες που τρέφουν για το μέλλον και την καριέρα τους.

Ενώ δεν έχουν λύσει τα βιοτικά προβλήματά τους, εντούτοις επιδεικνύουν υψηλό βαθμό υπευθυνότητας για το μέλλον του πλανήτη και τις επιπτώσεις της κλιματικής κρίσης, τις αντιδημοκρατικές εκτροπές, την υπεράσπιση των κοινών και δημοσίων αγαθών, των δημοσίων χώρων. Στις θεματικές προτεραιότητες που θέτουν οι νέοι, εκείνη της προστασίας του περιβάλλοντος και της αντιμετώπισης της κλιματικής αλλαγής προηγείται όλων σε πανευρωπαϊκό επίπεδο. Ακόμη και στην Ελλάδα, όπου προηγούνται οι κοινωνικές και οικονομικές ανισότητες και η φτώχεια, η προστασία του περιβάλλοντος βρίσκεται κοντά στον μέσο ευρωπαϊκό όρο (Ινστιτούτο Νίκος Πουλαντζάς, 2022: 26· Flash Eurobarometer 502, 2022: 5-8· διαΝΕΟσις, 2022: 23· Hurrelmann και Albrecht, 2021). Πώς γίνεται οι γενεές χωρίς μέλλον να δείχνουν μια τέτοια «ηθική της ευθύνης» για αυτό; Στο σημείο αυτό διεξάγεται μια μεγάλη συζήτηση περί της διαγενεακής δικαιοσύνης όσον

6 Αναλυτικότερα με αφορμή το αποτρόπαιο αυτό περιστατικό βίας με αποτέλεσμα τον θάνατο του 19χρονου, βλ. Μπαρτσιδής, 2022.

7 Με τον όρο βαναυσοποίηση της πολιτικής (*brutalisation de la politique*) αναφερόμαστε στις διαδικασίες μετατροπής της δύναμης σε τελευταία λέξη της αλήθειας της ύπαρξης και του ανθρώπου, σύμφωνα με τον Achille Mbembe (Mbembe, 2020: 12). Άλλες πηγές για την έννοια συναντούμε στα Sassen 2014, Mosse 1991. Αναφερόμαστε, επίσης, στη διάχυτη βία που διαφεύγει της λειτουργίας των θεσμών, λειτουργία που θα την περιόριζε εντός της, μετατρεπόμενη τώρα σε ακραία βία ή βαναυσότητα-ωμότητα (*cruaauté*). Συνδέεται δε με την κρίση της ευρωπαϊκής ενοποίησης, τη συνακόλουθη αλλαγή του σκοπού της, ο οποίος παρουσιάζεται όχι πλέον ως συμβολή στην ειρήνευση της διεθνούς σφαίρας, αλλά τίθεται υπό το πρίσμα ενός κόσμου που έχει ξαναγίνει «γεωπολιτικός». Ως προς αυτό, υπάρχουν ακόμη δυνατότητες να θεωρείται η ενοποίηση ως αναγκαία απάντηση στη βαναυσότητα της πολιτικής, όπως φαίνεται από την προτεραιότητα των νέων στον ειρηνευτικό ρόλο της ΕΕ (Flash Eurobarometer 502, 2022: 64-66).

αφορά τις δραματικά άνισες περιβαλλοντικές επιπτώσεις. Πρόκειται για μια ευαισθησία και διαμαρτυρία των νέων για το μέλλον της κλιματικής αλλαγής βασισμένη στις πιο μύχιες ανησυχίες και τους φόβους τους και όχι στο θυμό ενάντια στις παλιότερες γενεές (Κονάcs, 2022: 35).

Τους απασχολούν έντονα και παραγωγικά τα ζητήματα των έμφυλων ταυτοτήτων, αποκαλύπτοντας μια ολόκληρη μετατόπιση σε πρακτικές ελευθερίας ή φυγής από το πατριαρχικό σύστημα, όπως φάνηκε με αφορμή την ψήφιση του νόμου για τον γάμο ομόφυλων ζευγαριών. Συγχρόνως, βρίσκουν το θάρρος και την παρρησία να καταγγείλουν συμπεριφορές σεξουαλικής εκμετάλλευσης από θέσεις εξουσίας και διεκδικούν ενεργά την ορθή απονομή της δικαιοσύνης, ενώ ταυτόχρονα παρουσιάζουν μια αποστροφή προς το δικαστικό σύστημα (κίνημα ΜεToo, υπόθεση Λιγνάδη, συγκάλυψη ευθυνών για το δυστύχημα στα Τέμπη κ.ά.).

Δείχνουν εμπιστοσύνη σε κοινωνικούς δεσμούς, όπως η φιλία, όπου καλλιεργούνται σχέσεις ελευθερίας, αλληλοϋποστήριξης και γενναιοδωρίας χωρίς αποκλειστικές ταυτίσεις (ETERON, 2022). Η φιλία είναι το χαρακτηριστικό των νέων ανθρώπων, όπως το περιγράφει ο Αριστοτέλης ως διαφορά από εκείνη των ενηλίκων ή των γερόντων,⁸ το οποίο ισχύει ακόμη αναλλοίωτο στη σημερινή παράδοση συνθήκη. Προσδοκούν μεγαλύτερες ευκαιρίες και περισσότερες δυνατότητες αλληλεπίδρασης με τους νέους άλλων ευρωπαϊκών χωρών (Flash Eurobarometer 502, 2022: 50). Παραδόξως και ιδιαίτερα ως επίδραση της πανδημικής συνθήκης, ενδιαφέρονται συγχρόνως για την οικογένεια, τον καταπιεστικότερο μηχανισμό σύμφωνα με τις παλιότερες γενεές χειραφετητικών κινημάτων, έστω και με οξύτατη αμφιθυμία ως προς τους γονείς τους (Ινστιτούτο Νίκος Πουλαντζάς, 2020: 22-23).

Τέλος, είναι πιστοί στη σημασία και την αξία της επιστημονικής γνώσης, χωρίς μεγάλες παλινδρομήσεις σε ανορθολογικές ιδεολογίες, όπως φαίνεται από τη στάση τους στο ζήτημα του εμβολιασμού κατά του Covid-19. Άλλωστε το ότι οι περισσότεροι σπεύδουν να αποκτήσουν μεταπτυχιακές γνώσεις σχετίζεται με την αξιοποίησή τους για την εύρεση εργασίας αλλά και με την «επιθυμία τους για γνώση» με ευρύτερη στόχευση (Mendoza, 2018). Κινούνται με μεγάλη ευχέρεια, ειδικά μετά την πανδημία, στη νέα ψηφιακότητα, αλλά δεν κατατάσσουν υψηλά στις προτεραιότητές τους την περαιτέρω ψηφιοποίηση τομέων εργασίας και ζωής.⁹ Διεξάγουν στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης αλλά και στις ιδιόκτητες ψηφιακές πλατφόρμες των εταιρειών επιτυχημένες καμπάνιες αντίστασης εναντίον της άγριας εκμετάλλευσης των εργαζομένων, όπως στην περίπτωση της

8 Αριστοτέλης, 2016: Γ388b31-1390b13. Ενώ σήμερα όλα τα υπόλοιπα ήθη τους (οι σφοδρές επιθυμίες, η οργή, η ευκολοπιστία, οι καλές διαθέσεις, η παρρησία, η καλλιέργεια ελπίδας και η πίστη στο μέλλον), χωρίς να αντιστρέφονται, εντούτοις μετριάζονται ή τουλάχιστον απομειώνονται και σχετικοποιούνται τείνοντας να μοιάσουν στους ώριμους («ακμάζοντες» κατά την αριστοτελική ενδιάμεση ηλικία), η αγάπη των φίλων και συντρόφων παραμένει σταθερό χαρακτηριστικό των νέων.

9 Βλ. Ινστιτούτο Νίκος Πουλαντζάς, 2020, 2023· ETERON, 2022.

απεργίας στην E-food. Τέτοιες μορφές αντίστασης αναπτύσσονται σε εταιρείες που προϋποθέτουν την ψηφιακή οργάνωση μεγάλου μέρους της επιχειρηματικής δραστηριότητάς τους. Αυτό δεν είναι σύγχρονη πολιτική δράση και μάλιστα αποτελεσματικότερη, στον ίδιο τον τόπο ακριβώς της εκμετάλλευσης όπου η αντίσταση των «πληκτρολογίων» συνδυάζεται με την ενσώματη; Επιπροσθέτως, είδαμε ταυτόχρονη αντίσταση, ψηφιακά και ενσώματα, στην υπόθεση της δίκης της Χρυσής Αυγής, της αστυνομίας στα πανεπιστήμια κ.λπ., αντιστάσεις που ήταν όλες αποτελεσματικές.

4. ΕΝΑΣ ΠΑΡΟΝΤΙΣΜΟΣ ΜΕ ΑΞΙΕΣ

Από την άλλη πλευρά, λόγω της ίδιας πολλαπλής συνθήκης κρίσης, οι νέοι/ες οδηγούνται σε αυτό που αποκαλείται η «Μεγάλη Παραίτηση».¹⁰ Η επίγνωση ότι δεν υπάρχει μέλλον –ότι δεν τους απευθύνεται μια υπόσχεση μέλλοντος για το οποίο να αξίζει να υποστεί κανείς ποικίλες στερήσεις και καταπίεση στο σήμερα ώστε να απολαύσει τους καρπούς των κόπων του αύριο– αποτελεί το σημαντικότερο στοιχείο που χρήζει περαιτέρω έρευνας. Οι νέοι/ες ζουν σε συνθήκες επισφάλειας και έντονης εκμετάλλευσής τους ως περιστασιακών και πρεκάρων εργαζόμενων, με αποτέλεσμα να αποκλείονται από την πρόσβαση σε ποικίλα αγαθά και υπηρεσίες, πόσο μάλλον ενόσω αυτά εμπορευματοποιούνται συνεχώς. Η συντριπτική πλειονότητα προσδιορίζει ως σημαντικότερες προκλήσεις την ανεργία, την έλλειψη ευκαιριών, τις χαμηλές αποδοχές και το αβέβαιο επαγγελματικό και ασφαλιστικό μέλλον. Το 2019, το 19,1% των Ελλήνων νέων αναφέρθηκε στην κατηγορία NEET.¹¹ Η Ελλάδα, με το 35,2% των νέων (15-24 ετών) εκτός εργασίας το 2019, είχε το υψηλότερο ποσοστό ανεργίας των νέων στην ομάδα της ΕΕ-27. Οι βελτιώσεις τα τελευταία χρόνια αναδεικνύουν μια σαφή αιτιώδη σύνδεση με τα χρηματοπιστωτικά και οικονομικά προβλήματα που αντιμετώπισε η χώρα την τελευταία δεκαετία. Για τον λόγο αυτό, άλλωστε, περίπου 7 στους/στις 10 δηλώνουν πως «θα μετανάστευαν στο εξωτερικό εάν έβρισκαν δουλειά με καλύτερες αποδοχές και καλύτερες συνθήκες» (διαΝΕΟσις, 2022, βρέθηκε στο Κολιαστάσης, 2022: 10). Μάλιστα, αυξήθηκε κατά την επταετία 2016-2022 το μερίδιο των νέων που προτιμούν την εργασιακή ασφάλεια (Κολιαστάσης, 2022: 12-14).

¹⁰ Ο όρος αναφέρεται στην εγκατάλειψη των προσφερόμενων ειδών εργασίας με εξευτελιστικές συνθήκες και μισθούς καθώς και στην παραίτηση από τις συνήθεις προσδοκίες για μια σταθερά εξελισσόμενη επαγγελματική καριέρα (βλ. Madison, 2022). Για έναν εύστοχο σχολιασμό του όρου βλ. Πετράκη, 2023α, 2023β. Εδώ βρίσκεται ένα πολύ ενδιαφέρον χαρακτηριστικό της σημερινής εποχής, σε σύγκριση με τις πρόσφατα παρελθούσες (τελευταίος αιώνας) όπου οι νέοι/ες ως «νεολαία» ήταν στην πρωτοπορία της διεκδίκησης του μέλλοντος. Ύστατη τέτοια περίπτωση υπήρξε η εξέγερση του 2008 στην Ελλάδα, η οποία στην ουσία προεξοφλούσε τα επερχόμενα. Συνεπώς, αν και υπάρχουν μικροεξαιρέσεις, τα στοιχεία που οδηγούν στη «μεγάλη παραίτηση» βρίσκονται στους συνολικότερους μετασχηματισμούς της κοινωνικής, οικονομικής και κυρίως πολιτικής πραγματικότητας.

¹¹ Στην κατηγορία αυτή εντάσσονται όσοι δεν είχαν δυνατότητα συμμετοχής «Ούτε στην Εκπαίδευση, στην Απασχόληση ή στην Κατάρτιση»· βλ. Unicef, 2020: 74.

Αυτή είναι και η βάση της ανάπτυξης μιας σύγχρονης ταξικής κουλτούρας νέου τύπου που διαπερνά την έννοια της γενεάς και την επικαθορίζει. Όπως αναφέρθηκε παραπάνω, παρατηρείται μια αντιστροφή στις ιδεολογικές και πολιτικές στάσεις και συμπεριφορές των νέων επιστημόνων. Μέχρι πρόσφατα διαμόρφωναν ριζοσπαστικές πολιτικές και ιδεολογικές συμπεριφορές κατά τη φοιτητική περίοδο της ζωής τους, καλλιεργώντας συγχρόνως προσδοκίες για την καριέρα τους, και στη συνέχεια προσαρμόζονταν με κομφορμιστικό τρόπο σε συντηρητικότερες κατευθύνσεις καθώς επιβεβαιώνονταν σε γενικές γραμμές οι προσδοκίες ανέλιξης. Τώρα, αντιστρόφως, διαπιστώνοντας τις δυσκολίες και τους αποκλεισμούς από την αρχή της καριέρας τους ριζοσπαστικοποιούνται πολιτικά προϊόντος του χρόνου.¹² Αναφερόμενοι στην υπόθεση της «Μεγάλης παραίτησης» δεν εννοούμε ότι υπάρχει παραίτηση από την κοινωνική και πολιτική ζωή αλλά, ίσα-ίσα, σε ορισμένες περιπτώσεις και συγκυρίες η πολιτική συμμετοχή των νέων σε διαμαρτυρίες μπορεί να αυξηθεί κατακόρυφα, όπως στις κινητοποιήσεις με αφορμή το τραγικό δυστύχημα των Τεμπών.

Αντί της απόγνωσης, διανοίγονται και άλλοι τύποι συμπεριφορών και αντιδράσεων έναντι του αισθήματος επερχόμενης απειλής και φόβου. Παρατηρείται μια περαιτέρω έντονη στροφή στο βίωμα και την απόλαυση των στιγμών του παρόντος, πέρα από το αν υπάρχουν ή όχι δυνατότητες υλικών αποκτημάτων, εργασίας και εξασφάλισης. Το παρόν διαστέλλεται ως προς τις δυνατότητες που προσφέρει, οι οποίες δεν πρέπει να χάνονται στο όνομα μιας αδύνατης υπόσχεσης μελλοντικής ευημερίας. Οι «ακτιβισμοί της απόλαυσης» (pleasure activism) αποσκοπούν στην αξιοποίηση της θετικής συμπεριφοράς του καθενός για να προαχθεί η δικαιοσύνη και η χειραφέτηση, αυξάνοντας τις δυνατότητες όλων αντί της υφιστάμενης αντίληψης περί σπανιότητας πόρων και δυνατοτήτων. Τα αναδύμενα πρότυπα αλληλοβοήθειας και βοήθειας προς τον πλανήτη αποσκοπούν στο να διαμορφώνουν τον κόσμο, καθώς αυτός βρίσκεται σε ρευστότητα και αλλάζει διαρκώς.¹³ Η μεταβατική συνθήκη ζωής των πολλαπλών υποκειμένων της κρίσης φαίνεται να τροφοδοτεί και να εμπλουτίζει τη σχεδόν

12 Οφείλω την παρατήρηση αυτή στον Νίκο Μαραντζίδη και στον σχολιασμό εκ μέρους του των εκλογικών αποτελεσμάτων στον Δικηγορικό Σύλλογο Αθηνών, κατά τη διάρκεια της ημερίδας/μνημοσύνου στη μνήμη της φοιτήτριας του Τμήματος ΒΣΑΣ του Πανεπιστημίου Μακεδονίας Φραντσέσκα Μπέζα αλλά και όλων των θυμάτων, κυρίως νέων, του τραγικού δυστυχήματος στα Τέμπη, με τίτλο «Φταίει η κακιά η (χ)ώρα: βιοπολιτικές, περιφράξεις, ανατροπές στη ζωή των νέων, πριν και μετά την οικονομική κρίση στην Ελλάδα», που έλαβε χώρα στο Πανεπιστήμιο Μακεδονίας την Τετάρτη 5 Απριλίου 2023.

13 Με τον όρο ακτιβισμός της απόλαυσης περιγράφονται πρακτικές αγάπης, έρωτα και φροντίδας ως ο πυρήνας της πολιτικής αντίστασης και καλλιέργειας της ανθεκτικότητας. Ο όρος αναφέρεται σε δράσεις ακτιβιστών, καλλιτεχνών και συγγραφέων που αφορούν κατηγορίες ευάλωτων ατόμων και ιδιαίτερα τις έγχρωμες γυναίκες και τα άτομα με ειδικές ανάγκες (Brown 2019: 60). Επεκτείνοντας θετικά την έννοια της επιθυμίας προς την ηδονή, υπενθυμίζουμε την μετάφραση στα ελληνικά του φουκωϊκού όρου *plaisir* στον δεύτερο τόμο της *Ιστορίας της σεξουαλικότητας - Η χρήση των ηδονών*. Στην ηδονή «βρίσκουμε τη δύναμη να συνδημιουργούμε τον κόσμο» (Brown 2019: 437).

βραχυκυκλωματική διασύνδεση του βαθέος εαυτού και των εξωτερικών δομών και να προσδιορίζει μια νέα σχέση, ένα νέο είδος δεσμού. Οι μορφές διατομικής ενδυνάμωσης συνίστανται στην υπερίσχυση των χαρούμενων αισθημάτων και διαθέσεων των πρακτικών αλληλεγγύης, αγάπης και φιλίας-φιλοξενίας έναντι των θλιβερών παθών της μισαλλοδοξίας, του μίσους για τον ξένο και τον άλλο (Μπαρτσιδής, 2023: 375-6). Οι θετικές όψεις του παρόντος είναι ευκαιρίες και δυνατότητες επιλογής και δράσης, όψεις ελευθερίας και δημιουργίας. Οι θετικές δράσεις αλλά και οι περιοχικές, θεματικές ρήξεις και ανατροπές δεν είναι εύκολο να συμπυκνωθούν σε μια μοναδική στιγμή μεγάλης ανατροπής ή μεγάλης αφήγησης. Οι α-δυνατότητες του παρόντος φορτίζουν, ωστόσο, τις δυνατότητές του, αποτελούν τις ευτοπίες του, δηλαδή ουτοπικές στιγμές στο παρόν.

Πρόκειται για μια δύσκολη και τραυματική κατάσταση διπλού δεσμού: από τη μια, οι πάγιες τάσεις των νέων για φυγή-ανεξαρτησία-ελευθερία και ρήξεις, και, από την άλλη, η πλήρης ανασφάλεια, ο αυταρχισμός και η επίγνωση της μη ύπαρξης κάποιου μέλλοντος. Ίσως έτσι να εξηγείται η ανάγκη για καταφυγή σε κάποια άφθαρτα-καθαρά και άδολα τοπία, όπως οι φίλοι, όσο και για κάποια στήριξη στους ίδιους αυτούς μηχανισμούς, όπως η οικογένεια (Ινστιτούτο Νίκος Πουланτζάς, 2020: 23).¹⁴ Τα χαρακτηριστικά αυτά δεν παραπέμπουν σε αυτό που αποκαλείται «απολιτικές τάσεις» αλλά ίσως βαθύτερα στο α-πολιτικό (impolitique) στοιχείο το οποίο αναφέρεται στα έτερα της πολιτικής στοιχεία, όπως η τέχνη, το πνεύμα, το θρησκευτικό στοιχείο, η ηθική και ούτω καθεξής. Οι περισσότεροι γονείς το βιώνουν: τα παιδιά τους «θέλουν να φύγουν, αλλά δεν μπορούν». Πρόκειται για μια οριακή σχέση προσέγγισης και απομάκρυνσης: τόσο κοντά και τόσο μακριά. Σημειωτέον ότι, σύμφωνα με έρευνες, κατά τη διάρκεια της πανδημίας του Covid-19 πλησίασαν και αισθάνθηκαν πιο κοντά με την οικογένεια και τους γονείς τους για πολλούς λόγους, όπως και ότι επίσης αιτούνται περισσότερων μέτρων ψυχολογικής υποστήριξης και πρόληψης-βοήθειας για νοητικά και ψυχικά προβλήματα υγείας (Flash Eurobarometer 502, 2022: 68). Είναι η ώρα που εκπαιδεύονται οι γονείς και οι κηδεμόνες στο να υποστηρίζουν τους/τις νέους/ες χωρίς να τους συντρίβουν δια της προσφοράς τους. Οι πολιτικοί οργανισμοί, τα κόμματα, μπορούν να εκπαιδευθούν, άραγε, ώστε να κατανοήσουν και να συμμεριστούν αυτή την κίνηση «μέσα και έξω» των νέων; Το βλέμμα μας είναι συνηθισμένο να βλέπει το κράτος ως «εκπαιδευτή», αλλά απαιτείται και το αντίστροφο. Απαιτείται, λοιπόν, τρόπον τινά το κράτος και οι θεσμοί να εκπαιδευτούν και να εξελιχθούν από τη γενεά Z (Biswas, 2021).

¹⁴ Η κριτική αυτή στάση προς το «διεφθαρμένο σύστημα» και το συναφές αίτημα για μια ηθικότητα προκαλούν ριζοσπαστικότητες που μπορεί να πυροδοτήσουν εξεγέρσεις είτε αντιεξουσιαστικού χαρακτήρα (καθόσον η αντιεξουσιαστική και αναρχική παράδοση θεωρεί εξ ορισμού το κράτος και την εξουσία ως μηχανισμό διαφθοράς της «καλής φύσης» του ανθρώπου) είτε ακροδεξιού αντισυστημισμού. Γενικότερα, συσχετίζεται με μια σημαντική συντηρητική τάση στη νεολαία όπως φαίνεται και από τις απόψεις για το μεταναστευτικό, την πανδημία και τον πόλεμο (διαΝΕΟσις, 2022: 20).

Κλειστοί ορίζοντες αλλά και τάσεις φυγής συνθέτουν ακριβώς μια συνθήκη εσωτερικού αποκλεισμού, πολύ δύσκολη όσον αφορά τη διαδικασία παραγωγής ταυτοτήτων, υποκειμένων και ιδεολογιών, συνθήκη που σχετίζεται με την επανεμφάνιση της βίας και της αδυναμίας των θεσμών να τη μειώσουν. Μια συνθήκη όπου εγγράφονται, αφενός, αδιέξοδα και μπλοκαρίσματα στα εσωτερικά όρια των δι-ατομικών εαυτών, αφετέρου, όμως, και οι δυνατότητες διέλευσης των ορίων προς τα έξω και σύναψης εκ νέου των δεσμών, των συλλογικών ταυτοτήτων και φυσικά της πολιτικής.

5. ΟΙ ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ ΙΔΕΟΛΟΓΙΕΣ ΣΤΑ ΟΡΙΑ

Η συνθήκη ενός τέτοιου παροντισμού δεν πρέπει να κρίνεται από έξω και *a priori* ως κάτι το εφήμερο, ως ευδαιμονισμός και ανηθικότητα. Το να κρίνονται οι καταστάσεις με προδοδεμένα κριτήρια-αξίες, απολυτοποιημένες και ακινητοποιημένες στον χώρο και τον χρόνο, αποτελεί κάποιου είδους ηθικολογία. Αντιθέτως, οι αξίες και η ιδεολογία παράγονται από τις πρακτικές και είναι αποτέλεσμα αυτών, σύμφωνα τουλάχιστον με τον Αλτουσέρ (1978: 96-121). Αν κάθε αρχή και ιδεώδες δεν συνιστά ιδεαλισμό, κάθε κριτική με προδοδεμένα αφηρημένα κριτήρια συνιστά οπωσδήποτε αρνητικότητα χωρίς κατανόηση και συμπερίληψη.

Ο παροντισμός αυτός εμπεριέχει μια δραματικότητα και συγχρόνως πνεύμα, αξίες (καθώς οι νέοι/ες είναι αντιφασίστες, δείχνουν υπευθυνότητα απέναντι στην κλιματική κρίση, υποστηρίζουν το κίνημα ΜεToo, τοποθετούνται εναντίον της διαφθοράς), έμπνευση, επινοητικότητα και κοινωνική ποιητική (συναυλίες οξείας κοινωνικής κριτικής όπως των Lex, Θανάση Παπακωνσταντίνου, κ.λπ.). Όταν είσαι ευάλωτος/η, επισφαλής, και διαθέτεις ελάχιστες ευκαιρίες και δυνατότητες, είσαι αναγκασμένος/η να σκεφτείς κάθε περίπτωση, να τη ζυγίσεις και να αποφασίσεις προσεκτικά τις ενέργειές σου. Η κρίση αυτή γίνεται, βεβαίως, σε ένα πλαίσιο πίεσης και δομικών περιορισμών που συχνά επηρεάζουν την ανάλυση ή τη διάθεση ανατροπής τους, με αποτέλεσμα να οδηγείται κανείς απλώς στο να επιβιώσει. Αλλά αυτή η στάθμιση και ορθή κρίση στα της ζωής δεν αποτελεί και εφόδιο για μια πολιτική ευθυκρισία; Πόσο θα δυσκολεύονταν οι παλιότεροι να κατορθώσουν σήμερα, υπ' αυτές τις συνθήκες, μια τέτοια ευθυκρισία; Στις προ των κρίσεων εποχές της οικονομικής ανάπτυξης και του κοινωνικού κράτους, της ασφάλειας και της προσανατολισμένης ιστορικής πορείας, οι στάσεις και οι συμπεριφορές προέκυπταν με αυτόματο σχεδόν τρόπο από αρχές και ιδεώδη. Τα άτομα δεν αντιμετώπιζαν συνεχή διλήμματα και απορητικές καταστάσεις. Οι

παλαιότερες γενεές είχαν κάποιες σταθερές σε ιδεολογικό και αξιακό επίπεδο και μια μεγαλύτερη σταθερότητα σε οικονομικό/βιοτικό. Αντίθετα, η νέα γενεά βρίσκεται και βιώνει διαρκώς μια κρίση και, εξαιτίας αυτής της διαρκώς μεταβλητής κατάστασης επικινδυνότητας, οφείλει να εξετάζει και να ζυγίζει τα πάντα για να επιβιώσει. Πρέπει να είναι σε θέση να διακρίνει τα χαρακτηριστικά μιας κατάστασης που την καθιστούν αξιόπιστη· προϋπόθεση, σύμφωνα με τον Eagleton,¹⁵ για την αυθεντική ελπίδα.

Με αυτόν τον τρόπο, οι σταθερές των προηγούμενων γενεών αναταράχθηκαν, πυροδοτώντας μια διαδικασία ιδεολογικοπολιτικής αμφισβήτησης, έναν συνεχή κοινωνικό μετασχηματισμό σ' αυτό το επίπεδο. Τίθεται το ερώτημα αν οι κοινωνικές επιστήμες και ειδικότερα η Πολιτική Επιστήμη διαθέτουν τα εργαλεία για να συγκρίνουν τις περιόδους και ειδικότερα αυτό το διακριτό από άλλες εποχές πλαίσιο αδιεξόδων εντός του οποίου ζουν οι νέοι σήμερα. Συγκριτικές μελέτες των επιστημονικών κλάδων διαπιστώνουν ότι υπάρχει πράγματι διαφορά, όπως προαναφέραμε (García-Albacete, 2014), τουλάχιστον ως προς τον άξονα της σχέσης των νέων με την πολιτική και όλα τα συναφή ζητήματα που άπτονται αυτής της σχέσης. Στην Ελλάδα (και αυτό δεν σημαίνει ότι ισχύει για τις άλλες χώρες) μετά το 2008 η σχέση αυτή καθίσταται ολοένα και περισσότερο πολύπλοκη. Με τις διαρκείς κρίσεις –χρέους, κλιματική και πανδημική– το πλαίσιο έγινε πιο σύνθετο, και αυτός είναι ο λόγος που απαιτούνται πιο πολυσχιδή εργαλεία, όπως η ανάλυση των διαγενεακών διαφορών μέσω της έννοιας των ανθρωπολογικών διαφορών. Με άλλα λόγια, οι κρίσεις έθιξαν πλευρές που αφορούν την αντίληψη και τις απαντήσεις που έδιναν οι πολιτικές ιδεολογίες στο ερώτημα της ουσίας-φύσης του ανθρώπου. Έτσι, πέρα από το νεωτερικό υποκείμενο ως έλλογο, πολιτισμένο άνθρωπο, κυρίαρχο μέσα στη φύση, αναδύθηκαν άλλες μορφές, όπως η φιγούρα του χρωμένου ανθρώπου ή υπόχρεου υποκειμένου (Bartsidis, 2015), οι πολλαπλές έμφυλες ταυτότητες πέρα από τον έμφυλο δυισμό, η φιγούρα του μετριόφρονος και «ταπεινωμένου» ανθρώπου έναντι του αλαζόνα της ανθρωποκεντρικής αντίληψης εν σχέσει με τα άλλα όντα στη φύση. Οι νέες όψεις επαναφέρουν τα στοιχεία των βιωμάτων, των παθών και των συναισθημάτων ως αρκετά σημαντικά στη συγκρότηση των ταυτοτήτων, όπως άλλωστε αποτυπώθηκε με την αποκαλούμενη «συναισθηματική στροφή» (affective turn) στις κοινωνικές επιστήμες. Εκεί που φτιάχνονται οι σχέσεις καθημερινά, εκεί που παίζεται η μεταστροφή των παθών, των συναισθημάτων, δεν υπάρχει μόνο η τάση της διάλυσης και του ατομικισμού, αλλά και η τάση να φτιάχνονται νέες σχέσεις και να ενδυναμώνονται διατομικά μεταξύ τους τα άτομα. Η διάδραση αυτή μπορεί να επιφέρει την μεταστροφή των παθών του μίσους σε

15 Παρόλο που δεν συμπεριρίζομαι τον ηθικολογικό οίστρο του εναντίον του «μεταμοντερνισμού», την αιτία όλων των ειδών του Κακού, εντούτοις ο Eagleton (2015) μας προσφέρει μια ευρεία επισκόπηση της έννοιας της ελπίδας και των μετασχηματισμών των πολιτικών ιδεολογιών, πολύ χρήσιμη για την παρούσα συζήτηση.

χαρά και αλληλεγγύη, στις γειτονιές και στα σχολεία.

Η πολιτική, κατά συνέπεια, επικαθορίζεται από όλες αυτές τις αντιθέσεις και ανισότητες, αλλάζοντας με τρόπο πολύ σύνθετο, και, τουλάχιστον στο σημείο της συζήτησης περί των διαγενεακών διαφορών, φαίνεται ότι συμπυκνώνονται κάποιες καθαρότερες διαφορές που βοηθούν στις ορθότερες διαγνώσεις. Όταν λέμε ότι αλλάζει η πολιτική δεν αναφερόμαστε απλώς στο περιεχόμενο των πολιτικών πεποιθήσεων και ιδεολογιών, ή με απλά λόγια ως αλλαγή πολιτικής κατεύθυνσης, δηλαδή απλώς ως μια «άλλη γραμμή». Η αλλαγή αφορά την τροπικότητα της πολιτικής και αυτό σημαίνει μια «άλλη πολιτική».

Οι πολιτικές ιδεολογίες λειτουργούσαν ως ένα σύνολο αξιών, πεποιθήσεων και αξιώσεων, επιτελώντας σε μεγάλο βαθμό τον ρόλο τους στη συγκρότηση των πολιτικών υποκειμένων και των πολιτικών δυνάμεων. Αντιθέτως, στις σημερινές εποχές οι ιδεολογίες μετασχηματίζονται συνεχώς, και άτομα, ομάδες και τάξεις προβαίνουν σε πρακτικές ανασυνθέσεις, σε νέες ενότητες των ποικίλων ιδεολογικών και αξιακών στοιχείων. Στις μετωπικές ερωτήσεις περί των κλασικών πολιτικών ιδεολογιών διαπιστώνονται με έκπληξη τα υψηλά ποσοστά του σοσιαλισμού (Ινστιτούτο Νίκος Πουλαντζάς, 2020: 49), πλην όμως, με μια προσεκτικότερη ματιά, θα διαπιστώσουμε ότι εντάσσονται σε μια τάση ανασυνθετικής ώσμωσης μεταξύ των κλασικών και μετανεωτερικών πολιτικών ιδεολογιών, γεγονός που ενισχύεται από τα σταθερά ευρήματα περί αντιφατικής συμπεριφοράς. Μια τέτοια ιδεολογική κινητικότητα και ενεργοποίηση προσδίδει πραγματιστικά χαρακτηριστικά, δηλαδή ζωντανή σχέση με την πραγματικότητα και παρεμβατική διάθεση. Σημειωτέον ότι στο σημείο αυτό απαιτείται προσοχή, διότι η πραγματιστική διάθεση δεν ταυτίζεται με τον ρεαλισμό της προσαρμογής στα δεδομένα,¹⁶ ο οποίος οδηγεί άλλωστε στην απώλεια του ηθικού δυναμικού της νεότητας. Περιγράφεται εδώ ένας διαρκής κοινωνικοπολιτικός μετασχηματισμός και ο τρόπος που αυτός επηρεάζει τον τρόπο σκέψης και δράσης των νέων γενεών, δηλαδή μια παράμετρος που θα έπρεπε να λαμβάνεται περισσότερο υπόψιν. Ας χαιρετήσουμε, λοιπόν, τη συμπαρουσία τόσο των παθών όσο και της ευθυκρισίας στα γνωσιακά και πολιτικά ιδιώματα των σημερινών νεότερων γενεών. Τέλος, με την παρατήρηση περί «πολιτικής ευθυκρισίας» των νέων αναγνωρίζουμε ότι ίσως να τείνουν, σύμφωνα με τη βεμπεριανή διάκριση, περισσότερο προς μια πολιτική της ευθύνης παρά μιας πολιτικής των πεποιθήσεων.

¹⁶ Με μια διαφορετική, οικεία όμως στην Αριστερά, προσέγγιση οι Παντελίδου-Μαλούτα και Ζηργάνου-Καζολέα, συσχετίζουν την έλλειψη ριζοσπαστικών οραμάτων με την απουσία ελπίδας, διαπιστώνουν

έναν διάχυτο ρεαλισμό ή ακόμη και κυνισμό της νεολαίας που δεν μπορεί παρά να σχετίζεται με την επιρροή του νεοφιλελεύθερου δόγματος στις συνθήκες κρίσης και λιτότητας, αλλά επίσης και με την αδυναμία των πολιτικών οργανώσεων και συλλογικοτήτων της Αριστεράς να προβάλλουν, στις παρούσες συνθήκες, ένα συνεκτικό και ολοκληρωμένο εναλλακτικό όραμα κοινωνίας που θα τους/ις εμπνεύσει (Παντελίδου-Μαλούτα και Ζηργάνου-Καζολέα, 2020: 166).

Ή, με διαφορετική ορολογία, μια μετάβαση από τα «politics of loyalties» στα «politics of choice» (Norris, 2003: 4· Ζηργάνου-Καζολέα, 2022: 7).

6. ΕΠΙΛΟΓΟΣ-ΟΥΒΕΡΤΟΥΡΑ

Αυτή η αμφίθυμη και δύσκολη διπλού δεσμού συνθήκη απαιτεί εκ μέρους των θεσμών (εκπαιδευτικοί, υπεύθυνοι χάραξης πολιτικής, εργαζόμενοι/ες στις υπηρεσίες για νέους/ες, οικογένεια, κόμματα κ.ο.κ.) αλλά και των μεγαλύτερων σε ηλικία, κατανόηση των προσδοκιών των νεότερων, γενναιόδωρη συμπεριφορά χωρίς επιφυλάξεις, λεπτούς χειρισμούς με προσοχή και ισορροπία, αναγνώριση των πρωτοβουλιών, των απομακρύνσεων και των επιστροφών.

Μια σειρά αντιφάσεων, λοιπόν, που οδηγούν στη μεγάλη αντίφαση: μεγάλη ολιστική αφήγηση δεν υπάρχει και, συγχρόνως, υπάρχει κρίση της πολιτικής. Ενώ στην εποχή μετά το '68 αναδυόταν το σύνθημα-προτροπή «όλα είναι πολιτικά», τώρα οι νέοι προτιμούν να «φαίνεται» η πολιτική στην κοινωνία και να έχει άμεσο αντίκτυπο περισσότερο από ποτέ και όχι μόνο μέσω κομμάτων. Ενώ στρατεύονται σε θεματικές δράσεις και «προεικονιστικές» μορφές συμμετοχής, δεν επιθυμούν να εμπλέκονται στις παραδοσιακές θεσμικές μορφές πολιτικής συμμετοχής, δράσης και οργάνωσης, οι οποίες αποτελούν πλέον ταμπού (Zirgανου-Καζολέα και Παρανικόλορουλος, 2023· Sloan, 2016). Αλλά η πολιτική αλλάζει, δεν γίνεται σε όλες τις εποχές με τον ίδιο τρόπο, καθόσον αλλάζουν οι συνθήκες που την καθορίζουν, η γλώσσα και οι πρακτικές της. Με άλλα λόγια, ενώ εμφανίζονται ακόμη οι γνωστές μορφές πολιτικής πρακτικής, όπως η ταξική πολιτική, η πολιτική του αυτοκαθορισμού και της χειραφέτησης, εντούτοις υπάρχουν πρακτικές τις οποίες πρέπει να αναγνωρίσουμε ως πολιτικές, για παράδειγμα εκείνες που αφορούν βαθύτερα αδιέξοδα ταυτότητας, αποκλεισμών και βίας. Οι αναδυόμενες σημασίες, χειρονομίες, πάθη και γλώσσες από αυτά τα πεδία, μετατρέπονται, ενίοτε και όχι πάντα ή οπωσδήποτε, σε αιτήματα, τα οποία δεν εμπίπτουν αυτομάτως στην πολιτική της δικαιοσύνης και της ισότητας. Όλα αυτά που παρατηρούμε σημαίνουν, ενδεχομένως, ότι η πολιτική άλλαξε ήδη ακριβώς λόγω των νέων συνθηκών ζωής των νεότερων γενεών.

Βρισκόμαστε αφενός σε αχαρτογράφητα νερά, σε μια άγνωστη και αδιάγνωστη κατάσταση, αφετέρου όμως η κρίση βρίσκεται σε πολύ προχωρημένο στάδιο. Αυτό σημαίνει ότι δεν μπορεί να αντιμετωπισθεί με δομικές, μακροπρόθεσμες προτάσεις και λύσεις, όπως εκείνες που προέρχονται από την εκπαίδευση και οι οποίες χρειάζονται καιρό για να αποδώσουν καρπούς. Η εκπαίδευση βέβαια αποτελεί και καθημερινή εμπειρία και, συνεπώς, μπορεί να συμβάλλει στη συμμετοχή στη λήψη αποφάσεων και στη διεκδίκηση στο παρόν

ως βίωμα στο σχολείο. Από την άλλη, οτιδήποτε επιλέξει να πράξει κανείς τώρα θα φανεί ως ευκαιριακό και ανεπαρκές, σαν να βάζεις απλώς επίδεσμο σε ένα βαθύ τραύμα. Αυτή είναι η δυσκολία της υπόθεσης.

Για τον λόγο αυτό απαιτείται ίσως μια περαιτέρω διερεύνηση και συζήτηση για να βρεθούν προτάσεις οι οποίες θα κινούνται σε αυτό το ενδιάμεσο πεδίο ή μέσου βεληνεκούς. Επείγει να βρεθούν προτάσεις μεσο-βραχυπρόθεσμες οι οποίες μπορούν να συνυπάρξουν σε ένα «κοκτέηλ» με άλλες βραχυπρόθεσμες. Οι πολιτικοί φορείς πολύ ορθά διατυπώνουν συγκεκριμένες προτάσεις για το στεγαστικό των νέων, για την ανεργία, και ούτω καθεξής. Πρέπει να αναζητήσουμε άλλες ιδέες και προς άλλες κατευθύνσεις που να συνδέουν τη σύγχρονη μορφή κοινωνικού κράτους με τις νεανικές ανάγκες. Θα μπορούσε επίσης να συζητηθεί και να υπολογιστεί ποσοτικά ένα Βασικό Εγγυημένο Εισόδημα Νέων για ένα ορισμένο χρονικό διάστημα που θα αφορά άτομα εντός συγκεκριμένων ηλικιακών ορίων που βρίσκονται στην Ελλάδα και σπουδάζουν ή αναζητούν εργασία ή έχουν εποχική απασχόληση. Αυτός ο πόρος αγοράζει χρόνο, ελευθερία, ποιότητα ζωής και προοπτικές. Επιτρέπει σε όλους τους νέους να ζήσουν με αξιοπρέπεια, να φτιάξουν όνειρα, και να πειραματιστούν χωρίς τη δαμόκλειο σπάθη της επιβίωσης.

Συνεπώς, αυτό που φαίνεται ότι έχει σημασία είναι να τονωθεί η αυτονομία και η ανεξαρτησία των νέων ως κοινωνικής κατηγορίας, αλλά και ως ομάδων ή ατόμων, η ευελιξία στις επιλογές τους, η αυτονομία από το κράτος και την οικογένεια υπό την έννοια της αποφυγής του πατροναρίσματος. Κατανοώντας τη γλώσσα και τις ευαισθησίες των νέων γενεών υποβοηθούμε να επινοηθεί:

- ✓ μια νέα πολιτική συναντήσεων, ωσμώσεων και επικοινωνίας εκεί που υπάρχουν, δρουν και οργανώνονται οι νέοι/ες σήμερα: στις πρακτικές διεκδίκησης, αντίστασης αλλά και στις κοινωνικές ποιητικές ευάλωτων εαυτών και ζωής, στις ενσώματες πρακτικές απόκρουσης της διάχυτης βίας και γλώσσες έκφρασης και αυτοκαθορισμού, στις ψηφιακές πρακτικές γειτονίας και εγγύτητας, συνομάδωσης και συνύπαρξης.
- ✓ μια νέα δημοκρατική πολιτική μη θεσμικού χαρακτήρα που κινείται με όσα «ξεφεύγουν» από το κράτος και που στη συνέχεια το τελευταίο πάντα τείνει να θεσμοποιήσει. Με νέους θεσμούς που να αναγνωρίζουν και να εμπερικλείουν μια «αγάπη για τη δημοκρατία» (Θεοδωρίδου και Μπαρτσίδης, 2022, 2023), τη συμπερίληψη και συμμετοχή των νέων σε πολιτικά προγράμματα που φτιάχνουν οι ίδιοι/ες από κοινού, την ευελιξία να κάνουν τις επιλογές τους, την ελευθερία έκφρασης και δραστηριοποίησης αντί για αστυνομοκρατία, αυταρχισμό και αποκλεισμούς και του αντίστοιχου «μίσους για τη δημοκρατία».

Ευχαριστίες οφείλω στην Ντόρα Γιαννάκη για τη συνομιλία μας, και στον Δημήτρη Τσιρίμπα, την Έλενα Ταμπουράκη και την Έλενα Χατζηκώστα για τα σχόλια.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ελληνόγλωσση

- Αλτουσέρ, Λουί. 1978, *Θέσεις, Ξενοφών Γιαταγάνας*, μτφρ. Αθήνα: Θεμέλιο.
- Αριστοτέλης. 2016, *Τέχνη Ρητορική*, Αθήνα: Νήσος.
- Biehl, Janet, και Peter Staudenmaier. 2003, *Οικοφασισμός: Μαθήματα από τη Γερμανική εμπειρία*, Ιωάννινα: Ισνάφι.
- Γιαννάκη, Ντόρα. 2016, *Η Συνεκδοχή της Νεολαίας: Μια Ιστορική Αναδρομή στο Περιεχόμενο της Έννοιας, στο Νεολαία και Οικονομικές Κρίσεις στην Ελλάδα, 1929 και 2008*, Λουδοβίκος Κωτσονόπουλος, Δέσποινα Παπαδημητρίου, και Ζήσιμος Συνοδινός, επιμ. Αθήνα: Gutenberg, σσ. 77-97.
- διαΝΕΟσις. 2022, *Τι Πιστεύουν οι Έλληνες*. <https://www.dianeosis.org/research/ti-pistevoyn-oi-ellines-2022/>
- ETERON - Ινστιτούτο για την Έρευνα και την Κοινωνική Αλλαγή. 2022, *Όσα δεν Ξέραμε ότι Αγνοούσαμε για τη Gen Z, Gen Z - Voice On*, https://eteron.org/wp-content/uploads/2022/10/FINAL_Report_Minotaki-Gen-Z.pdf, προσπέλαση 19 Απριλίου 2023.
- ETERON - Ινστιτούτο για την Έρευνα και την Κοινωνική Αλλαγή. 2023, *Η νέα γενιά μετά τα Τέμπη, Youth - Voice On*, <https://eteron.org/research/nea-genia-meta-ta-tempi/>
- Ζηργάνου-Καζολέα, Λίνα. 2022, *Διαστάσεις της πολιτικότητας των νέων στην Ελλάδα: Σημεία σύγκλισης και απόκλισης σε σχέση με τη διεθνή βιβλιογραφία, στο Νεολαία & πολιτική στην Ελλάδα σήμερα*, ΕΝΑ, Δελτίο Πολιτικής Συγκυρίας #04, Κώστας Ελευθερίου, επιμ. Μάιος 2022, σσ. 4-14.
- Θεοδωρίδου, Δανάη, και Μιχάλης Μπαρτσιδης. 2022, *Αγάπη για τη Δημοκρατία: Ο Πολιτισμός ως Εργαλείο Πολιτικής Χειραφέτησης, Μέρος Ι, The Press Project*, 19 Ιουλίου 2022. <https://thepressproject.gr/agapi-gia-ti-dimokratia-o-politismos-os-ergaleio-dimokratikis-cheirafetisis/>
- Θεοδωρίδου, Δανάη, και Μιχάλης Μπαρτσιδης. 2023, *Αγάπη για τη Δημοκρατία (μέρος δεύτερο): Από τη Θεωρία στην Ενεστώσα Πράξη στη Σκιά ενός Κυβερνητικού Εγκλήματος, Μέρος ΙΙ, The Press Project*, 5 Φεβρουαρίου 2023. <https://thepressproject.gr/agapi-gia-ti-dimokratia-meros-deftero-apo-ti-theoria-stin-enestosa-praxi-sti-skia-enos-kyvernitikou-egklimatos/>
- Ινστιτούτο Νίκος Πουλαντζάς. 2020, *Νεολαία: Συνήθειες, Αντιλήψεις & Πολιτική Συμπεριφορά*, Απρίλιος 2020, <https://poulantzas.gr/yliko/erevna-neolea-synithies-antilipsis-politiki-syberifora/>
- Ινστιτούτο Νίκος Πουλαντζάς. 2023, *Νεολαία. Συνήθειες, αντιλήψεις & πολιτική συμπεριφορά, 4ο κύμα, Μάρτιος 2023, Α' & Β' Μέρος*. <https://poulantzas.gr/yliko/erevna-neolaia-synitheies-antilipseis-kai-politiki-syberifora-4o-kyma-martios-2023-meros-a/>
<https://poulantzas.gr/yliko/erevna-neolaia-synitheies-antilipseis-kai-politiki-syberifora-4o-kyma-martios-2023-meros-b/>
- Κολιαστάσης, Πάνος. 2022, *Τι πιστεύουν οι νέοι*, διαΝΕΟσις. https://www.dianeosis.org/wp-content/uploads/2022/05/Koliastasis_essay_neoi_final_040522.pdf
- Κονάς, Βεάτα. 2022, *Τα πολιτικά συναισθήματα των νέων: Η περίπτωση της Ουγγαρίας, στο Νεολαία & πολιτική στην Ελλάδα σήμερα*, ΕΝΑ, Δελτίο Πολιτικής Συγκυρίας #04, Κώστας Ελευθερίου, επιμ. Μάιος 2022, σσ. 33-37.

- Μπαρτσιδης, Μιχάλης, επιμ. 2014, *Διατομικότητα*. Κείμενα για μια οντολογία της σχέσης, Λουκία Μάνο-Χρηστίδη, μτφρ. Αθήνα: Νήσος.
- Μπαρτσιδης, Μιχάλης. 2017, Room: η φαντασία στην τοπική του «εσωτερικού ορίου», στο *Χωρικές αφηγήσεις της μνήμης*, Σάσα Λαδά, Κυριακή Τσουκαλά, και Κέλλυ Παπαϊωάννου, επιμ. Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο, σσ. 53-82.
- Μπαρτσιδης, Μιχάλης. 2022, Δολοφονία Άλκη: η νύχτα πέφτει πάνω από την πόλη;, *TheOpinion*, 4 Φεβρουαρίου 2022. <https://www.theopinion.gr/thessaloniki/i-nychta-peftei-stin-poli/>
- Μπαρτσιδης, Μιχάλης. 2023, Διατομικές εμπειρίες αλληλεγγύης, ιστορίες ορίων και κοσμοπολιτική, στο *Αφηγήσεις ζωής σε καιρούς κρίσης, Μνημονικές αναπαραστάσεις, ταυτοτικές αναζητήσεις και μεθοδολογικοί αναστοχασμοί*, Βασίλης Δαλκαβούκης, Ρίκη Βαν Μπουσχότεν, Γιώργος Τσιώλης και Αντώνης Αντωνίου, επιμ. Βόλος: Ένωση Προφορικής Ιστορίας, σσ. 373-380.
- Παντελίδου-Μαλούτα, Μάρω. 2017, [Η νεολαία επιστρέφει: Ελληνική πολιτική κουλτούρα και μεταβαλλόμενα πρότυπα πολιτικότητας των νέων στην κρίση](#), *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης* 43, σσ. 5-46.
- Παντελίδου-Μαλούτα, Μάρω, και Λίνα Ζηργάνου-Καζολέα. 2020, [Νεολαία, αριστερή ψήφος και ριζοσπαστισμός τη δεύτερη δεκαετία του 2000](#), *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης* 46, σσ. 148-182.
- Παπανικολόπουλος, Δημήτρης. 2016, *Δεκέμβρης 2008, Ανάλυση και ερμηνεία: Οι αιτιώδεις μηχανισμοί πίσω από τα συγκρουσιακά γεγονότα*, Αθήνα: Εκδόσεις των Συναδέλφων.
- Παπανικολόπουλος, Δημήτρης. 2023, *Οι Millennials στον δρόμο, ο ρόλος των γενεών στα κινήματα της σύγχρονης Ελλάδας*, Ινστιτούτο Νίκος Πουλαντζάς και Θεμέλιο.
- Πετράκη, Γεωργία. 2023α, Τι κρύβεται κάτω από το χαλί της «μεγάλης παραίτησης», *Εφημερίδα των Συντακτών*, 14-15 Ιανουαρίου 2023.
- Πετράκη, Γεωργία. 2023β, [Το κεφάλαιο κάτι πρέπει να δώσει](#), *Εφημερίδα των Συντακτών*, 17 Ιανουαρίου 2023.
- Πρωτοπαπαδάκης, Ευάγγελος. 2010, Οικοφασισμός: Η Περίπτωση του Kaarlo Pentti Linkola, στο *Περιβάλλον, Κοινωνία, Ηθική*, Έλενα Παπανικολάου, επιμ. Αθήνα: Αειφορία, σσ. 74-97.

Ξενόγλωσση

- Balibar, Etienne. 2001, *Citoyen sujet et autres essais d'anthropologie philosophique*, Παρίσι: PUF.
- Balibar, Etienne. 2016, *Des Universels: Essais et conferences*, Παρίσι: Galilee.
- Bartsidis, Michalis. 2015, Subjects in Crisis: Indebtedness, Money, Life, *Phàsis, European Journal of Philosophy*, No 3, "La Dette", σσ. 115-128. <https://www.torrossa.com/en/resources/an/4141014>
- Biswas, Tanu. 2021, [Letting Teach: Gen Z as Socio-Political Educators in an Overheated World](#), *Frontiers in Political Science* 3, 641609. doi: 10.3389/fpos.2021.641609
- Brown, Adrienne Maree. 2019, *Pleasure Activism: The Politics of Feeling Good*, Εδιμβούργο: AK Press.
- della Porta, Donatella. 2019a, Deconstructing generations in movements: Introduction, *American behavioral scientist* 63(10), σσ. 1407-1426.
- della Porta, Donatella. 2019b, Deconstructing generations: Concluding remarks, *American behavioral scientist* 63(10), σσ. 1578-1596.

-
- Eagleton, Terry. 2015, *Hope without optimism*, Νιου Χέηβεν: Yale University Press.
- EURYKA. 2020, Reinventing democracy in Europe: Youth doing politics in times of increasing inequalities. <https://cordis.europa.eu/project/id/727025>
- Flash Eurobarometer 502. 2022, *Youth and Democracy in the European Year of Youth*, Report, Φεβρουάριος-Μάρτιος 2022.
- García-Albacete, Gema M. 2014, Generational Change? Political Generations and Cohorts in Europe, στο *Young People's Political Participation in Western Europe: Continuity or Generational Change?*, Gema M. García-Albacete, επιμ. Μπέισινγκστοουκ: Palgrave Macmillan, σσ. 99-164.
- Hurrelmann, Klaus και Erik Albrecht. 2021, [*Gen Z: between Climate Crisis and Coronavirus Pandemic*](#), Λονδίνο: Routledge.
- Kalyvas, Andreas. 2010, An Anomaly? Some Reflections on the Greek December 2008, *Constellations* 17(2), σσ. 351-365.
- Kouloopoulos, Tom, και Dan Keldsen. 2016, [*The Gen Z Effect: The Six Forces Shaping the Future of Business*](#), Νέα Υόρκη: Routledge.
- Madison, Hoff. 2022, How Gen Z is winning the Great Resignation, from pay increases to better work-life balance, *Business Insider*, 12 Ιουνίου 2022. <https://www.businessinsider.com/gen-z-winning-great-resignation-changing-job-market-2022-6>
- Mannheim, Karl. 1972[1952], The problem of generations, στο *Essays in the sociology of knowledge*, Paul Kecskemeti, επιμ. London: Routledge, σσ. 276-322.
- Mbembe, Achille. 2020, *Brutalisme*, Παρίσι: Éditions La Découverte.
- Mendoza, Kimberlee R. 2019, [*Engaging Generation Z: A Case Study on Motivating the Post-Millennial Traditional College Student in the Classroom*](#), Dissertation, Johnson University.
- Mosse, George Lachmann. 1991, *Fallen Soldiers: Reshaping the Memory of the World Wars*, Νέα Υόρκη: Oxford University Press.
- Norris, Pippa. 2003, Young people & political activism: From the politics of loyalties to the politics of choice?, Report for the Council of Europe Symposium, *Young people and democratic institutions: From disillusionment to participation*, Στρασβούργο, 27-28 Νοεμβρίου.
- Sloam, James. 2016, Youth political participation in Europe: a new participatory landscape, στο *Routledge handbook of youth and young adulthood*, Andy Furlong, επιμ. Λονδίνο: Routledge, σσ. 287-294.
- Sassen, Saskia. 2014, *Expulsions: Brutality and Complexity in the Global Economy*, Κέημπριτζ, Μασσαχουσέτη: Harvard University Press.
- Unicef. 2020, *A situation analysis of children and youth, Greece 2020*. <https://www.unicef.org/greece/media/2041/file/Full%20Report:%20The%20Analysis%20of%20the%20Situation%20of%20Children%20and%20Youth%20in%20Greece%202021.pdf>
- Vradis, Antonis, και Dimitris Dalakoglou, επιμ. 2011. *Revolt and Crisis in Greece: Between a Present Yet to Pass and a Future Still to Come*, AK Press και Occupied London.
- Zirganou-Kazolea, Lina, και Dimitris Papanikolopoulos. 2023, [*Millenials and Gen Z in Europe: Political Participation and Left-wing Politics, e-paper, Μάρτιος 2023 \(transform!europe\)*](#). <https://www.transform-network.net/blog/article/who-votes-for-the-left-and-why-in-search-of-our-identity-1/>

Ψυχικές, Περιβαλλοντικές και Κοινωνικές Οικολογίες: Πνευματικότητα και το Μοντέλο των Ευτοπικών Οικοκοινοτήτων

Μαρία Κλη
Δρ. Φιλοσοφίας ΕΚΠΑ

Maria Kli

Doctor of Philosophy – National and Kapodistrian University of Athens

Psychical, Environmental and Social Ecologies: Spirituality and the Model
of Eutopian Ecovillages

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η παρούσα ανάλυση δομείται διεπιστημονικά πάνω στη σύνδεση της πνευματικότητας με τα πεδία της Ψυχολογίας, της Οικολογίας και της Κοινωνικής Ανθρωπολογίας. Στόχος είναι η διερεύνηση των όρων που συνδέουν ένα μη δυϊστικό φιλοσοφικό/ψυχολογικό μοντέλο με το όραμα μιας οικολογικής και κοινωνικο-πολιτικής πρακτικής. Για τη σύνδεση αυτή αξιοποιούνται τρεις φιλοσοφικές έννοιες από τη Βουδιστική φιλοσοφία: *αλληλεξάρτηση*, *κενότητα* και *συμπόνια*. Στο πρώτο μέρος, τίθενται οι προϋποθέσεις μιας μη-εγωικής ψυχολογίας αντλώντας από την Υπερπροσωπική θεωρία. Στο δεύτερο, συγκροτείται το πλαίσιο μιας Οικολογίας που συνδέεται με την πνευματικότητα. Στο τρίτο μέρος, παρουσιάζεται η πειραματική θέσμιση των οικοκοινοτήτων, σύμφωνα με το κοινωνικο-ανθρωπολογικό παράδειγμα των Εμπρόθετων/Ευτοπικών/Οραματικών Κοινοτήτων, σαν δυνατή απελευθερωτική πρακτική που θα μπορούσε ναπραγματώσει τους προαναφερθέντες όρους.

Λέξεις-κλειδιά: πνευματικότητα, Υπερπροσωπική Ψυχολογία, Κοινωνική Οικολογία, Βαθιά Οικολογία, οικοκοινότητες.

ABSTRACT

This paper is structured in an interdisciplinary manner upon the connection of spirituality with the fields of Psychology, Ecology and Social Anthropology. The purpose is the investigation of the terms which connect a non-dual philosophical/psychological model with Ecology and a vision of socio-political praxis. For this connection three philosophical concepts from Buddhist philosophy are employed: *co-dependency*, *emptiness* and *compassion*. The first section states the conditions of a non-egoic psychology based on Transpersonal theory. The second section elaborates on the general context of an Ecology associated with spirituality. The third section introduces the experimental constitution of ecovillages, according to the contemporary socio-anthropological paradigm of *Intentional/Eutopian/Visionary Communities*, as a liberating praxis which could fulfill the aforementioned conditions.

Keywords: spirituality, Transpersonal Psychology, Social Ecology, Deep Ecology, eco-villages

The refoundation of politics will have to pass through the aesthetics and the analytical dimensions implied in the three ecologies – the environment, the socius and the psyche.

Félix Guattari, *Chaosmosis*, σ. 20

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Το εγχείρημα εναλλακτικών κοινοτιστικών μοντέλων που δεν ελέγχονται από εξουσιαστικές σχέσεις και ιεραρχικούς θεσμούς, αλλά συγκροτούν αποτέλεσμα ελεύθερης δημιουργικότητας, ικανότητας αυτοθέσμησης και άμεσης πρόσβασης στη λήψη των αποφάσεων, έχει συγκεκριμένες κοινωνικο-πολιτικές προϋποθέσεις. Η παρούσα ανάλυση δεν εστιάζει σε αυτές τις προϋποθέσεις, αλλά τοποθετείται κυρίως σε μια διάσταση ηθικο-φιλοσοφική και πρακτική. Πρότασή της είναι ότι μια κοινότητα με στόχο την καλλιέργεια των δυνατοτήτων ελεύθερης ανάπτυξης των μελών της μπορεί να στηριχθεί σε τεχνολογίες εαυτού, με τον τρόπο που τις προσδιόρισε ο Foucault, όπως εκείνη της Σωκρατικής επιμέλειας εαυτού, ή άλλες όπως η Βουδιστική άσκηση, ο διαλογισμός και ούτω καθεξής. Θα αναφερθώ σε αυτές τις τεχνολογίες με τον ευρύτερο όρο της «πνευματικότητας», η οποία τείνει να προσδιορίζει ένα διευρυμένο πεδίο φιλοσοφικού βίου. Το πεδίο αυτό έχει ως στόχο την αύξηση της συνειδητότητας, με απώτερο σκοπό την απελευθέρωση με όρους αφύπνισης ή φώτισης. Στο πλαίσιο αυτό, η πνευματικότητα τίθεται σαν πρακτική άσκηση οντολογικής μεταμόρφωσης, που περιλαμβάνει το σώμα, τον νου και την ηθική πράξη (Foucault, 2005).

Βασική προκείμενη είναι επίσης, αντιστρόφως, ότι η συγκρότηση ενός εναλλακτικού κοινωνικού μοντέλου και το πρόταγμα της απελευθέρωσης προϋποθέτουν τη χειραφετημένη και ενσυνείδητη σχέση με τον εαυτό, τη φύση, και τους άλλους. Το κείμενο, συνεπώς, δομείται πάνω σε αυτούς τους τρεις άξονες. Στην πρώτη ενότητα, τοποθετείται κριτικά απέναντι σε συγκεκριμένες τάσεις της πνευματικότητας της Νέας Εποχής (*New Spirituality/Spiritualities*)¹ και εξετάζει την Υπερπροσωπική θεωρία της Ψυχολογίας, που εισήγαγαν οι Roberto Assagioli

1 Το φαινόμενο της κουλτούρας της Νέας Εποχής είναι ένα περίπλοκο και υβριδικό πνευματικό και κοινωνικό φαινόμενο που θεωρείται ότι εμφανίστηκε κατά τη δεκαετία του '70 στο Ηνωμένο Βασίλειο, και αναπτύχθηκε περαιτέρω κατά τις δεκαετίες του '80 και '90 στην Αμερική (Hanegraaff, 1996: 12). Αποτελεί ένα αποκεντροποιημένο πνευματικό κίνημα που στηρίζεται στην πολύπτυχη σύνθεση διαφορετικών αρχαίων και μοντέρνων παραδόσεων, μυστικών θρησκειών της Ανατολής, παγανιστικών και αποκρυφιστικών διδασκαλιών της Δύσης, καθώς και εναλλακτικών θεραπειών. Κάποιες φορές διαπλέκεται με, ή έχει επηρεαστεί από, τη σύγχρονη δυτική υλιστική κουλτούρα. Εξαιτίας της ποικιλομορφίας και της εκλεκτικής φύσης του κινήματος, ο όρος δεν αμφισβητείται καθώς δημιουργεί μια εντύπωση ομογενοποίησης. Από την άλλη, η έμφαση στο στοιχείο της ατομικότητας ως πρωταρχικής πηγής της γνώσης σε ζητήματα πνευματικότητας έχει προσληφθεί από τα άτομα και έχει μεταφραστεί πολιτικά με δύο αντιφατικούς τρόπους: από τη μία αποτελεί ριζοσπαστικό δημοκρατικό στοιχείο, και από την άλλη ένα στοιχείο ισχυρού ατομικισμού. Πέραν αυτού, δεν λείπουν συχνά εξωτερικές αυθεντίες με δύναμη επηρεασμού (Heelas, 1996: 21-23, 25-27, 34, 201).

και Abraham Maslow. Εκκινεί με βάση την αντίληψη πως η απελευθερωτική πρακτική προϋποθέτει μια μη-εγκωική ψυχολογία, η οποία προοδευτικά δύναται να επιτρέψει στον άνθρωπο τη συγκρότηση των συνθηκών της πνευματικής ή συνειδησιακής του αφύπνισης, αναφορικά προς την οποία σε συμβατικό επίπεδο τοποθετούνται πνευματικά μονοπάτια παραδόσεων της Ανατολής και της Δύσης.

Δεύτερον, η ανάλυση των τάσεων δύο οικολογικών ρευμάτων, της Κοινωνικής Οικολογίας και της Βαθιάς Οικολογίας, και των ιδεών δύο κύριων εκπροσώπων τους, του Murray Bookchin και του Arne Naess αντιστοίχως, υποδεικνύει, στη δεύτερη ενότητα, ότι ο σχεδιασμός μιας ελεύθερης κοινωνίας ή μιας αυτόνομης κοινότητας περνά, επίσης, μέσα από μια συνειδητή σχέση με το περιβάλλον. Αυτή η θέση ενισχύεται με βάση την ιδέα πως η ουσιαστική σύνδεση με τον φυσικό κόσμο είναι κάτι που τροφοδοτεί περαιτέρω τη συνειδητοποίηση του ίδιου του ανθρώπου και των απελευθερωτικών του δυνατοτήτων. Πέραν αυτού, στην εποχή μας, εν όψει των περιβαλλοντικών ζητημάτων που επηρεάζουν ποικιλοτρόπως τον πλανήτη, είναι δύσκολο, αν όχι ακατόρθωτο, να τεθεί σε ενέργεια ένα κοινωνικό απελευθερωτικό σχέδιο, χωρίς επανατοποθέτηση των κοινωνικών σχέσεων και της τεχνοεπιστήμης σε συνάρτηση με το φυσικό περιβάλλον.

Τρίτον, το ανθρωπολογικό παράδειγμα κοινοτιστικών πειραματισμών, με τον τρόπο που αυτοί μορφοποιούνται στις σύγχρονες οικοκοινότητες, που εξετάζεται στην τρίτη ενότητα², υποδηλώνει ότι ο συνδυασμός πνευματικής και οικολογικής συνείδησης μπορεί να οδηγήσει σε μια συντονισμένη κοινωνική πρακτική που δύναται να αλλάξει το παράδειγμα της κοινωνικής ζωής. Αυτή η πρακτική οδηγεί στην ανάδυση νέων μορφών ζωής, που θα λειτουργήσουν απελευθερωτικά για την ανθρώπινη κατάσταση, για το φυσικό περιβάλλον, και την ίδια την κοινωνία. Ο λόγος για τον οποίο η πνευματικότητα εξετάζεται σε σχέση με τα οικο-κοινοτιστικά εγχειρήματα και όχι σε σχέση με άλλα εν γένει κοινοτιστικά, είναι ακριβώς γιατί, μέσα από μια συνείδηση ενότητας και αλληλεξάρτησης με το σύνολο του φυσικού κόσμου, διακρίνεται μια βαθύτερη σύνδεση μεταξύ πνευματικότητας και οικολογίας. Όπως το θέτει ο Fritjof Capra, ο όρος πνευματικότητα περιγράφει μια «οικολογική επίγνωση στο βαθύτερο επίπεδο που είναι η διαισθητική επίγνωση της ενότητας όλης της ζωής, της αλληλεξάρτησης των πολλαπλών της εκδηλώσεων, και του κύκλου της αλλαγής και μεταμόρφωσης» (Capra, 1989: 109). Η σχέση αυτή μπορεί να αναδειχθεί, να καλλιεργηθεί, και να διευρυνθεί μέσα από τα οικο-κοινοτιστικά εγχειρήματα.

Περαιτέρω συνοχή στην παραπάνω σύνθεση παρέχουν τρεις αρχές του Βουδισμού, συνδέοντας φιλοσοφικά το πεδίο της Ψυχολογίας με εκείνο της Οικολογίας: η αλληλεξάρτηση, η κενότητα, και η συμπόνια.

² Σημειώνεται ότι η θεωρητική παρουσίαση του ανθρωπολογικού παραδείγματος γίνεται μέσα από δευτερογενείς πηγές.

I. ΥΠΑΡΧΕΙ ΚΑΤΙ ΕΠΕΚΕΙΝΑ ΤΟΥ ΨΥΧΟΛΟΓΙΚΟΥ ΕΓΩ;

Η έννοια της πνευματικότητας παραπέμπει αρχικά στο ατομικό πεδίο της ανθρώπινης ιδιαιτερότητας, και μπορεί να συνδεθεί τόσο με τη Φιλοσοφία όσο και με την Ψυχολογία. Η εν λόγω σύνδεση αναπτύσσεται ως δηλωτική προϋποθέσεων υλοποίησης συλλογικών εγχειρημάτων, που λαμβάνει υπόψη τις συνθήκες συγκρότησης του υποκειμένου σε σχέση με το απελευθερωτικό πρόταγμα, όπως διαφαίνεται στο τρίτο μέρος με το παράδειγμα των οικοκοινοτήτων. Το κεφάλαιο αυτό αφιερώνεται στη διερεύνηση κάποιων όρων της πνευματικότητας σε σχέση με την Ψυχολογία. Κρίνεται, ωστόσο, αναγκαίο να διευκρινιστεί η σχέση της πνευματικότητας με την ατομιστική προσέγγιση, και το ζήτημα του Εγώ ως ψυχολογικής και ηθικής αρχής, που δύναται να λειτουργήσει ως ανασχετικός παράγοντας στο απελευθερωτικό εγχείρημα, είτε πρόκειται για το υποκείμενο είτε για μια συλλογικότητα.

Η τρέχουσα κατανόηση της πνευματικότητας στο πλαίσιο της επικαιροποίησής της από τις τάσεις της Νέας Εποχής, πολύ συχνά την εισάγει ως έναν έξυπνο μηχανισμό προσαρμογής στους καπιταλιστικούς μηχανισμούς εναλλακτικής εμπορευματοποίησης, ως μια απολογητική στάση, και ως εν γένει κεφαλαιοποίηση των ανθρώπινων δυνατοτήτων. Παραμένοντας σε ένα τέτοιο πλαίσιο, συνήθως εγκλωβίζεται στο άκαρπο περιεχόμενο ενός πνευματικού υλισμού³, με αποτέλεσμα οποιαδήποτε απελευθερωτική στόχευση να είναι καταδικασμένη σε αποτυχία. Αυτό οφείλεται στο ότι η προσπάθεια για μεταβολή, ακόμη και προς την κατεύθυνση της αυτοβελτίωσης, μπορεί να αποβεί άκαρπη, αν εγωιστικά κίνητρα του ατόμου την αξιοποιήσουν για σκοπούς αυτο-μεγιστοποίησης. Εντούτοις, τα περισσότερα κείμενα αρχαίων πνευματικών παραδόσεων υποδεικνύουν ότι η πρόοδος στην πνευματική εξέλιξη δεν θα πρέπει να συγχέεται με την ανάπτυξη του εγώ. Απεναντίας, ο Freud έδωσε στο εγώ δεσπόζουσα θέση συντονιστή μεταξύ υπερεγώ και ασυνειδήτου, και ρόλο κυρίαρχου προς εξυπηρέτηση των σκοπών της αυτοσυντήρησης.

Ο καπιταλιστικός και πνευματικός ναρκισσισμός της Νέας Εποχής συχνά εμπλέκει την πνευματικότητα με την προσπάθεια ανάδειξης της προσωπικότητας, την κατάκτηση κύρους και ισχύος, και την επίτευξη επιδιώξεων, που, εν τέλει, συνιστούν ανάσχεση της αυθεντικής πνευματικής εξέλιξης. Με την εγκατάλειψη των ψυχικών και νοητικών προσκολλήσεων επιτυγχάνεται η καλλιέργεια της αρετής και μιας ευδαιμονικής ύπαρξης που θα είναι ίσως σε θέση να προσφερθεί στον κόσμο που την περιβάλλει και να μην ανακυκλωθεί στην κλειστότητα της «πνευματικής» εσωστρέφειας που την περιβάλλει. Γι' αυτόν τον σκοπό, το

³ Ο όρος προέρχεται από τον τίτλο του βιβλίου του Chögyam Trungpa (2002), *Cutting Through Spiritual Materialism*. Στο πλαίσιο της βουδιστικής παράδοσης που αντιπροσωπεύει, ο συγγραφέας συμβάλλει στην καλλιέργεια κριτηρίων για την πρακτική άσκηση στο πνευματικό μονοπάτι, καθώς καταδεικνύει λάθη που συχνά πραγματοποιούνται από αναζητητές της πνευματικότητας, και απευθυνόμενος σε ανθρώπους της σύγχρονης εποχής.

κριτήριο για τη σοφία που επιφέρει η καλλιέργεια της πνευματικότητας, συνιστά η γνήσια ανιδιοτελής φροντίδα ή συμπόνια για τους άλλους. Σε αυτό το στοιχείο έγκειται η ηθικο-πολιτική της σημασία. Μια τέτοια στάση, ωστόσο, δεν είναι κάτι που μπορεί να επιβληθεί στα άτομα, παρά μόνο να δειχθεί. Τέτοιες εκδηλώσεις μπορούν να αποτελέσουν μόνο ειλικρινή καρπό συνειδησιακής ωρίμανσης.

Στο παρόν πλαίσιο, η πνευματικότητα εξετάζεται υπό το φως των τεχνολογιών εαυτού όπως τις ανέπτυξε ο Foucault. Στο ύστερο έργο του, ο Γάλλος στοχαστής στρέφεται από το πειθαρχικό υποκείμενο στις τεχνολογίες εαυτού ως ικανές να επιτρέψουν ένα βαθμό ενεργού συμμετοχής της υποκειμενικότητας στην αυτο-συγκρότησή της, και διερευνά, σε αυτό το πλαίσιο, δυνατότητες ελευθερίας μέσα από την δυναμική των σχέσεων εξουσίας. Για τον Foucault οι τεχνολογίες εαυτού αποτελούν τρόπους συγκρότησης της υποκειμενικότητας, και σχετίζονται στενά με την αλήθεια και την εξουσία. Η ηθική συγκρότηση της υποκειμενικότητας είναι στενά συνυφασμένη με την έννοια της αλήθειας, καθώς και με τους τρόπους με τους οποίους το υποκείμενο αποκτά πρόσβαση σε αυτή την αλήθεια. Η μελέτη της αρχαίας γραμματείας που διεξήγαγε ο ίδιος έδειξε ότι συγκεκριμένες τεχνολογίες εαυτού επιτρέπουν άμεση πρόσβαση στη γνώση της αλήθειας, οδηγώντας σε μεγαλύτερο βαθμό ελευθερίας. Μάλιστα, οι τεχνολογίες αυτές δεν προσεγγίζουν την αλήθεια γνωστικά, αλλά μάλλον εμπειρικά, μέσα από μια διαδικασία αυτο-μεταμόρφωσης (Κλη, 2022). Η επιμέλεια εαυτού, για παράδειγμα, προκύπτει ως ένας τρόπος του υποκειμένου να συγκροτεί την αλήθεια με τα δικά του μέσα, και αντιπροσωπεύει την αρχαία, ελληνιστική και ρωμαϊκή κατανόηση της φιλοσοφίας ως τρόπου ζωής (Foucault, 2005: 8-9). Η επιμέλεια εαυτού, ενώ παρουσιάζει σαν προτεραιότητα τη φροντίδα του εαυτού, δεν αποτελεί μια άσκηση μοναξιάς αλλά μια αυθεντικά κοινωνική πρακτική. Αφορά το καθήκον του «δί' αλλήλων σώζεσθαι» (Φουκώ, 1992: 62). Όπως λέει ο Foucault, η επιμέλεια εαυτού ή η φροντίδα μας για την επιμέλεια που οι άλλοι οφείλουν στον εαυτό τους, παρουσιάζεται ως μια εντατικοποίηση των κοινωνικών σχέσεων (Φουκώ, 1992: 63).

Στον Foucault η πνευματικότητα ορίζεται ως μια σειρά πρακτικών και ασκήσεων που οδηγούν σε οντολογική μεταβολή. Οι ασκήσεις αυτές δεν αποτελούν απαραίτητως αυτοσκοπό καθαυτές, αλλά χρειάζεται να τις πραγματοποιήσει κανείς για να εξελιχθεί σε επίπεδο συνείδησης. Γι' αυτόν τον λόγο, η πνευματικότητα δεν μπορεί να παρουσιάζεται αποκομμένη από τη φιλοσοφία. Η τελευταία ορίζεται ως μια ενεργή κατάσταση επίγνωσης, προσωπικής διεργασίας και εντρύφησης στη φύση του εαυτού. Οι δύο όψεις που συγκροτούν την επιμέλεια εαυτού, όπως τις έχει προσδιορίσει ο Foucault (Foucault, 1997: 294), η φιλοσοφία και η πνευματικότητα, είναι αλληλένδετες, και είναι αναγκαίο να μένουν ενωμένες, προκειμένου η πρακτική της επιμέλειας να διαχωριστεί από φαινόμενα στα οποία κάποιες εκδοχές της πνευματικότητας της Νέα Εποχής έχουν δώσει θέση. Αντίστοιχες τάσεις οδηγούν

εν γένει σε μια απολιτική, ατομικιστική στάση κατάκτησης «πνευματικών» ικανοτήτων, π.χ. ιδιαίτερων δυνάμεων, ικανοτήτων συγκέντρωσης, τηλεπαθητικής ικανότητας, παρακανονικών δυνατοτήτων κ.ο.κ. (οι οποίες στο βαθμό που καλλιεργούνται για να υπηρετήσουν εγωιστικά μικροσυμφέροντα, περισσότερο βλάπτουν παρά ωφελούν), στο πλαίσιο μιας κατάστασης αδιαφορίας για ένα κοινό κόσμο. Αυτή η κατάσταση, εν τέλει, προάγει το καπιταλιστικό ιδιωτεύον μοντέλο ανθρώπου και ηθικής, ή την περιχαράκωση του ενδιαφέροντος προς τον Άλλο στο μονοδιάστατο πλαίσιο ομάδων του ιδίου (Cloud, 1994).

Επίσης, ένα προβληματικό στοιχείο που, αν παραμείνει αδιευκρίνιστο, τείνει να αποτελέσει αντινομία, είναι η σχέση της πνευματικότητας ως ταυτότητας του υποκειμένου, και του ρόλου του εαυτού. Διότι, από τη μία, τίθεται η ανάγκη απαλλαγής από τον πειστικό παράγοντα που καλλιεργεί η εσφαλμένη αντίληψη του εγώ. Από την άλλη, γίνεται λόγος για δυνατότητες που αποκτά το υποκείμενο σε πνευματικό και ψυχολογικό επίπεδο, γεγονός που προϋποθέτει έναν εαυτό. Πολλοί ερευνητές σε ψυχολογικές μελέτες επιχείρησαν να προσδιορίσουν την ταυτότητα της πνευματικότητας, χωρίς όμως να κατορθώσουν να αποφύγουν τον περιορισμό της στα στενά όρια των εγδικών λειτουργιών (Kiesling και Sorell, 2009· Poll και Smith, 2003). Στο πλαίσιο της δυτικής ψυχολογίας, ίσως μόνο η Υπερπροσωπική θεωρία κατορθώνει να δείξει τη ρευστότητα και τον σχετικό χαρακτήρα των ορίων του εγώ, τα οποία κυρίως κατασκευάζονται κοινωνικά, μπορούν να τροποποιηθούν, και ακόμη να καταλυθούν, κάτω από συγκεκριμένες γνωσιολογικές και οντολογικές προϋποθέσεις. Φυσιογνωμίες όπως ο William James, ο Erik Erikson, ο Carl Jung, ο Carl Rogers κ.ά. θεωρούνται πρόδρομοι του κλάδου αυτού, καθώς μελέτησαν και προσπάθησαν να κατανοήσουν την πνευματικότητα ως στοιχείο που οδηγεί στον βαθύτερο εαυτό του ανθρώπου (James, 1902· Erikson, 1996· Jung, 1969· Rogers, 1963).

Από τους πρώτους εμπνευστές της Υπερπροσωπικής θεωρίας είναι ο Roberto Assagioli και ο Abraham Maslow (Batista, 1996). Ο τελευταίος μελέτησε τις «εξαιρετικές», όπως τις χαρακτήρισε, ικανότητες της ανθρώπινης υποκειμενικότητας σε σχέση με την θρησκευτικότητα και την πνευματικότητα. Υιοθετώντας ένα «ολύμπιο σημείο θέασης», ο Maslow υπήρξε για πολλούς ο εμπνευστής της Ανθρωπιστικής Ψυχολογίας ως μιας υψηλότερης μορφής Ψυχολογίας. Υπερασπίστηκε τη μετάβαση που υπερβαίνει τον άνθρωπο με την έννοια των αναγκών και των διαφορόντων και επικεντρώνεται στην κοσμική αρχή (*cosmos*), η οποία τοποθετείται πέρα από την εαυτότητα και την ταυτότητα που συνίστανται στο ψυχολογικό εγώ. Έτσι άσκησε κριτική στους περιορισμούς των δύο σχολών Ψυχολογίας που επικρατούσαν ως τα μέσα του 20ού αιώνα, του Μπιχεβιορισμού και της Φροϋδικής Ψυχανάλυσης.

Η προσέγγιση του εαυτού ως ουσιαστικά μη εγωικού και η πεποίθηση περί θετικότητας της ανθρώπινης φύσης φέρνουν την Υπερπροσωπική θεωρία σε μια εγγύτητα με τις αντίστοιχες, όπως θα φανεί στη συνέχεια, φιλοσοφικές θεωρήσεις του Βουδισμού. Η βαθιά πίστη του Maslow στην ικανότητα του ανθρώπου για υπέρβαση του εγωικού εαυτού συγκροτεί μια προσέγγιση που ενισχύει το επιχείρημα μιας δυναμικής αντίληψης της ανθρώπινης φύσης. Η παραπάνω προσέγγιση βασίζεται στην πεποίθηση ότι οι ασυνέπειες και οι αντιφάσεις απορρέουν από την αδυναμία του εγωκεντρικού εαυτού να αναγνωρίσει τον πόνο, την απειλή ή το κακό ως μερικό και προσωρινό φαινόμενο, καθώς και από την ανικανότητα, εξαιτίας της μερικότητας της γνώσης, να αντιληφθεί την ολότητα του όντος που στη φύση του είναι καλό (Maslow, 1999: ν-xxxiv). Με βάση αυτήν την πεποίθηση, ο Maslow πρόταξε ένα παγκόσμιο ιδεώδες του ανθρώπου, υπερβαίνοντας τον πολιτισμικό σχετικισμό. Αντέταξε, επομένως, μέσω της έννοιας της αυτοπραγμάτωσης, την ικανότητα ολοκλήρωσης στην ψυχοπαθολογία του μέσου ανθρώπου (Maslow, 1999: ν-xxxiv).

Αντίστοιχα, ακολουθώντας τον Maslow, στη συμβατική (*ordinary*) επιστήμη μπορούμε να αντιτάξουμε την υψηλή έννοια της εξαιρετικής (*extraordinary*) επιστήμης που –ως ισάξια των τεχνών και της φιλοσοφίας, δηλαδή ως εμπνευσμένη– θα τασσόταν στη δημιουργία της αυτοπραγματονόμενης ανθρωπότητας (Maslow, 1970). Θα συγκροτούσε δηλαδή μια επιστήμη της εφικτής ανθρώπινης μεταμόρφωσης. Η ικανότητα της αυτοπραγμάτωσης έχει το νόημα του να κατορθώσει κανείς να γίνει η καλύτερη εκδοχή του εαυτού του. Αυτή η δυνατότητα, σύμφωνα με την παραπάνω αντίληψη της ανθρώπινης φύσης, αναγνωρίζεται σε όλους, και εκπληρώνεται όταν μπορεί κανείς να την αναγνωρίσει. Κατά αντίστοιχο τρόπο, μέσω της αναγνώρισης της φωτεινής διάστασης του νου, εκπληρώνεται, στη Βουδιστική αντίληψη, η κατάσταση της φώτισης.

Η πνευματική εμπειρία αποτελεί την «υπέρτατη γιορτή του εαυτού», είναι η απόλυτη εμπειρία πέρα από τη θεολογική νομιμοφροσύνη και ορθοδοξία (Maslow, 1993: 331-337). Αυτή ήταν η ερμηνεία που ο Maslow αντέταξε στη συμβατική επιστημονικότητα με την οποία προσέγγισε ο Freud εν πολλοίς το *ωκεάνιο αίσθημα* (Masson, 1980), υποβαθμίζοντας κατ' αυτόν τον τρόπο το πνευματικό βίωμα ως «υπερφυσικό» ή ως παθογένεια. Απεναντίας, με την προσέγγιση του Maslow αναδεικνύονται οι δημιουργικές πλευρές του ασυνειδήτου. Ο ίδιος δεν έβλεπε για ποιο λόγο κάθε καλοσύνη θα έπρεπε να αποτελεί το κάλυμμα μιας φονικής τάσης, δηλαδή της εκδήλωσης μιας εγγενούς κακίας –όπως πίστευε ο Freud–, και γιατί η φονική τάση να μην αποτελεί το πέπλο της καλοσύνης. Η τελειοποίηση είναι, σύμφωνα με τον Maslow, ο σκοπός κάθε ζωής (έννοια που εμπνεύστηκε από την εντελέχεια του Αριστοτέλη), και κάθε άτομο προορίζεται για να καλλιεργήσει

τη δική του τελειοποίηση. Έτσι ο άνθρωπος μπορεί να χαρακτηριστεί ως πολιτικό ον, στον βαθμό που αυτό τον βοηθά να γίνει ο εαυτός του, αλλά αυτό είναι επίσης για το καλό των άλλων και ολόκληρης της ανθρωπότητας (Valiunas, 2011). Η περιγραφή του τι οφείλει να γίνει κανείς, είναι η περιγραφή αυτού που είναι βαθιά μέσα του· δεν είναι κάτι που καθορίζεται με βάση κάποιο εξωτερικό κριτήριο. Ο υπεράνθρωπος του Maslow πλησιάζει αρκετά εκείνον του Nietzsche, χαρακτηρίζεται, εντούτοις, σε κάποιο βαθμό από αξίες, συνδέεται με τον κόσμο μέσω της καρδιάς, και απορρίπτει τη συνήθη επιδίωξη συγκέντρωσης ισχύος (Valiunas, 2011).

Επομένως, αν κάτι χαρακτηρίζεται ως πνευματικό, αυτό είναι το περιεχόμενο κάποιας ατομικής ταυτότητας, και η ανάλυση θα πρέπει να απευθύνεται σε μια διαδικασία όπως η ταύτιση και η αποταύτιση (με το εγώ), μέσα από τις οποίες η ταυτότητα αυτή αναπτύσσεται και εκδηλώνεται. Συνεπώς, η ταυτότητα και η πνευματικότητα εμφανίζονται ως το ίδιο, και η κοινότητά τους αναφέρεται στο ότι και οι δύο προβάλλουν την εγγενώς αληθινή πραγματικότητα ως εκδήλωση της ενοποιημένης συνείδησης, όπου οι διαφορές μεταξύ εαυτού και μη-εαυτού παύουν να ισχύουν (Wilber, 2000). Έτσι οι Υπερπροσωπικές θεωρίες, ενώ παραδέχονται την ύπαρξη κάποιου είδους ταυτότητας του εγώ, και τους ποικίλους τρόπους με τους οποίους αυτή διαμορφώνεται και διατηρείται (κοινωνικοποίηση, συναισθηματικές σχέσεις, κοινωνικοί ρόλοι κ.λπ.), υπερβαίνουν τη συμβατική ψυχολογική θεωρία, καθώς διαβεβαιώνουν επίσης ότι το περιεχόμενο και η δομή της αίσθησης του εαυτού δύναται να διαφέρει από τη συνήθη ταυτότητα που βασίζεται στο εγώ. Η θέαση αυτή προϋποθέτει την απομάκρυνση από τις παραδοσιακές ψυχολογικές θεωρίες και την προσέγγιση θεωρήσεων όπως η Βουδιστική, που παραδέχεται πως η διατήρηση μιας απόλυτης αίσθησης του εγώ και της χωριστικοποιημένης αντίληψης του εαυτού είναι στη βάση της ψευδαισθητικής· η θεμελιώδης φύση του εαυτού τελικά αναγνωρίζεται στις ενοράσεις που αποκτά κανείς μέσα από τα στάδια της πορείας προς τη φώτιση (MacDonald, 2009).

Η Υπερπροσωπική ψυχολογία συμβαδίζει με την Βουδιστική φιλοσοφία όσον αφορά την κατανόηση του εγώ ή του εαυτού ως αποκυήματος. Με βάση αυτή την κατανόηση, η διαμόρφωση του εγώ αποτελεί ένα σημαντικό αναπτυξιακό στάδιο που μπορεί να ξεπεραστεί αργότερα, αντικαθιστώντας αυτή την ψευδαίσθηση του χωριστικοποιημένου εαυτού με τροπικότητες που περιλαμβάνουν πιο διευρυμένες καταστάσεις συνείδησης. Η συνείδηση και ο νους φαίνεται να λαμβάνουν πρωτεύουσα σημασία τόσο στην Υπερπροσωπική ψυχολογία όσο και στην Βουδιστική φιλοσοφία. Ένα άλλο σημείο σύγκλισης είναι ότι και οι δύο προσεγγίσεις ερμηνεύουν τους ανθρώπους και τις σχέσεις τους με βάση μια αντίληψη που βλέπει το σύμπαν, και ό,τι αυτό περιλαμβάνει,

συμπεριλαμβανομένων των ανθρώπινων όντων, σαν σειρές αλληλοσυνδεόμενων, αλληλεπιδρώντων και αμοιβαία επηρεαζόμενων συστημάτων. Τέλος, υπάρχει μια αντίληψη εμμένειας που δεν αγνοεί την καθημερινή ζωή. Ενώ συνδέει τον άνθρωπο με το πνεύμα, θεωρεί πως ο πνευματικός κόσμος μπορεί να εκδηλωθεί μέσα από τον ορατό κόσμο της καθημερινής ζωής (Shapiro κ.ά., 2002).

Η Βουδιστική αντίληψη περί ανθρώπινης φύσης είναι αρκετά συναφής με εκείνη του Maslow. Για τους Βουδιστές, οι άνθρωποι και όλα τα έμβια όντα μοιράζονται τον σπόρο της *Ταθαγκατάγκαρμπα* (Zimmermann, 2002), της Βουδικής φύσης, που σημαίνει ότι διαθέτουν τη δυνατότητα της βουδότητας, της βαθύτερης φωτεινής διάστασης του νου. Η δυνατότητα αυτή εδραιώνεται πάνω στη θεώρηση ότι το εγώ δεν αποτελεί τον αληθινό εαυτό. Αυτό που χαρακτηρίζει τον εαυτό είναι η κενότητα που του επιτρέπει να είναι ρευστός, δηλαδή εύπλαστος και όχι παγιωμένος. Η φωτεινή φύση βρίσκεται πάντα εκεί, ως εμμενής ψυχολογική και οντολογική διάσταση, και θεωρείται ότι επικαλύπτεται από τις σκιές που προκαλούν ψυχολογικοί, γνωσιολογικοί και αισθητηριακοί παράγοντες που δεν έχουν διέλθει καθάρσεως. Οι ίδιοι παράγοντες θεωρούνται υπεύθυνοι για την ψευδαισθητική αντίληψη του εγωικού εαυτού και του φαινομένου κόσμου. Η ψευδής αυτή αντίληψη καθίσταται εμπόδιο για τη συνειδητοποίηση του παράγοντα της *αλληλεξάρτησης*, και της *κενότητας* ως ουσιαστικής κατάστασης όχι μόνο της ανθρώπινης ύπαρξης, αλλά και όλων των φαινομένων. Η κενότητα αποτελεί τη μήτρα και τον παράγοντα της ακαθοριστίας, που συνιστά διάνοιξη των πιθανοτήτων για όλα τα όντα και τις καταστάσεις σε διαρκώς ανανεούμενες δυνατότητες.

Αν και η πνευματικότητα είναι κάτι δύσκολο να οριστεί –ο ίδιος ο Foucault έδωσε ένα ορισμό στον οποίο δεν ήταν διατεθειμένος να παραμείνει για πολύ– μπορούμε να αναφερθούμε σε δυο στοιχεία: στον ρόλο που μπορεί να παίξει στη διαμόρφωση μιας θέσης για την ανθρώπινη φύση, και στη σχέση της με τη θρησκεία, με την οποία παρότι δεν ταυτίζεται, πολλές φορές σχετίζεται.

Το μοντέλο της αυτο-διεύρυνσης του Friedman έδειξε ότι η πνευματικότητα εκπροσωπεί μια μοναδική διάσταση της ανθρώπινης κατάστασης, που δεν συνδέεται με κανένα από τα συνήθη μοντέλα προσωπικότητας (MacDonald κ.ά., 2000). Το μοντέλο αυτό εξετάζεται από τον MacDonald (2009), με τον ίδιο να διερευνά την καθ' ολοκληρία Υπερπροσωπική θεωρία της αυτο-διεύρυνσης (*self-expansiveness*) του Friedman (1983) και την αντίληψη της αυτο-υπέρβασης του Cloninger (1996, 1999) ως ένα στοιχείο του επτα-παραγοντικού μοντέλου ιδιοσυγκρασίας και χαρακτήρα. Χαρακτηριστικό και των δύο θεωριών είναι ότι αναδεικνύουν ως καθοριστικό στοιχείο της πνευματικότητας την ταύτιση με πλευρές της πραγματικότητας που είναι πέρα και από το εγώ και από το κοινωνικό πεδίο. Το πρόβλημα των ψυχολογικών αυτών υποθέσεων είναι ότι

στερούνται εννοιοποίησης και μετρήσεων, και απέναντι σε αυτό επιχειρεί να απαντήσει το μοντέλο του MacDonald ως βασιζόμενο σε ενδείξεις νευρολογικών ερευνών οι οποίες δείχνουν πως ο άνθρωπος διαθέτει εγγενώς την ικανότητα για υπέρβαση του εγώ και για πνευματικές εμπειρίες.

Ο MacDonald και οι συνεργάτες του (MacDonald κ.ά., 2000) ανέπτυξαν μια μέθοδο παραγοντικής ανάλυσης, ενώ χαρακτήρισαν την πνευματικότητα ως σχετικά ανεξάρτητη από τη συμβατική προσωπικότητα, και της απέδωσαν την τάξη πέντε διαστάσεων. Αυτές είναι: Γνωσιακός Προσανατολισμός προς την Πνευματικότητα (πίστη στην ύπαρξη της πνευματικότητας και στη σημασία της στην καθημερινή ζωή), Εμπειρική/Φαινομενολογική Διάσταση (πνευματικές, μυστικές, υπερβατικές εμπειρίες), Υπαρξιακή Ευημερία (αντίληψη του εαυτού ως έχοντος νόημα και σκοπό στη ζωή και ως έχοντος τις προϋποθέσεις να αντιμετωπίσει τις αντιξοότητες), Θρησκευτικότητα (θρησκευτικές πρακτικές και γενική πίστη σε μια σχέση με κάποια ανώτερη δύναμη), και Παρακανονικά Πιστεύω (πίστη στην πραγματικότητα παραψυχολογικών φαινομένων). Ο MacDonald και οι συνεργάτες του κατέληξαν στο συμπέρασμα ότι τα Παρακανονικά Πιστεύω και η Υπαρξιακή/Φαινομενολογική Διάσταση τείνουν να ανήκουν στον ίδιο παράγοντα, ενώ ο Γνωσιακός Προσανατολισμός προς την Πνευματικότητα και την Θρησκευτικότητα εμπίπτουν σε ξεχωριστό. Έτσι ταύτισαν τον προηγούμενο παράγοντα σαν μια διάσταση που αντανακλά μη-κανονικά πιστεύω και εμπειρίες (MacDonald κ.ά., 2000).

Η μελέτη νευρο-ανατομικών δεδομένων που προκύπτουν από έρευνες πάνω σε πνευματικές ασκήσεις, που στο μοντέλο του MacDonald αναφέρονται ως *Εμπειρική/Φαινομενολογική Διάσταση*, οδήγησε τους ερευνητές σε ενδιαφέρουσες παρατηρήσεις. Μία από αυτές είναι ότι οι πνευματικές εμπειρίες αποτελούν φαινόμενα που συμβαίνουν φυσικά, και το νευρικό μας σύστημα είναι προγραμματισμένο να τις παράγει. Ενώ η συμβατική νατουραλιστική επιστήμη επιμένει να ερμηνεύει τον νου και τη συνείδηση ως παράγωγα βιοχημικών διαδικασιών, μπορούμε να αντιτάξουμε, με βάση κοινά δεδομένα, ότι οι πνευματικές εμπειρίες συνιστούν εγγενώς μέρος του αναπτυξιακού δυναμικού που διαθέτει ο άνθρωπος, και αιτιώδης παράγοντας στην εκδήλωση της πνευματικότητας σε όλες της τις μορφές (MacDonald, 2009).

Ο MacDonald ασκεί κριτική στον φυσικαλισμό και τον αναγωγισμό που συχνά χαρακτηρίζει τη συμβατική Ψυχολογία, που ανάγει τις πνευματικές εμπειρίες και τα υπερπροσωπικά και παραψυχολογικά φαινόμενα σε παράγωγα των νευρολογικών διαδικασιών, ερμηνεύοντάς τα υπό το φως των προσαρμοστικών λειτουργικών διαδικασιών της επιβίωσης (Kirkpatrick, 2005), και αντιτείνει ότι οι υπερβατικές εμπειρίες μπορούν να ξεταστούν πέρα

από τα όρια της φυσικαλιστικής επιστήμης. Μέρος της κριτικής αφορά το γεγονός ότι οι ψυχολογικές και ιατρικές επιστήμες υστερούν ακόμη σε μεγάλο βαθμό στην κατανόηση του τρόπου με τον οποίο ο εγκέφαλος συνδέεται με τον νου και την εμπειρία. Αυτό είναι εμφανές από το γεγονός ότι απλά δομικά μοντέλα του εγκεφάλου δεν εξηγούν επαρκώς καμία ψυχολογική λειτουργία, και παραβλέπουν ότι ο εγκέφαλος διαμορφώνεται από την εμπειρία όσο και την διαμορφώνει (Shapiro και Walsh, 2003). Αυτές οι τάσεις κινδυνεύουν να περιορίσουν το εύρος των δυνατοτήτων για γόνιμες και δημιουργικές εμπειρικές και θεωρητικές εξελίξεις. Προς αυτή την κατεύθυνση, ο MacDonald εξετάζει το έργο του Ratanjali, ενός εκ των ιδρυτών της γιόγκα, ο οποίος αναφέρεται στις ιδιαίτερες ικανότητες (*siddhi*), σαν κάτι που συχνά εμπνέει τους ασκούμενους να προχωρήσουν στο πνευματικό μονοπάτι. Ο MacDonald σχολιάζει, επίσης, ότι συχνά αυτές οι ικανότητες περιγράφονται ως πιθανά εμπόδια στην πορεία προς τη φώτιση. Στη συνέχεια αναφέρεται στον Wilber (1980), ο οποίος στο μοντέλο του τοποθετεί την ανάδυση παραψυχολογικών ικανοτήτων στο επίπεδο του χαμηλού λεπτοφυούς εαυτού, ενός σταδίου ανάπτυξης που παρατηρείται καθώς οι ασκούμενοι κινούνται από τον ενσωματωμένο σωματικο-νοητικό εαυτό σε υψηλότερα αιτιακά επίπεδα της συνείδησης και της επίγνωσης (MacDonald κ.ά, 2000).

Από την άλλη, η θρησκευτικότητα σχετίζεται περισσότερο με την κοινωνική οργάνωση, την κοινωνικοποίηση και την ανάπτυξη της γνώσης αναφορικά με την πνευματικότητα. Έτσι αυτό το πεδίο μπορεί να συμβάλλει στην οργάνωση και τη διάδοση της γνώσης γύρω από την πνευματικότητα και στην αύξηση των πνευματικών εμπειριών. Η πνευματικότητα και η θρησκευτικότητα μπορούν σε κάποιες περιπτώσεις να αλληλοεπιδρούν, ώστε να ενισχύουν αμφότερες την πνευματικότητα ως όλον (MacDonald, 2009), υπό την προϋπόθεση ότι η δεύτερη δεν περιορίζει την πρώτη ως δογματική θρησκεία με αξιώσεις ισχύος επί της πολυδιάστατης μοναδικότητας (*singularity*).

Εφόσον η ενσυνείδητη σχέση με τον εαυτό έχει τεθεί εκ προοιμίου ως προϋπόθεση ενός χειραφετητικού προτάγματος, στο πρώτο μέρος αναλύθηκε η διάσταση της πνευματικότητας ως πορείας προς τη φώτιση και η Υπερπροσωπική Ψυχολογία σε συνάρτηση με τη Βουδιστική φιλοσοφία ως δύο προσεγγίσεις μη εγωικού προσανατολισμού, οι οποίες συντελούν προς αυτή την κατεύθυνση μέσα από την διεύρυνση της συνείδησης. Το δεύτερο μέρος αναφέρεται στην προϋπόθεση της σχέσης με τον φυσικό κόσμο όπως διαφαίνεται μέσα από την οικολογία και τις συνδέσεις της με την πνευματικότητα και κάποιες όψεις του Βουδισμού.

II. Η ΟΙΚΟΛΟΓΙΑ ΤΗΣ ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑΣ

Η αποκατάσταση των σχέσεων σε ένα σχέδιο αδελφοσύνης, στον αντίποδα της ανταγωνιστικότητας που χαρακτηρίζει για παράδειγμα τη νεοφιλελεύθερη κοινωνική πραγματικότητα, προϋποθέτει τη συνειδητοποίηση, εκ μέρους των πολιτών, του στοιχείου της αλληλεξάρτησης (*interconnectedness*). Η συνειδητοποίηση αυτή αφορά όχι μόνο τον βαθμό στον οποίο συνδέονται με τους άλλους ανθρώπους, αλλά και με το φυσικό τους περιβάλλον⁴, ή, ορθότερα, με όλα τα έμβια όντα και τα στοιχεία, σε μια διευρυνόμενη κλίμακα η οποία φτάνει να περιλαμβάνει την ολότητα του σύμπαντος κόσμου. Επομένως, η αποκατάσταση των ανθρώπινων δεσμών αφορά και την αποκατάσταση των δεσμών της ανθρωπότητας με τον φυσικό κόσμο⁴.

Κινήματα όπως εκείνο της Βαθιάς Οικολογίας με ιδρυτή τον Arne Naess, το οποίο στηρίζεται στο φιλοσοφικό σύστημα της «Ecosophy T», ή εκείνο της Κοινωνικής Οικολογίας με ιδρυτή τον Murray Bookchin, που βασίζεται στο όραμα των οικοκοινοτήτων, αναδεικνύουν την κοινωνική σημασία μιας μετατροπής της σχέσης μας με τον φυσικό κόσμο. Η μετατροπή αυτή, κατά τον Naess, εξαρτάται από μια οντολογία που θα εδραιώσει μια αντιληπτική και ηθική μεταστροφή. Αντιστοίχως, κατά τον Bookchin, η εν λόγω μετατροπή θα μετατοπίζει τον ρόλο του ανθρώπου από τον ανθρωποκεντρισμό σε μια *συμπληρωματική και υποστηρικτική* σχέση (Bookchin, 2007: 19-52) με τα υπόλοιπα όντα της βιοποικιλότητας.

Ο Bookchin υπερασπίζεται την ανάγκη δημιουργίας αμεσοδημοκρατικών θεσμών μέσω συλλογικών προσπαθειών αυτο-οργάνωσης και συλλογικών κινήματων, που θα εναντιωθούν στους καπιταλιστικούς και ιεραρχικούς θεσμούς του πολιτικού συγκεντρωτισμού, της ιδιωτικοποίησης των δημόσιων χώρων,

4 Σημαντικό στοιχείο της σύγχρονης κοινωνικο-πολιτικής διαμόρφωσης είναι το γεγονός ότι η κυριαρχία επί της ανθρωπότητας συνοδεύεται από την κυριαρχία επί του φυσικού περιβάλλοντος. Ο άνθρωπος από τους χριστιανικούς χρόνους θεωρήθηκε ως επιστάτης της γης, ο οποίος μπορούσε να την αξιοποιήσει προς το συμφέρον του. Παρόλα αυτά, κατά τους Βυζαντινούς χρόνους η αξιοποίηση των «δώρων της φύσης» έπρεπε να υπακούει στις αρχές της λιτότητας και του μέτρου. Κατά την νεωτερικότητα, με τη διάνοιξη των μεγάλων εμπορικών δρόμων και την προοδευτική άνθηση της οικονομικής και βιομηχανικής δραστηριότητας, η αγορά γίνεται το μέτρο των πάντων. Η φύση καλείται να υπηρετεί τον άνθρωπο, παρέχοντάς του απεριόριστους πλουτοπαραγωγικούς πόρους. Η αποικιοκρατία της νεωτερικής εποχής λειτούργησε ως δραστηριότητα βιασμού του περιβάλλοντος, συμπεριλαμβανομένων των ιθαγενών πληθυσμών των αποικιοκρατούμενων περιοχών. Στη συνέχεια, η νεοφιλελεύθερη απεριόριστη επιχειρηματική δραστηριότητα συνοδεύεται από ιδιωτικοποιήσεις των φυσικών πόρων και των πλουτοπαραγωγικών πηγών, αποκλείοντας από την πρόσβαση σε αυτές ακόμη και τους αγροτικούς πληθυσμούς των περιοχών τους. Είναι σαφές ότι η απελευθέρωση της ανθρώπινης κοινωνίας δεν μπορεί να πραγματοποιηθεί χωρίς την απελευθέρωση του φυσικού κόσμου, διότι ο τρόπος με τον οποίο κατανοούμε τον εαυτό μας είναι αδιαχώριστος από τον τρόπο με τον οποίο κατανοούμε τη φύση που μας περιβάλλει. Μια σημαντική φυσιογνωμία που άσκησε κριτική στη δυτική θρησκεία για την οικολογική συνείδηση που καλλιέργησε είναι η Lynn White. Τα τελευταία χρόνια, αυτή η οικολογική κριτική της θρησκείας έχει αρχίσει να αναθεωρείται προς περισσότερο δημιουργικές κατευθύνσεις (Jenkins, 2009).

του ανταγωνισμού, και της κατακυρίευσης της φύσης⁵. Δίπλα στην πρωταρχική ανάγκη για μετατροπή των υλικών και κοινωνικών όρων μέσα από μια οικολογική πολιτική, ο Bookchin αποδέχεται, επίσης, την ανάγκη για πνευματική και ηθική ποιότητα των υποκειμένων (Bookchin, 2007: 19-52). Αποκλείοντας ωστόσο ποικίλες εκδοχές των κινήματων (της τέχνης, του πολιτισμού, του εναλλακτικού χώρου, των ποικίλων πνευματικών σχολών και παραδόσεων – συχνά κάτω από την επιγραφή του «μυστικισμού» κ.λπ.), όπως το χαοτικό TAZ που συγκρότησε ο Hakim Bey, το οποίο αναφέρεται ως *Προσωρινή αυτόνομη Ζώνη, Οντολογικός αναρχισμός, Ποιητική τρομοκρατία* (Bay, 1991· Bookchin, 2005α: 28-38), ή όπως διάφορα παρακλάδια μυστικιστικών ρευμάτων, παγανιστικών και άλλων πνευματικών τάσεων (Bookchin, 2005α: 28-38), καταλήγει να αποδίδει πολύ περιορισμένο περιεχόμενο στην πνευματικότητα, συγκεκριμενοποιώντας τη σε ένα είδος νατουραλισμού που ονομάζει *Φυσική Πνευματικότητα*. Αυτή είναι η μορφή πνευματικότητας που υπερασπίζεται, και, με την εν λόγω έννοια, αναφέρεται εν τέλει στις αξίες μιας κοινωνικής ηθικής (Bookchin, 2007), η οποία αναγκαστικά θεμελιώνεται σε έναν διαφωτιστικό ωφελιμισμό και εξελικτισμό (Bookchin, 2005β: 10-11).

Ο Bookchin, ως κύριος εκπρόσωπος του κινήματος της Κοινωνικής Οικολογίας, στην προσπάθειά του να προστατέψει την πνευματικότητα από εμπορευματοποιημένες εκδοχές της και από την εναλλακτική κουλτούρα, φέρει τα ίχνη της δυϊστικής υλιστικής σκέψης, που δίνει προτεραιότητα στον υλικό κόσμο και την αλλαγή των κοινωνικών δομών. Η κατεύθυνση αυτή ίσως τελικά περιορίζει τις δυνατότητες και την ελευθερία των επιλογών του υποκειμένου, με τον αποκλεισμό πολλών από τις εκδηλώσεις που θα μπορούσαν να συμπεριληφθούν σε ένα ευρύτερο κίνημα αντίστασης. Σε αυτό το πλαίσιο, θα μπορούσαν να συνθέσουν την άπειρη ποικιλομορφία εναλλακτικών μορφών αυτονομίας, κοινοτικής ζωής, και ζωής του υποκειμένου.

Σύγχρονοι πολιτικοί στοχαστές επισείουν την προσοχή, και τονίζουν ότι στις λύσεις που επινοούμε για την υπεράσπιση της ανθρώπινης ελευθερίας, οφείλουμε να συμπεριλαμβάνουμε την πολλότητα που ανταποκρίνεται

5 Μια κριτική στην Κοινωνική Οικολογία και στη μορφή του πολιτικού αναρχισμού του Bookchin έρχεται από τους Rudy και Light, από τη σκοπιά μιας αναδυόμενης σοσιαλιστικής οικολογικής παράδοσης την οποία ο Bookchin έβρισκε αντιφατική. Κύριο επιχείρημα της κριτικής αποτελεί η θεωρούμενη υπονόμηση, από πλευράς του Bookchin, της σημασίας του μόχθου σαν δύναμη διαμεσολάβησης μεταξύ των ανθρώπινων κοινωνικών σχέσεων, και μεταξύ των ανθρώπων και του μη ανθρώπινου φυσικού κόσμου. Η κριτική αυτή σχετίζεται με κάποιες από τις θέσεις του Bookchin σχετικά με τον καπιταλισμό, και συγκεκριμένα θέτει πως ο Bookchin αποτυγχάνει να αναγνωρίσει τη σημασία της ποιοτικής αλλαγής που φαίνεται από την ανάπτυξη του κοινωνικού μόχθου κάτω από την άνιση και συνδυαστική ανάπτυξη του καπιταλισμού. Μια κυρίαρχη συνέπεια της παραγκώνησης του μόχθου ως αναλυτικής κατηγορίας και του κοινωνικού μόχθου ως καθοριστικού χαρακτηριστικού του καπιταλισμού και των αντιφάσεών του, είναι ότι η φυσική ιστορία του Bookchin είναι ατελής και παράγει προβληματική ανάλυση της ιστορικής αλλαγής (Rudy και Light, 1995).

στην πολλαπλότητα και την ιδιαιτερότητα των ανθρώπινων υποκειμένων. Ο Bookchin, θέτοντας ένα τόσο αυστηρό πλαίσιο σε αυτό που θεωρεί ως αποδεκτή μορφή αντίστασης, αναρχισμού, ή πνευματικότητας, αποκλείει τη δυνατότητα της αντίστασης υπό μια οπτική της διαφορετικότητας, και ξυπνάει ενοχλητικές μνήμες από την αυστηρότητα με την οποία το σοσιαλιστικό καθεστώς αντιμετώπισε την πνευματική δραστηριότητα – όπως και τη «μη ρεαλιστική» τέχνη– κατά περιόδους (στη Ρωσία, την Κίνα, το Θιβέτ και αλλού), υπονομεύοντας την πορεία σπουδαίων παραδόσεων. Εν τέλει, στη σκέψη περί πνευματικότητας του Bookchin, τα μέσα του Διαφωτιστικού ρεαλισμού και της διαλεκτικής υλιστικής σκέψης, με τον τρόπο που χρησιμοποιούνται, αντί να απελευθερώνουν την κατανόηση της πραγματικότητας, καταλήγουν να θέτουν πολύ συγκεκριμένα όρια στην υποκειμενικότητα και τις δυνατότητές της.

Από την άλλη πλευρά, το κίνημα της Βαθιάς Οικολογίας, ως μια μορφή κοσμολογίας ή κοσμοθεωρίας, πήρε το όνομά του από τον Νορβηγό Arne Naess το 1972 (Naess, 1973). Η Βαθιά Οικολογία κατορθώνει, κατά κάποιο τρόπο, να υπερβεί τα αδιέξοδα της νεωτερικής δεοντοκρατίας (Πρωτοπαπαδάκης, 2005: 100). Ως πνευματικό κίνημα, διατυπώνει την ανάγκη της δυναμικής αναδιαμόρφωσης των προκατασκευασμένων αρχών για την επίλυση των ηθικών προβλημάτων (Πρωτοπαπαδάκης, 2005: 101). Το σύστημα που επινόησε ο Naess, με την επωνομασία Ecosophy T, είναι ανοιχτό στην πολλαπλότητα και τη συμμετοχή. Το γράμμα «T», που συνοδεύει τον όρο, υποδηλώνει πως πρόκειται μόνο για μια πιθανή προσέγγιση ή μέθοδο, και ότι πολλές ακόμη διαφορετικές *οικοσοφίες* θα μπορούσαν να προκύψουν, οι οποίες να συνοδεύονται από κάποιο άλλο γράμμα αντιστοίχως⁶.

Το κίνημα της Βαθιάς ή Ριζοσπαστικής Οικολογίας (Drengson, 1995) εναντιώνεται στην επικρατούσα ανθρωποκεντρική θεώρηση που συνοδεύει την Ευρωπαϊκή και Βορειοαμερικανική κουλτούρα. Η θεώρηση αυτή δεν παρατηρείται μόνο στην πορεία που έλαβε ο δυτικός πολιτισμός ως τις μέρες μας, βασιζόμενος στη χρησιμοθηρική αντίληψη και την εν γένει εργαλειοποίηση του φυσικού κόσμου. Παρατηρείται, επίσης, στον επιφανειακό τρόπο με τον οποίο το κυρίαρχο ρεύμα του περιβαλλοντισμού συνεχίζει με τις ρεφορμιστικές του τάσεις να αναπαράγει τον ανθρωποκεντρισμό (Naess, 1973· Naess, 1995· Devall και Sessions, 1985: 43). Τόσο οι εκπρόσωποι της Βαθιάς Οικολογίας όσο και ο Bookchin προειδοποιούν ενάντια στον κίνδυνο επαγγελματικοποίησης και ιδρυματοποίησης του οικολογικού κινήματος

⁶ Το γράμμα T επιλέχθηκε με αφορμή το βουνό Tvergastein, στο οποίο κατοικούσε ο Naess (Naess, 1989: 4-5).

από συγκεντρωτικούς ιεραρχικούς και γραφειοκρατικούς μηχανισμούς, που, αν εγκαθιδρυθούν, κινδυνεύουν να θέσουν φραγμούς στο κίνημα και να καταστήσουν δυσχερές το έργο εθελοντών και μικρότερων ριζοσπαστικών ομάδων (Devall και Sessions, 1985: 1-17). Απέναντι σε αυτή τη ρηχή στάση, η Βαθιά Οικολογία παρουσιάζει μια βαθύτερη φιλοσοφική σκέψη που δεν αντιπροσωπεύει μια μεταρρύθμιση της υφιστάμενης κοινωνίας, αλλά έναν «ουσιώδη επαναπροσανατολισμό ολόκληρου του πολιτισμού» (*substantial reorientation of our whole civilization*) (Naess, 1989: 45). Εξαιτίας αυτού του ριζοσπαστικού προσανατολισμού της, η Βαθιά Οικολογία αυτοπροσδιορίζεται ως Κίνημα (Naess, 1995: 71).

Ωστόσο, η Κοινωνική Οικολογία, και συγκεκριμένα ο Bookchin, έχουν ασκήσει σφοδρή κριτική στο κίνημα της Βαθιάς Οικολογίας για μισανθρωπισμό και έλλειψη εμπιστοσύνης στην ανθρώπινη δυνατότητα να λύσει το οικολογικό πρόβλημα⁷. Ο Bookchin διαφωνεί με την κριτική των εκπροσώπων της Βαθιάς Οικολογίας στον ανθρωποκεντρισμό, και ανησυχεί για τις θέσεις που έχουν διατυπώσει περί της αναγκαιότητας για μείωση του πληθυσμού. Επιτίθεται στον David Foreman της *Earth First!*, ο οποίος έχει μιλήσει για την επιβλαβή παρασιτική παρουσία του ανθρώπινου είδους πάνω στον πλανήτη, και εν γένει τον καταγγέλλει για ολοκληρωτισμό. Οι εκπρόσωποι της Βαθιάς Οικολογίας ανταπαντούν ότι

7 Κριτική έχει ασκηθεί στη Βαθιά Οικολογία και από άλλες πλευρές. Μερικοί συγγραφείς αμφισβητούν την εγγενή αξία και δεν την αποδέχονται ως φιλοσοφική έννοια. Σε αντιπαράθεση με την Βαθιά Οικολογία, τέτοια επιχειρήματα αναγνωρίζουν την αξία ως ανθρώπινη ιδιότητα που δεν ανιχνεύεται εγγενώς σε τέλεια οργανωμένα συστήματα ζωής, που συνιστούν τα οικοσυστήματα (Zimmermann, 2004). Προκειμένου κάτι να διεκδικεί δικαιώματα και προστασία εγγενώς, θα πρέπει να έχει διαφέροντα.

Ένας άλλος παράγοντας κριτικής της Βαθιάς Οικολογίας είναι η απόδοση διαφορότητας στο περιβάλλον. Η κριτική υποστηρίζει πως τα διαφέροντα που οι εκπρόσωποι της Βαθιάς Οικολογίας τείνουν να αποδίδουν στο περιβάλλον (ανάπτυξη, επιβίωση, ισορροπία κ.ά.) είναι κατ' ουσίαν ανθρώπινα. Έχει, επίσης, υποστηριχθεί, ότι τα είδη και τα οικοσυστήματα έχουν δικαιώματα. Η Βαθιά Οικολογία απαντά ότι αυτά τα «διαφέροντα» παρατηρούνται μόνο από την λογική εφαρμογή της συμπεριφοράς της μορφής ζωής που αφορά τα βασικά χαρακτηριστικά, τα οποία χρησιμοποιούνται από τους εκπροσώπους της Βαθιάς Οικολογίας για να συνάγουν τα διαφέροντα του φυσικού κόσμου.

Μια άλλη κριτική έρχεται από τις Οικοφεμινίστριες, οι οποίες υποστηρίζουν ότι η αυτο-συνειδητοποίηση και η ταύτιση με όλη τη φύση προσδίδει έντονη έμφαση στο όλο, εις βάρος της αξίας του ανεξάρτητου όντος. Έτσι προτάσσουν ως ανώτερη την δική τους έννοια του εαυτού ως δυναμικής διαδικασίας η οποία αποτελείται από σχέσεις. Επίσης, το πρόβλημα γι' αυτές ανιχνεύεται περισσότερο στον ανδροκεντρισμό παρά στον ανθρωποκεντρισμό (Kheel, 1991: 128-137).

Μια άλλη κριτική διατυπώνεται από τον Botkin και σχετίζεται με τον επιστημονισμό και την παρερμηνεία, από πλευράς της Βαθιάς Οικολογίας, της επιστημονικής πληροφορίας, η οποία την οδηγεί σε λάθος συμπεράσματα και σε δικαιολόγηση της ιδεολογίας της. Σημειώνει ότι η Βαθιά Οικολογία πρέπει να ληφθεί σοβαρά υπόψη εξαιτίας της συζήτησης που θέτει αναφορικά με τη σχέση ανθρώπου και φύσης, μιας και θέτει προκλήσεις στις πιο θεμελιώδεις έννοιες της Δυτικής φιλοσοφίας. Επίσης, ο Botkin έχει ασκήσει κριτική στον Naess για τον χαρακτηρισμό όλων των ειδών ως ίσων και από την άλλη στην περιφρόνηση εξελιγμένων ειδών (Botkin, 1990).

Τέλος, ο William Grey υπερασπίζεται την επιφανειακή οικολογία θεωρώντας ακατόρθωτες τις μη-ανθρωποκεντρικές αξίες. Αυτό που ο ίδιος προτείνει είναι μια επανεξέταση του τι θεωρείται ως ανθρώπινη ευημερία, και επανατοποθέτηση επί αυτού που θεωρείται επιφανειακή οικολογία με βάση τα αληθινά κριτήρια της ανθρώπινης ευημερίας. Επομένως, προτείνει την ανάπτυξη μιας εμπλουτισμένης ανθρωποκεντρικής έννοιας του ανθρώπινου διαφέροντος για να αντικαταστήσει το αντίστοιχο βραχυπρόθεσμο και κοντόθωρο (Grey, 1993).

απορρίπτουν την ιεραρχία και τον συγκεντρωτισμό, και αναγνωρίζουν εξίσου την εγγενή αξία τόσο της ανθρώπινης όσο και της μη ανθρώπινης ζωής στον πλανήτη. Ο Naess απαντά ότι δεν πρότεινε ποτέ «γενοκτονία» αλλά την ανάγκη προοδευτικής μείωσης του πληθυσμού, επισημαίνοντας τη σεκταριστική πολιτική και την ιδεολογική περιχαράκωση του Bookchin⁸. Παρόλα αυτά, θα συμφωνούσε κανείς με τον Bookchin, ότι δηλώσεις περί αναγκαιότητας μείωσης του πληθυσμού –σε εποχές βιοπολιτικής διαχείρισης– σίγουρα ακούγονται τουλάχιστον ανησυχητικές.

Με βάση το έργο του, ωστόσο, η σκέψη του Naess προσδιορίζεται από το βάθος που της προσδίδουν τα πεδία της πνευματικότητας και της φιλοσοφίας. Η διαμόρφωση της ηθικής του Naess έχει επηρεαστεί από δύο κατευθύνσεις. Πρώτον, από τη φιλοσοφία της Ανατολής, που απορρίπτει τη χρήση της βίας σε οποιαδήποτε κοινωνική εκδήλωση, με βασικές επιρροές την ηθική του Gandhi, που καθιστά την προσφορά προς τους άλλους σημαντική προϋπόθεση της αυτογνωσίας και της ολοκλήρωσης, και την ινδική διδασκαλία του Vivekananda. Δεύτερον, από το σκανδιναβικό κοινωνικό σύστημα, που θέτει ως προτεραιότητα την αλληλεγγύη προς τα πιο αδύναμα κοινωνικά στρώματα (Jacobsen, 2005: 1149-1150). Επίσης, αντλεί από την επίδραση της *Ηθικής της Γης* του Aldo Leopold (Freyfogle, 2008: 21-26), την ανάγκη για κάποιο είδος βαθιάς εμπειρίας ως μέσο μεταστροφής της ηθικής συνείδησης. Την ίδια θέση υποστήριξε και η υπαρξιστική φιλοσοφία, η άμεση σχέση της οποίας με το βίωμα εγγράφεται στη σκέψη του (Keller, 2008: 206 · Nemeth, 2010).

Όχημα της οικολογικής ηθικής του Naess γίνεται η απόρριψη του οντολογικού δυϊσμού. Τα όντα στη σκέψη του, όπως και στον Βουδισμό, είναι αλληλένδετα ως εκδηλώσεις ενός ευρύτερου κοσμικού όλου, και η φαινόμενη δυϊστική διάκριση μεταξύ νοούντος υποκειμένου και νοούμενου αντικειμένου αμφισβητείται ως εκδήλωση της συμβατικής εγωικής αντίληψης της υπαρξιακής μας κατάστασης. Επίσης, αίρεται η διάκριση μεταξύ ανθρώπινων και μη ανθρώπινων υπάρξεων, στο βαθμό που αδυνατεί να συλλάβει το σημείο μέχρι του οποίου τα όντα συν-καθορίζονται, συν-διαμορφώνονται, και εμφανίζονται ως εξαρτώμενα από τις μεταξύ τους σχέσεις (Πρωτοπαπαδάκης, 2005: 106 · Snyder, 1985: 251-253). Συμβατός με αυτή την οπτική είναι ο πανθεϊσμός του Spinoza, που συνέλαβε τη φύση ως πλήρη Θεού και τα όντα ως κατοικούμενα από ένα *conatus*, μια τάση προς αυτοσυντήρηση. Η τάση αυτή, όμως, δεν είναι ο πλήρης φόβου αγώνας που διαπερνά τα αφημένα στα πάθη τους όντα του Hobbes, αλλά η ενεργή προσπάθεια τελειοποίησης ως χαρούμενη προσπάθεια (Πρωτοπαπαδάκης, 2005: 107-109 · Sessions, 1985). Στη φιλοσοφία του Naess ενώνονται φιλοσοφία, κοσμοθεωρία

⁸ Βλ. σχετικά με τη διαφωνία μεταξύ Bookchin και Naess ή Κοινωνικής Οικολογίας και Βαθιάς Οικολογίας, Bookchin, 1987 · Clark, 2010.

και πράξη. Οι Βουδιστικές της καταβολές⁹ υποδεικνύουν ότι μια οντολογία που αλλάζει τον τρόπο που κατανοούμε τη φύση της πραγματικότητας, μπορεί, ακολούθως, να επιφέρει την ηθική μεταμόρφωση του υποκειμένου (Cavazza, 2014).

Έτσι, η αυτοπραγμάτωση δεν σχετίζεται με την ατομιστική επιδίωξη, αλλά έγκειται ακριβώς σε αυτό το ζειν σύμφωνα με τις αρχές της φύσης, νοούμενης ταυτόχρονα ως εσωτερικής και ως εξωτερικής. Αυτό επικυρώνεται από την πνευματική εμπειρία και από μια ενδελεχή ανάλυση που φανερώνει ότι η διάκριση δεν υφίσταται όπως εμφανίζεται. Οι βαθιές σχέσεις που συνδέουν τα όντα μπορούν, για τον Naess, να επιτρέψουν στον άνθρωπο να ταυτιστεί με οντότητες που βρίσκονται πέρα από τον προσωπικό του εαυτό. Η οπτική αυτή θα πρέπει να θεωρηθεί σε συσχετισμό με τη Σωκρατική προσέγγιση της φιλοσοφίας ως γνώσης του εαυτού που διευρύνει τη γνώση του κόσμου. Η φιλοσοφία εδώ μπορεί να ιδωθεί διαλεκτικά και διαλογιστικά. Μέσω της παρατήρησης, μπορεί κάποιος να κατανοήσει βαθύτερα τον τρόπο με τον οποίο εμπλέκεται, επηρεάζει και επηρεάζεται μέσα στο περίπλοκο δίκτυο των αιτιακών σχέσεων. Αυτή η πρακτική θα ονομαζόταν σύμφωνα με τον Naess «παγκόσμια συμβίωση» (*universal symbiosis*), όπου η αυτοπραγμάτωση συνεπάγεται την αύξηση κάθε μορφής ζωής (Naess, 1995: 80). Η αυτοπραγμάτωση κατανοείται λοιπόν ως διϋποκειμενική διαδικασία αλλά και ως διαδικασία ένωσης. Επομένως, όσο υψηλότερο το στάδιο της αυτοπραγμάτωσης, τόσο μεγαλύτερη η αύξηση της ταύτισής μας με τα άλλα όντα, στοιχείο που οδηγεί στην αρετή της συμπόνιας, η εκδήλωση της οποίας αποτελεί θεμελιώδες στάδιο στην ανάπτυξη της Βουδιστικής πνευματικότητας. Κατ' αυτό τον τρόπο, ανακτάται η χαμένη ενότητα της θραυσματικής συνείδησης με το σύνολο του φυσικού και σύμπαντος κόσμου.

Λέγεται συχνά πως ο σύγχρονος πολιτισμός έχει επιφέρει τη ρήξη στους δεσμούς του ανθρώπου με τον εαυτό του όσο και με τον κόσμο. Αυτό σημαίνει πως έχει εγκαθιδρύσει την αυστηρή διάκριση μεταξύ εσωτερικού και εξωτερικού κόσμου ως αυτονόητη. Όταν δεν το κάνει, είναι γιατί διαρρηγνύει με βίαιο και ελεγκτικό τρόπο ως κυρίαρχη εξουσία την αυτονομία και τις ελευθερίες των πολιτών. Σύμφωνα με το κυρίαρχο παράδειγμα της δυτικής επιστήμης, τα φυσικά όντα κατανοήθηκαν ως υλικά αντικείμενα· όχι ως εξαρτώμενα από σχέσεις που εμφανίζονται στη συνείδηση μέσω της εμπειρίας (Cavazza, 2014). Αυτή η συνθήκη συνετέλεσε στην αποκοπή τού ανθρώπου από τον κόσμο. Όσο πιο πλούσια, βαθιά και πολυπρισματική είναι η αντίληψη του φυσικού κόσμου, τόσο περισσότερες δυνατότητες προσφέρονται για τη διεύρυνση της αντίληψης και της κατανόησης του εαυτού μας.

Υπερβαίνοντας την χρηστική και στενά υλιστική προσέγγιση της

9 Σε δυο κυρίως κείμενά του ο Naess προσεγγίζει και σχολιάζει τον Βουδισμό: Naess, 2010, και Naess, 1978. Για τα Βουδιστικά στοιχεία στη Βαθιά Οικολογία και σχετικές διαφορές, βλ. Cavazza, 2014.

πραγματικότητας, ανοιγόμαστε στις δυνατότητες της κατανόησης, του σεβασμού, και της ένωσης με τον κόσμο που μας περιβάλλει. Για την Βαθιά Οικολογία, τα όντα, από την απλούστερη μορφή ζωής ως την πιο σύνθετη, έχουν εγγενή αξία (Naess, 1995: 69). Ο Naess, όπως και ο Foucault, υποστηρίζει την πολιτική σημασία της ηθικής μεταστροφής του υποκειμένου, και δείχνει ότι η τελευταία μπορεί να επιτευχθεί μόνο με την άρση της δυϊστικής κατανόησης της σχέσης εαυτού και κόσμου (Canazza, 2014). Η διεύρυνση της συνείδησης και της αισθητικότητάς μας μέσα από το άμεσο βίωμα μπορεί να οδηγήσει σε πράξεις που θα ωφελούν τους άλλους, όχι επειδή επιβάλλονται εξαιτίας του καθήκοντος ή της υποχρέωσης, αλλά, όπως προτείνει ο Naess ακολουθώντας τον Kant, επειδή είναι όμορφες πράξεις (Naess, 1995: 82). Μπορούμε να προεκτείνουμε αυτή τη σκέψη στην επιλογή που θα επιτρέψει την επίτευξη μιας όμορφης ζωής σύμφωνης με αυτή την αισθητική της ύπαρξης. Ως νέες μορφές ζωής, που καθιερώνουν την δική τους ιδιαίτερη αισθητική και ηθικο-κοινωνική διαμόρφωση, αναπτύσσονται τα τελευταία χρόνια ανά τον κόσμο τα οικοχωριά, που συνδυάζουν την καλλιέργεια μιας οικολογικής και μιας πνευματικής συνείδησης. Στη συνέχεια, θα αναφερθούν κάποια παραδείγματα τέτοιων περιπτώσεων.

III. ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΕΣ ΟΙΚΟΚΟΙΝΟΤΗΤΕΣ Η «ΣΥΝΟΙΚΙΕΣ ΦΩΤΟΣ»

Οι ιδέες και οι ανθρωπολογικές θέσεις που προηγήθηκαν μπορούν να αποτελέσουν το πεδίο έμπρακτου πειραματισμού. Τα τελευταία χρόνια παρουσιάζεται ένα ανανεωμένο ανθρωπολογικό ενδιαφέρον για τον κοινοτισμό¹⁰. Ίσως για πρώτη φορά από την συγκρότηση της ανθρωπολογικής επιστήμης, η ματιά των ανθρωπολόγων στρέφεται στην ίδια τη μετα-αποικιοκρατική Δύση, εφαρμόζοντας τις κατηγορίες και τα θεωρητικά μοντέλα που από την ίδρυσή της χρησιμοποιούσαν για άλλους πολιτισμούς. Μέσα στο πλαίσιο των περίπλοκων δομών των μετανεωτερικών κοινωνιών και του θεσμού του έθνους-κράτους, αναδύονται οι *Εμπρόθετες Κοινότητες* (*Intentional Communities*) σαν αυτόνομες ζώνες ύπαρξης.

Πρόκειται για κοινότητες με καθορισμένα χωροχρονικά όρια (σε αντίθεση με τις εικονικές [*virtual*] κοινότητες), τα οποία είναι αντιληπτά από τα μέλη, αλλά και από εκείνους που δεν ανήκουν στην κοινότητα. Ο όρος «εμπρόθετες» αναφέρεται στη συνειδητή πρόθεση της συγκρότησής τους, σε ένα συγκεκριμένο σκοπό που επιθυμούν να υπηρετήσουν (Brown, 2002: 3)¹¹. Οι σκοποί κάτω

¹⁰ Ένα από τα κυριότερα έργα με το οποίο, σύμφωνα με την Brown (2002: 4), αναβιώνεται το ενδιαφέρον για τον κοινοτισμό, είναι το *Habits of the Heart: Individualism and Commitment in American Life* (Bellah κ.ά., 1996), όπως και το *The Good Society* (Bellah κ.ά., 1991). Αυτά προετοίμασαν το έδαφος για μια σειρά βιβλίων από τον Amitai Etzioni: τα *The Spirit of Community, Right and the Common Good*, και πολλά άλλα.

¹¹ Η Brown επικεντρώνεται κυρίως στην Αμερική.

από τους οποίους συγκροτούνται οι εμπρόθετες κοινότητες ποικίλουν: είναι συνήθως υλικοί, περιβαλλοντικοί, κοινωνικοί, πολιτικοί και πνευματικοί (Dawson, 2006: 38). Οι κοινότητες αυτές, ενώ είναι πιθανόν να ξεκινούν από μια μικρή μερίδα ανθρώπων, μπορεί να φτάσουν να σχηματίζουν ένα κρίσιμο πλήθος, συντελώντας στην καλύτερη εκπλήρωση των αναγκών των υποκειμένων και της συλλογικότητας¹² προκειμένου δηλαδή να εξελιχθούν καλύτερα και να μπορέσουν να ανασυγκροτήσουν με τον καλύτερο γι' αυτούς τρόπο τους μεταξύ τους δεσμούς σε ένα καθεστώς αυτονομίας (Brown, 2002: 5). Συχνά οι εμπρόθετες κοινότητες αποκαλούνται *Ουτοπικές (Utopian)*¹² ή *Οραματικές (Visionary)*¹³, καθώς οι άνθρωποι επιζητούν να υλοποιήσουν τα ιδεώδη και τις αξίες τους μέσα από την κοινότητα. Δηλαδή, καθόλου «ιδεαλιστικές» δεν είναι, εφόσον κατορθώνουν να δοκιμάσουν στην εφαρμογή την ιδέα και να την κάνουν πραγματικότητα (Brown, 2002: 8). Αν, λοιπόν, πρόκειται για «ουτοπία», θα πρέπει να είναι μια πολύ ρεαλιστική ουτοπία.

Σήμερα, υπάρχουν στον κόσμο πάνω από μισή χιλιάδα πνευματικών αυτο-οργανωνόμενων κοινοτήτων, πολλές από τις οποίες χαρακτηρίζονται ως *οικοκοινότητες* ή *οικοχωριά* (Brown, 2002· Miller, 2013: 2-14). Θα μπορούσαν βέβαια να αναφερθούν εγχειρήματα που παρουσιάζουν μια μεγάλη ποικιλία μορφών αντίστασης σε επίπεδο συγκρότησης ομάδων, κοινοτήτων και κινημάτων, τα οποία άλλα με καθαρά πολιτικο-κοινωνικό χαρακτήρα, άλλα με πολιτιστικό κ.ο.κ., διέπονται από υψηλές αξίες, και έχουν να επιδείξουν σπουδαία πρόοδο στην επίτευξη συνεργασιών, οργάνωσης της κοινής ζωής, και συγκρότησης συνθηκών που στηρίζονται στην αυτονομία της παραγωγής. Κάποια από αυτά τα εγχειρήματα αναπτύσσονται στα αστικά κέντρα, όπως συλλογικότητες που συγκροτούν αυτόνομες δομές αλληλεγγύης και αυτοοργάνωσης, δίκτυα ανταλλαγής, παροχές δωρεάν μαθημάτων, δομές ενημέρωσης, ελεύθερους κοινωνικούς χώρους κ.ά. Όλα αυτά τα εγχειρήματα συμπεριλαμβάνονται στις όψεις ενός πολυδιάστατου, πλατύτερου κινήματος αντίστασης, που με τη διεύρυνσή του επιδιώκει να προετοιμάζει τον μελλοντικό κόσμο που θα αναδυθεί δυναμικά, και ίσως αθόρυβα, μέσα από το πολιτικό και υπαρξιακό τέλμα του ήδη υφιστάμενου.

Εντούτοις, στόχο του τελευταίου μέρους αυτού του άρθρου αποτελεί η ανάδειξη της σημασίας της επιμέλειας εαυτού ως μιας ηθικής αγωγής του υποκειμένου – ως πιθανής βάσης ομάδων, κοινοτήτων και κινημάτων– η οποία συνδυάζει και τις δυο πλευρές, τόσο της φιλοσοφίας όσο και της πνευματικότητας, όπως τις έθεσε ο Foucault (Kli, 2017). Η απόπειρα σύνδεσης αυτής της πρακτικής με τη δυνατότητα

¹² Απεναντίας, για τον τίτλο του παρόντος άρθρου επιλέχθηκε ο όρος «ευτοπία» που χαρακτηρίζει έναν εφικτό ή υπαρκτό τόπο καλής συμβίωσης, σε αντιδιαστολή με την «ουτοπία», που χαρακτηρίζει έναν ανύπαρκτο τόπο ιδανικής συμβίωσης.

¹³ Ένα αρκετά παλιό βιβλίο που γράφτηκε περίπου στα μισά του προηγούμενου αιώνα και αναφέρεται σε παραδείγματα ουτοπικών-οραματικών κοινοτήτων είναι το *Utopian Visionaries* από τον Thomas Streissguth (1999).

μιας μορφής κοινοτικής οργάνωσης κάτω από αυτές τις αρχές και σε άμεση επαφή με τη φύση (Miller, 2013) αποτελεί απλώς ένα εμπειρικό παράδειγμα που επιλέχθηκε για να επιβεβαιώσει την παρούσα υπόθεση, και όχι κανόνα που οφείλει να επιβληθεί σε όλες τις περιπτώσεις δράσης και επιλογές ζωής.

Στον δυτικό –και όχι μόνο¹⁴– κόσμο εμφανίζονται οικοχωριά που, ενώ συγκροτούνται στη βάση της πνευματικότητας, φροντίζουν να αναπτυχθούν παράλληλα με τις αρχές της αειφόρου ανάπτυξης και να προωθήσουν έναν φυσικό τρόπο ζωής. Το καθένα ελκύει ανθρώπους που ακολουθούν διαφορετικές πνευματικές παραδόσεις και φιλοσοφίες, αναλόγως με τα ενδιαφέροντα και τις επιλογές του καθενός. Συνήθως συνιστούν τα ίδια μια διαρκή διαδικασία διαμόρφωσης και σπανίως μια κατάσταση τετελεσμένη. Με βάση 140 σε βάθος συνεντεύξεις, προκύπτουν οι εξής κοινότητες στην κουλτούρα των οικοχωριών: η αυξανόμενη οικολογική κρίση είναι επίσης κρίση αξιών· το δίκτυο της ζωής είναι ιερό και είμαστε αναπόσπαστο τμήμα αυτού του δικτύου· μπορούμε να εναρμονίσουμε τις ζωές μας με το δίκτυο της ζωής αν μάθουμε να συνδημιουργούμε με τη φύση· η κοινότητα είναι μια περιπέτεια στο συνειδητό σχεσιακό ζειν, οικολογικά, κοινωνικά και ψυχολογικά. Στη βάση αυτών των τοποθετήσεων εδράζεται η πεποίθηση ότι είμαστε ένα με τη φύση (McGlaughlin, 2016: 11).

Τα οικοχωριά συχνά θέλουν να αποτελέσουν μορφωτικό παράδειγμα και εγκαθιστούν μορφωτικές δομές όπως τα αυτόνομα σχολεία. Διαμορφώνονται με την πρόθεση να ενσωματώνονται στο φυσικό τοπίο με καλαίσθητη αρχιτεκτονική που μπορεί να εξαρτάται από πνευματικές αντιλήψεις ή αρχαίες παραδόσεις και να βασίζεται σε φυσικά υλικά· αξιοποιούν τις φυσικές ενεργειακές πηγές, τα περισσότερα καλλιεργούν οργανικά τη γη, και εξασφαλίζουν τα αναγκαία για όλα τα μέλη τους (*Ithaca EcoVillage*, Νέα Υόρκη¹⁵· *Eco Truly Park*, Περού¹⁶· *Earthhaven Ecovillage*, Άσβιλ, Βόρεια Καρολίνα¹⁷). Σε ορισμένες περιπτώσεις φροντίζουν για την αποκατάσταση του φυσικού περιβάλλοντος φυτεύοντας, για παράδειγμα, χιλιάδες δέντρα (*Dancing Rabbit Eco Village*, Μιζούρι). Ενώ στην κατηγορία των

14 Η πιο μεγάλη οικοκοινότητα βρίσκεται αυτή τη στιγμή στη Σενεγάλη. Ξεκίνησε από την ιδέα λίγων ανθρώπων το 1996, οι οποίοι ίδρυσαν το δίκτυο πολιτών GENSEN (Global Ecovillage Network), αποτελούμενο από 45 χωριά. Το εγχείρημα συνδράμουν ποικίλοι οικονομικοί, πολιτικοί και πνευματικοί παράγοντες, οι οποίοι θεωρούν τα οικοχωριά ως ιδανικό μοντέλο μετάβασης της κοινωνικής οργάνωσης. Το πρόγραμμα λειτουργεί με επίσημη άδεια και αρωγή από το κράτος, που το αξιοποιεί ως οικολογική στρατηγική για την αειφορία. Έχει θέσει υπό τη διαδικασία μετάβασης 14.000 χωριά. Φαίνεται ότι για την κυβέρνηση ένας επιπλέον λόγος ενίσχυσης του δικτύου οικοχωριών είναι και η εξασφάλιση της ειρήνης σε πρώην ταραγμένες περιοχές. Βλ. «Projet du Gouvernement du Sénégal, Programme des Nations Unies pour le Développement: Conservation Participative de la Biodiversité et Développement Faiblement Émissif en Carbon d'Ecovillages Pilotes à Proximité des Aires Protégées du Sénégal (Ecovillages)». Ανακτήθηκε από:

<https://info.undp.org/docs/pdc/Documents/SEN/PRODOC%20Ecovillage%20version%20sign%C3%A9e%2019%20AOUT%202011.pdf>

15 <https://ecovillageithaca.org/>

16 <http://www.ecotrulypark.org/en/home>

17 <http://www.ecotrulypark.org/en/home>

Εμπρόθετων Κοινοτήτων περιλαμβάνονται κοινότητες που απασχολούνται κυρίως με καλλιτεχνικές δραστηριότητες (*Synchronicity Artist Commune*, Λος Άντζελες, Καλιφόρνια¹⁸).

Στην Ελλάδα, το οικοχωριό Σκάλα, μέρος του Παγκόσμιου Δικτύου Οικοχωριών (GEN), συγκροτημένο στη βάση των αρχών της συλλογικότητας και της αειφορίας, ιδρύθηκε στη Θεσσαλονίκη το 2004. Οι συντελεστές βλέπουν το εγχείρημά τους ως υλοποίηση του κοινωνικού και πολιτικού οράματος για μια ζωή αυτονομίας «απελευθερωμένη από τον φόβο». Εφαρμόζουν το οικο-κοινοτιστικό εγχείρημα με την βούληση αυτό να αποτελέσει ένα μορφωτικό παράδειγμα βάσει του οποίου η ατομική προσωπικότητα διαπλάθεται μέσα από τη συμμετοχή στα κοινά¹⁹. Στις αξίες του οικοχωριού περιλαμβάνεται η αλληλεγγύη, η εμπιστοσύνη και η υπευθυνότητα απέναντι στον εαυτό αλλά και στην ίδια τη ζωή, με αυτές τις αξίες να αντιτάσσονται απέναντι στις συμβατικές δομές του ανταγωνισμού και του φόβου²⁰.

Ακόμη, η οικοκοινότητα *Αείφαρον* στην Αρχαία Νεμέα εργάζεται από το 2006 για την προσωπική ανάπτυξη και τη συλλογική αυτοδυναμία. Αυτοαποκαλείται *Πανεπιστήμιο Ζωής*, και φιλοδοξεί να γίνει ένα *Σύγχρονο Ασκληπιείο* κατά το αρχαίο ελληνικό πρότυπο θεραπευτικών τόπων. Οι πνευματικές αξίες βάσει των οποίων η συλλογικότητα αυτοπροσδιορίζεται, αντλούνται από τον αρχαίο ελληνικό πολιτισμό: η Αγαθότητα (ως πέρα και πάνω από το καλό και το κακό), η Ευδαιμονία (πέρα και πάνω από τη χαρά και τη λύπη), το Κάλλος (επέκεινα των μορφών), και η Τελειότητα (παρά τις φαινομενικές αντιθέσεις). Πρόταγμα της κοινότητας αποτελεί η συνειδητή βούληση για εναρμόνιση με το καλόν και η μεταμόρφωση της ζωής. Πειραματιζόμενη με συνθήκες αυτόνομης παραγωγής ενέργειας, αγαθών και πολιτισμού, η κοινότητα διευρύνεται διαρκώς²¹.

Επίσης, το οικο-κοινοτικό ομώνυμο όραμα που πραγματοποιείται στο όρος *Τελαιθριον* της Β. Εύβοιας από την οργάνωση «FREE and REAL» είναι υπό εξέλιξη από το 2010. Η οργάνωση έχει δημιουργήσει σχολείο αυτάρκειας και βιωσιμότητας αφιερωμένο στην προπαρασκευή της συλλογικής ωριμότητας. Από τις τοποθετήσεις των μελών της κοινότητας διαφαίνεται πως η επίτευξη αυτάρκειας εξαρτάται από την επίτευξη αρμονικών σχέσεων²². Βασική συνάρτηση των σχέσεων της εναλλακτικής οικονομίας είναι η πρόθεση των υποκειμένων, και η πρόθεση είναι κάτι που εξαρτάται με το ήθος των υποκειμένων. Η διαδικασία λήψης αποφάσεων, όπως δηλώνουν, είναι επίσης κάτι που εξαρτάται από την ικανότητα του νου να παραμένει ανεπηρέαστος από υποκειμενικές βλέψεις

18 <http://synchronicityla.com/>

19 <https://www.skalaecovillage.com/en/who-are-we/>

20 https://el.wikipedia.org/wiki/%CE%9F%CE%B9%CE%BA%CE%BF%CF%87%CF%89%CF%81%CE%B9%CF%8C_%CE%A3%CE%BA%CE%AC%CE%BB%CE%B1

21 <https://ceifaron.com/gr/>

22 <https://el.wikipedia.org/wiki/%CE%A4%CE%B5%CE%BB%CE%B1%CE%AF%CE%B8%CF%81%CE%B9%CE%BF%CE%BD>

και συναισθήματα²³. Κατά συνειδητό τρόπο, η οικοκοινότητα επιδιώκει να συγκροτηθεί ως εναλλακτική πρόταση κοινωνικής οργάνωσης στη βάση των κοινών, της αλληλεγγύης, της ισότητας και των αντι-ιεραρχικών δομών.

Στα εγχειρήματα που συγκροτούν ερευνητικά πεδία τα ίδια, συγκαταλέγεται το ειρηνικό ερευνητικό χωριό *Tamera* (Dregger, 2013) της Πορτογαλίας, που αποκαλείται επίσης «θεραπευτικός βιότοπος», «θερμοκήπιο της εμπιστοσύνης», «σημείο βελονισμού της ειρήνης», «κοινότητα του μέλλοντος»²⁴. Διακόσιοι πενήντα συνεργάτες και σπουδαστές, ζώντας εκεί, ταυτόχρονα μελετούν τις συνθήκες υπό τις οποίες οι άνθρωποι μπορούν να ζήσουν ειρηνικά σε αυτόνομες κοινότητες που στηρίζονται στην αειφορία και σε αρμονία με τη φύση²⁵. Με βάση τις αξίες της *Tamera*, το ερώτημα του πώς χτίζεται η εμπιστοσύνη μεταξύ ανθρώπων και όλων των όντων είναι πολύ κρίσιμο, καθώς θεωρείται το ίδιο επαναστατικό. Η κοινότητα αναγνωρίζει μια παγκόσμια αντικειμενική ηθική στη συνύπαρξη της μεγάλης οικογένειας της ζωής, τον νομικό κώδικα του ιερού δικτύου, που καθορίζεται από τη στοιχειακή αλληλεξάρτηση όλων των όντων. Βλέπουν την ζωή τους να λαμβάνει χώρα σε συνεργασία με τα ζώα και τα φυτά, όλα σαν μέρος του ευρύτερου οργανισμού της ζωής που έχουν ανάγκη το ενδιαφέρον και τη φροντίδα μας²⁶. Στο επίκεντρο της ζωής της *Tamera* βρίσκονται η κοινοτική ζωή, οι συναισθηματικές/σεξουαλικές σχέσεις και οι πνευματικές ασκήσεις που αφορούν την ιερότητα της ζωής²⁷.

Κοινότητες όπως αυτή του χωριού *Ananda*²⁸ στη Sierra Nevada της California ξεχωρίζουν για τους πνευματικούς τους στόχους. Η κοινότητα ξεκίνησε το 1968 με εμπνευστή τον Paramhansa Yogananda (1998, 2000), εκτελεστή τον μαθητή του Swami Kriyananda [J. Donald Walters], με τη βοήθεια φίλων, και με ελάχιστα υλικά και υποδομές. Ο Yogananda είχε την ιδέα ότι οι άνθρωποι που θέλουν να καλλιεργήσουν το πνεύμα τους και να ζήσουν συλλογικά θα πρέπει να ιδρύσουν Παγκόσμιες Αποικίες Αδελφότητας (*World Brotherhood Colonies*). Πνευματικές κοινότητες με την πρόθεση να βασιστούν «στον απλό βίο και την υψηλή νόηση» δεν αποτελούν πια ουτοπία ούτε φιλοσοφική υπόθεση²⁹. Η *Ananda* περιλαμβάνει, μάλιστα, πέρα από επιχειρήσεις, οργανικές καλλιέργειες, κήπο περμακουλτούρας, και τα σχολεία της Ζωντανής σοφίας (*Living Wisdom schools*), που αποτελούνται από σχολεία που ξεκινούν από την προσχολική αγωγή και φτάνουν μέχρι το λύκειο. Θεμέλιο της εκπαίδευσης στην οποία βασίζονται αποτελεί η Φιλοσοφία της ζωής

23 Ό.π.

24 <https://en.wikipedia.org/wiki/Tamera>

25 <https://www.tamera.org/index.html>

26 <https://www.tamera.org/communitarian-ethics/>

27 <https://www.tamera.org/terra-nova/>

28 <http://www.anandavillage.org/what-is-ananda-village/>

29 Το 2009 αριθμούσε 200 οικογένειες περιλαμβάνοντας ογδόντα πέντε οικίες· έχει πλέον επεκταθεί στις εξής περιοχές: Sacramento, Palo Alto και Los Angeles της California, Portland και Gaston του Oregon και Seattle, Assisi στην Ιταλία, Gurgaon και Pune στην Ινδία.

(*Education for Life 'ELF'*) (Walters [Swami Kriyananda], 1997). Σε μια κοινοτική ζωή όπου οι άνθρωποι θέτουν ως προτεραιότητα την πνευματική τους εξέλιξη, μπορούν να εργάζονται δημιουργικά, να ζουν συμφιλωμένοι, και να μοιράζονται³⁰ να δημιουργούν το κατάλληλο περιβάλλον για πνευματική ανάταση και καλλιέργεια³⁰.

Η πιο εντυπωσιακή, οργανωμένη και αισθητικά εξελιγμένη περίπτωση πνευματικής οικοκοινότητας στη Δύση είναι ο συνασπισμός κοινοτήτων της *Damanhur* στη βόρεια Ιταλία³¹, ο οποίος ξεκίνησε το 1975 με τον Falco Tarassaco (Oberto Airaudi) και είκοσι τέσσερις μαθητές του. Η κοινότητα έχει τη δική της θέσμιση που στηρίζεται σε δικό της καταστατικό και νόμισμα, το *credito*. Προβλέπονται ποικίλες δυνατότητες συμμετοχής με τέσσερα διαφορετικά στάδια ελαστικότητας, για εκείνους που θέλουν να ζουν αποκλειστικά μέσα στην κοινότητα, για εκείνους που θέλουν να ζουν τη μισή εβδομάδα μέσα και την υπόλοιπη έξω από αυτή, και ούτω καθεξής. Οι αρχές πάνω στις οποίες συγκροτείται η κοινή ζωή στη *Damanhur* είναι η αλληλεγγύη, το μοίρασμα, η αγάπη, και ο σεβασμός για το περιβάλλον, το οποίο κατανοείται ως μια «ενσυνείδητη ευαίσθητη οντότητα». Χάρη στις ηθικές και πνευματικές της αξίες, βραβεύτηκε από τα Ηνωμένα Έθνη ως η καλύτερη αιψόρος κοινότητα. Στην καθημερινότητα της *Damanhur* οι άνθρωποι έρχονται σε επαφή κάτω από την ιδέα και το συναίσθημα του *con te* («είμαι μαζί σου»). Οι συναντήσεις με τον Άλλο παραπέμπουν στην εσωτερική «θεική αρχή» που έχει ο καθένας μέσα του, την οποία δέχεται και χαιρετά μέσα στον απέναντι (*namaste*). Οι πολίτες ενοικούν σε εικοσιπέντε διακριτές πυρηνικές κοινότητες (*nuclei*) (Madden, 2013: 15), των οποίων οι αξίες καθορίζονται από το όραμα του εμπνευστή της οικοκοινότητας για αυτο-βελτίωση μέσα από τη θετική σκέψη, την προώθηση της ποικιλομορφίας, την αποδοχή της αλλαγής, και την επιδίωξη των προσωπικών ονείρων μέσα από το χιούμορ και την περιπέτεια. Οι φιλοσοφικές αυτές αρχές δοκιμάζονται μέσα από την εμπειρία της καθημερινότητας. Τα υποκείμενα πειραματίζονται με τις αξίες αυτές, εφαρμόζοντάς τες στην εργασία, την οικογενειακή ζωή, την τέχνη, την κουλτούρα και την πολιτική, ως και στις βαθιές πνευματικές αναζητήσεις, που σχετίζονται με την εξερεύνηση των ανθρώπινων δυνατοτήτων και των μυστικών ενεργειών που συγκροτούν το σύμπαν.

Μέσα στην κοινότητα, καθώς υπάρχει το έδαφος για την καλλιέργεια και την ανάδειξη των ιδιαίτερων κλίσεων του καθενός, το εγώ και το εμείς βρίσκονται σε ισότιμη μοίρα, και θεωρούνται το ίδιο άξια σεβασμού. Το υποκείμενο, θεωρούμενο πάντα διϋποκειμενικά, είναι και εγώ και εμείς. Όλα τα μέλη της κοινότητας αναγνωρίζουν τους εαυτούς τους ως πνευματικούς ανθρώπους. Η *Damanhur* είναι πάνω απ' όλα ένα πνευματικό μονοπάτι που εμπρικλείει πολλά μικρότερα, έτσι ώστε ο καθένας να καλλιεργεί τις τάσεις που νιώθει ότι του ταιριάζουν καλύτερα.

³⁰ Για παραδείγματα κοινοτήτων ανά τον κόσμο βλ. Metcalf, 1996.

³¹ Για την πνευματικότητα στην Ιταλία ως εναλλακτικό ρεύμα της Νέας Εποχής βλ. Poggi, 1992.

Παράλληλα, μαθαίνει να υπερβαίνει τις αδυναμίες του. Υπάρχει σχολή διαλογισμού, όπου ο στόχος του κάθε πολίτη είναι η δια βίου ανακάλυψη του εαυτού, και η αναζήτηση του νοήματος της ύπαρξης. Μεταδίδονται και ερευνώνται, επίσης, ποικίλες πνευματικές ικανότητες, αρχαίες μαγικές παραδόσεις και τελετουργίες. Επιπροσθέτως, διδάσκονται πολλά μαθήματα και διεξάγονται ερευνητικά πειράματα που σχετίζονται με την επιστήμη της Νέας Εποχής, και το νεόκοπο επιστημονικό πεδίο που μελετά τα φαινόμενα της συνείδησης.

Η κοινότητα έχει μεγάλη αυτενέργεια στην παραγωγή τροφίμων, ρούχων και όλων των αναγκαίων από φυσικά υλικά. Ακολουθεί οικολογικές μεθόδους στην ανοικοδόμηση και εν γένει στην παραγωγή. Ασκεί ολιστικές μεθόδους θεραπευτικής, ενώ δεν αποκλείει την επιστημονική ιατρική. Αριθμεί επίσης πολλές εκδόσεις βιβλίων. Τέλος, η *Damanhur* αποτελεί ένα μεγαλειώδες αρχιτεκτονικό και καλλιτεχνικό επίτευγμα. Κάτω από τη γη βρίσκεται ένας εντυπωσιακός, μεγάλων διαστάσεων καθεδρικός ναός που ονομάζεται *Ναοί της Ανθρωπότητας (Temples of Humankind)* (Buffagni, 2006), γεμάτος χρώματα, μοτίβα και παραστάσεις σε τοίχους, μωσαϊκά, βιτρό, και γλυπτά. Εμπνευσμένος από τις αρχαίες πνευματικές και θρησκευτικές παραδόσεις, ο ναός προορίζεται να εμπνεύσει και να αφυπνίσει την πνευματική φλόγα που βρίσκεται μέσα στον κάθε άνθρωπο και να τον φέρει σε επαφή με την λησμονημένη σοφία³². Ενώνοντας τις δυνάμεις και τη γνώση του παρελθόντος με τις δυνατότητες του μέλλοντος στο υλοποιούμενο όραμα του παρόντος, η κοινότητα της *Damanhur* χαρακτηρίζει τον εαυτό της ως *εργαστήριο για το μέλλον της ανθρωπότητας (Laboratory for the Future of Humankind)*³³.

Οι άνθρωποι, οδηγημένοι από την επιθυμία τους να συνυπάρξουν μαζί με άλλους σε περιβάλλοντα που θα συνδυάζουν την ομορφιά, την ανεξαρτησία, την απελευθέρωση της φύσης, την αλληλεγγύη και την εσωτερική καλλιέργεια, συναντιούνται, επινοούν και δοκιμάζουν ευφυείς λύσεις. Με εξισωτικό και δημοκρατικό τρόπο, αλλά και με σεβασμό στη διαφορετικότητα, πειραματίζονται με στόχο την αντιμετώπιση προβλημάτων που κάθε κοινωνία έχει να επιλύσει: διαπροσωπικές διαφορές, παραγωγή των αναγκαίων, κατανομή εργασιών, ρύθμιση του χρόνου, σεβασμός στις προσωπικές ανάγκες του καθενός. Πολυάριθμες και με διαφορετικό χαρακτήρα κοινότητες³⁴ μπορούν να εξαπλωθούν εμπνεόμενες από το παράδειγμα και να αποτελέσουν θερμοκήπια αγάπης και πνευματικής εξέλιξης, στον βαθμό που δεν υποκύπτουν σε τάσεις πνευματικού υλισμού και καπιταλιστικής εκμετάλλευσης του υλικού και πνευματικού μοντέλου που οι ίδιες συγκροτούν. Η απόφαση για το κατά πόσο τα εν εξελίξει εγχειρήματα το κατορθώνουν, έγκειται σε περαιτέρω κριτική εξέταση.

³² Γενικά για την *Damanhur* σε σχέση και με την εναλλακτική τοπική πνευματική παράδοση του Piedmont, ως προς το νόημα του υπόγειου ναού, και αναφορικά με τη δομή και τη μελλοντική πορεία της κοινότητας κατά τη Νέα εποχή στην Ιταλία, βλ. Introvigne, 1996.

³³ Βλ. <https://damanhur.org/a-laboratory-for-the-future/>

³⁴ Πρβλ. το παλαιότερο, Rexroth, 1974.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ

Στο παρόν άρθρο εξετάστηκαν πιθανές προϋποθέσεις, υπό τις οποίες οι τεχνολογίες εαυτού ή η πνευματικότητα μπορούν ενδεχομένως να συνθέσουν το υπόβαθρο μιας νέας ηθικής, κατευθύνοντάς μας από τον εγωκεντρισμό της ατομικιστικής νεοφιλελεύθερης υποκειμενικής συγκρότησης σε μια οικοκεντρική πολυδιάστατη ύπαρξη. Οι νέες αρχές δοκιμάζονται σε ένα σχέδιο, όπου αντιεξουσιαστικά και αμεσοδημοκρατικά στοιχεία με τα οποία αυτο-θεσμιζόμενες οικοκοινότητες πειραματίζονται αυτή την εποχή, υποδεικνύουν μια αλλαγή του κυρίαρχου ανθρωπολογικού και κοινωνικού παραδείγματος. Αυτή η αλλαγή θα μπορούσε ίσως να συγκροτήσει το αντιπαράδειγμα στο παρόν πολιτισμικό πλαίσιο και στο πολιτικό καθεστώς της αντιπροσωπευτικής μαζικής δημοκρατίας, το οποίο εγκαθιδρύθηκε παγκοσμίως στη βάση της κεντροποιούσας ηγεμονίας και της κανονικοποιητικής ομογενοποίησης (Hardt και Negri, 2009: 304-305), ενώ υπηρετώντας απρόσωπα οικονομικά συμφέροντα συχνά καταπατά ελευθερίες και οικολογίες υποκειμενικότητας και γηγενών πληθυσμών.

Η παρούσα ανάλυση άντλησε στοιχεία κυρίως από την Υπερπροσωπική Ψυχολογία και τη φιλοσοφία του Βουδισμού, και συσχέτισε αυτά τα στοιχεία με κάποιες αρχές της πνευματικότητας ως πρακτικής οντολογικής μεταμόρφωσης, από τη μία, και της φιλοσοφίας ως ενεργούς εσωτερικής γνωστικής διαδικασίας, από την άλλη. Μια τέτοιου είδους τροποποίηση του υποκειμένου συνεπάγεται κατά κάποιον τρόπο την άρση των ψυχολογικών προσκολλήσεων που συγκροτούν την αντίληψη ενός επικρατούντος εγώ, η οποία μπορεί να προσφέρει τον χώρο και τη φροντίδα στον Άλλο (θεωρούμενο διϋποκειμενικά και ευρύτερα περιβαλλοντικά). Η παραπάνω προσέγγιση, όπως δείχθηκε διεξοδικά, είναι συμβατή με σύγχρονα κινήματα της Οικολογίας, στο βαθμό που στον αγώνα να στοιχειοθετήσουν κοινωνικο-πολιτικές προϋποθέσεις αλλαγής, μπορούν να παραμείνουν ανοιχτά στις ανάγκες διεύρυνσης της συνείδησης της υποκειμενικότητας, μέσω πνευματικής πρακτικής και γνώσης.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ελληνόγλωσση

- Bookchin, Murray. 2005α, *Κοινωνικός Αναρχισμός ή Life-Style Αναρχισμός: Ένα αγεφύρωτο χάσμα*, Αθήνα: Ισνάφι.
- Bookchin, Murray. 2005β, *Ιστορία, Πολιτισμός και Πρόοδος: Περίγραμμα μιας Κριτικής του Σύγχρονου Σχετικισμού*, Ιωάννινα: Ισνάφι.
- Κλη, Μαρία. 2022, Για μια γενεαλογία των τεχνολογιών εαυτού στον Michel Foucault: Περί της σημασίας τους ως μεθοδολογικού μοντέλου στην πολιτική φιλοσοφία, *Επιστήμη και Κοινωνία: Επιθεώρηση Πολιτικής και Ηθικής Θεωρίας* 41, σσ. 161-188.
- Πρωτοπαπαδάκης, Ευάγγελος. 2005, *Οικολογική Ηθική*, Αθήνα-Κομοτηνή: Σάκκουλας.
- Φουκώ, Μισέλ. 1992, *Ιστορία της Σεξουαλικότητας, 3: Η Μέριμνα για τον Εαυτό μας*, Αθήνα: Εκδόσεις Ράππα.

Ξενόγλωσση

- Batista, John Robert. 1996, Abraham Maslow and Roberto Assagioli: Pioneers of Transpersonal Psychology, στο *Textbook of Transpersonal Psychiatry and Psychology*, B.W. Scotton, A.B. Chinnen και J.R. Batista, επιμ. Νέα Υόρκη: Basic Books, σσ. 52-61.
- Bay, Hakim. 1991, *T.A.Z.: The Temporary Autonomous Zone. Ontological Anarchy, Poetic Terrorism*, Νέα Υόρκη: Autonomedia.
- Bellah, Robert N., Richard Madsen, William M. Sullivan, Ann Swidler, και Steven M. Tipton. 1991, *The Good Society*, Νέα Υόρκη: Vintage Books.
- 1996, *Habits of the Heart: Individualism and Commitment in American Life*, Μπέρκλεϊ, Λος Άντζελες, Λονδίνο: University of California Press.
- Bookchin, Murray. 1987, Social Ecology versus Deep Ecology: A Challenge for the Ecology Movement, *Green Perspectives: Newsletter of the Green Program Project* 4-5.
- 2007, *Social Ecology and Communalism*, Όκλαντ: AK Press.
- Botkin, Daniel B. 1990, *Discordant Harmonies: A New Ecology for the Twenty-first Century*, Οξφόρδη: Oxford University Press.
- Brown, Susan, επιμ. 2002, *Intentional Community: An Anthropological Perspective*, Όλμπανυ: State University of New York Press.
- Buffagni, Silvia [Esperide Ananas]. 2006, *Damanhur: Temples of Humankind*, Μπέρκλεϊ: North Atlantic Books.
- Capra, Fritjof. 1989, *Uncommon Wisdom: Conversations with Remarkable People*, Νέα Υόρκη: Harper Collins Publishers.

- Cavazza, Elisa. 2014, Environmental Ethics as a Question of Environmental Ontology: Naess' *Ecosophy T* and Buddhist Traditions, *De Ethica: A Journal of Philosophical, Theological and Applied Ethics* 1(2), σσ. 23-48.
- Clark, John P. 2010, A Dialogue with Arne Naess on Social Ecology and Deep Ecology (1988-1997), *The Trumpeter* 26(2), σσ. 20-39.
- Cloninger, Claude Robert. 1996, *The Temperament and Character Inventory*, Washington University School of Medicine.
- 1999, *The Temperament and Character Inventory – Revised*, Centre for Psychobiology of Personality, Washington University, St Louis.
- Cloud, Dana L. 1994, Socialism of the Mind: The New Age of Post-Modernism, στο *After Postmodernism: Reconstructing Ideology Critique*, Herbert W. Simons και Michael Billing, επιμ. Λονδίνο: SAGE Publications, σσ. 222-252.
- Dawson, Jonathan. 2006, *Ecovillages: New Frontiers for Sustainability*, Totnes: Green Books.
- Devall, Bill, και George Sessions. 1985, *Deep Ecology: Living as if Nature Mattered*, Γιούτα: Gibbs M. Smith.
- Drengson, Allan, και Yuichi Inoue, επιμ. 1995, *The Deep Ecology Movement: An Introductory Anthology*, Μπέρκλεϊ: North Atlantic Books.
- Dregger, Leila. 2013, Tamera, a Model for the Future, στο *Spiritual and Visionary Communities: Out to Save the World*, Timothy Miller, επιμ. Λονδίνο και Νέα Υόρκη: Routledge, σσ. 83-102.
- Erikson, Erik H. 1996, The Galilean Sayings and the sense of 'I', *Psychoanalysis and Contemporary Thought* 19, σσ. 291-338.
- Foucault, Michel. 1997, The Ethics of the Concern for the Self as a Practice of Freedom, στο *Ethics: Subjectivity and Truth, I*, Paul Rabinow, επιμ. Νέα Υόρκη: The New Press, σσ. 281-301.
- 2005, *The Hermeneutics of the Subject - Lectures at the Collège de France 1981-82*, Νέα Υόρκη: Palgrave-Macmillan.
- Freyfogle, Eric T. 2008, Land Ethic, στο *Encyclopedia of Environmental Ethics and Philosophy*, J. Baird Callicott και Robert Frodeman, επιμ. Ντιτρόιτ: Macmillan Reference, σσ. 21-26.
- Friedman, Harris L. 1983, The Self-Expansiveness Level Form: A conceptualization and measurement of a transpersonal construct, *Journal of Transpersonal Psychology* 15(1), σσ. 37-50.
- Grey, William. 1993, Anthropocentrism and Deep Ecology, *Australasian Journal of Philosophy* 71(4), σσ. 463-475.
- Guattari, Félix. 1995, *Chaosmosis: An Ethico-aesthetic Paradigm*, Μπλούμινγκτον και Ιντιανάπολις: Indiana University Press.

- Hanegraaff, Wouter. 1996, *New Age Religion and Western Culture: Esotericism in the Mirror of Secular Thought*, Λάιντεν: Brill.
- Hardt, Michael, και Antonio Negri. 2009, *Commonwealth*, Κέμπριτζ, Μασσαχουσέτη: The Belknap Press of Harvard University Press.
- Heelas, Paul. 1996, *The New Age Movement: Religion, Culture and Society in the Age of Post-Modernity*, Κέμπριτζ, Μασσαχουσέτη: Blackwell.
- Introvigne, Massimo. 1996, Damanhur: A Magical Community in Italy, *Communal Societies* 16, σσ. 71-84.
- Jacobsen, Knut Axel. 2005, Naess, Arne, στο *Encyclopedia of Religion and Nature*, Bron Taylor, επιμ. Λονδίνο και Νέα Υόρκη: Continuum, σσ. 1149-1150.
- James, William. 1902, *The Varieties of Religious Experience: A study of Human Nature*, Νέα Υόρκη: Modern Library.
- Jenkins, Willis. 2009, After Lynn White: Religious Ethics and Environmental Problems, *Journal of Religious Ethics* 37(2), σσ. 283-309.
- Jung, Carl G. 1969, *Collected Works vol. 11: Psychology and Religion (1928-1954)*, Πρίνστον, Νιου Τζέρσεϊ: Princeton University Press.
- Keller, David R. 2008, Deep Ecology, στο *Encyclopedia of Environmental Ethics and Philosophy*, J. Baird Callicott και Robert Frodeman, επιμ. Νιτιρόπι: Macmillan Reference, σσ. 206-211.
- Kheel, Marti. 1991, Ecofeminism and Deep Ecology: Reflections on Identity and Difference, στο *Reweaving the World: The Emergence of Ecofeminism*, Irene Diamond και Gloria Feman Orenstein, επιμ. San Francisco: Sierra Club Publishers, σσ. 128-137.
- Kiesling, Chris, και Gwen Sorell. 2009, Joining Erikson and identity specialists in the quest to characterize adult spiritual identity, *Identity: An International Journal of Theory and Research* 9, σσ. 252-271.
- Kirkpatrick, Lee. 2005, *Attachment, Evolution and the Psychology of Religion*, Νέα Υόρκη: Guilford Press.
- Kli, Maria. 2017, The Ethical and Political Significance of Michel Foucault's Technology of the Care of the Self, *Dialogue and Universalism* 27(3), σσ. 189-202.
- MacDonald, Douglas A. 2009, Identity and Spirituality: Conventional and Transpersonal Perspectives, *International Journal of Transpersonal Studies* 28, σσ. 86-106.
- MacDonald, Douglas A., Joel Joseph Gagnier, και Harris L. Friedman. 2000, The Self-Expansiveness Level Form: Examination of its Validity and Relation to the NEO Personality Inventory, Revised, *Psychological Reports* 86, σσ. 707-726.
- Madden, Etta M. 2013, Damanhur: Sustaining Changes in an Intentional Community, στο *Spiritual and Visionary Communities: Out to Save the World*, Timothy Miller, επιμ. Λονδίνο και Νέα Υόρκη: Routledge, σσ. 15-28.

- Maslow, Abraham Harold. 1970, *The Psychology of science: A Reconnaissance*, Σικάγο: Chicago Gateway.
- 1993, *The Farther Reaches of Human Nature*, Νέα Υόρκη: Penguin/Arcana.
- 1999, *Toward a Psychology of Being*, Νέα Υόρκη: John Willey and Sons.
- Masson, Moussaieff J. 1980, *The Oceanic Feeling: The Origins of Religious Sentiment in Ancient India*, Ντόρντρεχτ: D. Reidel Publishing Company.
- McGlaughlin, Clay Marsh. 2016, *The Power of Perception: Building a Better World, One Ecovillage at a Time*, Thesis Presented to the Faculty of Humboldt State University in Partial Fulfillment of the Requirements for the Degree Master of Arts in Social Science: Environment and Community.
- Metcalf, Bill. 1996, *Shared Visions, Shared Lives: Communal Living Around the Globe*, Φόρρες: Findhorn Press.
- Miller, Timothy, επιμ. 2013, *Spiritual and Visionary Communities: Out to Save the World*. Άσγκεϊτ, Φάρναμ: University of Kansas.
- Naess, Arne. 1973, The Shallow and the Deep, Long Range Ecology Movement: A summary, *Inquiry: An Interdisciplinary Journal of Philosophy* 16, σσ. 95-100.
- 1978, Through Spinoza to Mahayana Buddhism, or Through Mahayana Buddhism to Spinoza?, στο *Spinoza's Philosophy of Man. Proceedings of the Scandinavian Spinoza Symposium*, Jon Wetlesen, επιμ. Όσλο: Oslo University Press, σσ. 136-158.
- 1989, *Ecology, Community and Lifestyle*, Κέμπτριτζ: Cambridge University Press.
- 1995, The Deep Ecological Movement: Some Philosophical Aspects, στο *Deep Ecology for the Twenty-first Century*, George Sessions, επιμ. Βοστώνη και Λονδίνο: Shambhala, σσ. 64-84.
- 2010, Gestalt Thinking and Buddhism, στο *The Ecology of Wisdom. Writings by Arne Naess*, Arne Naess, Bill Devall και Alan Drengson, επιμ. Μπέρκλεϊ: Counterpoint, σσ. 195-203.
- Nemeth, Elisabeth. 2010, An Improbable Case of Philosophy: Arne Naess Between Empiricism, Existentialism and Metaphysics, στο *The Vienna Circle of Nordic Countries: Vienna Circle Institute Yearbook 4*, Juha Manninen και Friedrich Stadler, επιμ. Λονδίνο και Νέα Υόρκη: Springer, σσ. 281-292.
- Poggi, Isotta. 1992, Alternative Spirituality in Italy, στο *Perspectives on the New Age*, James R. Lewis και J. Gordon Melton, επιμ. Όλμπανυ: State University of New York Press, σσ. 271-286.
- Poll, Justin B., και Timothy B. Smith. 2003, The Spiritual Self: Toward a Conceptualization of Spiritual Identity Development, *Journal of Psychology and Theology* 31(2), σσ. 129-142.
- Rexroth, Kenneth. 1974, *Communalism: From its Origins to the Twentieth Century*, Νέα Υόρκη: Seabury.

- Rogers, Carl R. 1963, The Concept of the Fully Functioning Person, *Psychotherapy: Theory Research and Practice* 1, σσ. 17-26.
- Rudy, Allan, και Andrew Light. 1995, Social Ecology and Social Labor: A Consideration and Critique of Murray Bookchin, *Capitalism, Nature, Socialism* 6, σσ. 75-106.
- Sessions, George. 1985, Western Process Metaphysics (Heraclitus, Whitehead, and Spinoza), στο *Deep Ecology: Living as if Nature Mattered*, Bill Devall και George Sessions, επιμ. Γιούτα: Gibbs M. Smith, σσ. 236-242.
- Shapiro, S.I., Grace W. Lee, και Philippe L. Gross. 2002, The Essence of Transpersonal Psychology: Contemporary Views, *International Journal of Transpersonal Studies* 21(1), σσ. 19-32.
- Shapiro, Shauna L. και Roger Walsh. 2003, An Analysis of Recent Meditation Research and Suggestions for Future Directions, *The Humanistic Psychologist* 31(2-3), σσ. 86-114.
- Snyder, Gary. 1985, Buddhism and the Possibilities of a Planetary Culture, στο *Deep Ecology: Living as if Nature Mattered*, Bill Devall και George Sessions, επιμ. Γιούτα: Gibbs M. Smith, σσ. 251-253.
- Streissguth, Thomas. 1999, *Utopian Visionaries*, Μιννεάπολις: The Oliver Press Inc.
- Trungpa, Chögyam. 2002, *Cutting Through Spiritual Materialism*, Βοστώνη και Λονδίνο: Shambhala.
- Valiunas, Algis. 2011, Abraham Maslow and the All-American Self, *The New Atlantis: A Journal of Technology and Society* 33, σσ. 93-110.
- Walters, Donald [Swami Kriyananda]. 1997, *Education for Life: Preparing Children to Meet Today's Challenges*, Νεβάδα: Crystal Clarity.
- Wilber, Ken. 1980, *The Atman Project: A Transpersonal View of Human Development*, Γουίτον: The Theosophical Publishing House.
- 2000, *Integral Psychology: Consciousness, Spirit, Psychology, Therapy*, Βοστώνη: Shambhala Press.
- Yogananda, Paramhansa. 1998, *Scientific Healing Affirmations*, Λος Άντζελες: Self-Realization Fellowship.
- 2000, *Journey to Self-Realization*, Λος Άντζελες: Self-Realization Fellowship.
- Zimmermann, Michael E. 2002, *A Buddha Within: The Tathāgatagarbhasūtra. The Earliest Exposition of the Buddha-Nature Teaching in India*, Τόκυο: The International Research Institute for Advanced Buddhism, Soka University.
- 2004, *Environmental Philosophy: From Animal Rights to Radical Ecology*, Prentice Hall.

Διαδικτυακές πηγές

- Projet du Government du Sénégal, Programme des Nations Unies pour le Développement: "Conservation Participative de la Biodiversité et Développement Faiblement Émissif en Carbon d'Ecovillages Pilotes à Proximité des Aires Protégées du Sénégal (Ecovillages)" <https://info.undp.org/docs/pdc/Documents/SEN/PRODOC%20Ecovillage%20version%20sign%C3%A9e%2019%20AOUT%202011.pdf> προσπέλαση 15 Μαρτίου 2023
- Eco Village Ithaca <https://ecovillageithaca.org/> προσπέλαση 15 Μαρτίου 2023
- Ecotruly Park Finca Ecológica <http://www.ecotrulypark.org> προσπέλαση 15 Μαρτίου 2023
- Ecotruly Park Finca Ecológica: Eco Yoga Volunteer and Retreat <http://www.ecotrulypark.org> προσπέλαση 15 Μαρτίου 2023
- Earthaven Ecovillage: What is Earthaven? <http://www.earthaven.org/what-is-earthaven/> προσπέλαση 15 Μαρτίου 2023
- Synchronicity LA <http://synchronicityla.com/> προσπέλαση 15 Μαρτίου 2023
- Skala Ecovillage: Who are we? <https://www.skalaecovillage.com/en/who-are-we/> προσπέλαση 15 Μαρτίου 2023
- https://el.wikipedia.org/wiki/%CE%9F%CE%B9%CE%BA%CE%BF%CF%87%CF%89%CF%81%CE%B9%CF%8C_%CE%A3%CE%BA%CE%AC%CE%BB%CE%B1 προσπέλαση 15 Μαρτίου 2023
- Αείφαρον <https://aeifaron.com/gr/> προσπέλαση 15 Μαρτίου 2023
- Τελαίθριον: Βικιπαίδεια https://el.wikipedia.org/wiki/%CE%A4%CE%B5%CE%BB_%CE%B1%CE%AF%CE%B8%CF%81%CE%B9%CE%BF%CE%BD προσπέλαση 15 Μαρτίου 2023
- Tamera: Wikipedia <https://en.wikipedia.org/wiki/Tamera> προσπέλαση 15 Μαρτίου 202
- Tamera Peace Research and Education Centre <https://www.tamera.org/index.html> προσπέλαση 15 Μαρτίου 2023
- Tamera Communitarian Ethics <https://www.tamera.org/communitarian-ethics/> προσπέλαση 15 Μαρτίου 2023
- Tamera Terra Nova <https://www.tamera.org/terra-nova/> προσπέλαση 15 Μαρτίου 2023
- Ananda Village: What is Ananda Village <http://www.anandavillage.org/what-is-ananda-village/> προσπέλαση 15 Μαρτίου 2023
- Damanhur: A Laboratory for the Future https://damanhur.org/?_gl=1%2Ak6k3c7%2A_ga%2AMTg0MTcxMDY1Ni4xNjc4OTAyMzkw%2A_up%2AMQ προσπέλαση 15 Μαρτίου 2023
- <https://damanhur.org/a-laboratory-for-the-future/> προσπέλαση 15 Μαρτίου 2023

Άρθρωση συμφερόντων, κοινωνικό κεφάλαιο, λαϊκισμός: μερικές παρατηρήσεις για την ελληνική κοινωνία πολιτών και την οργάνωση της συλλογικής δράσης κατά τη διάρκεια της κρίσης χρέους¹

Ιωάννης Σ. Σκλαβούνος

Πολιτικός Επιστήμων, Απόφοιτος της Εθνικής Σχολής Δημόσιας Διοίκησης και Αυτοδιοίκησης, Υποψήφιος Διδάκτωρ της Φιλοσοφικής Σχολής ΕΚΠΑ

Ioannis S. Sklavounos

Political Scientist, Graduate of the National School of Public Administration and Local Government, PhD candidate – School of Philosophy, National and Kapodistrian University of Athens

Interest articulation, social capital, collective action: certain remarks regarding Greek civil society during the debt crisis.

¹ Θέλω να ευχαριστήσω τον Γιώργο Ν. Γεωργαράκη για τα εποικοδομητικά σχόλια και την κριτική του.

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η προβληματική που διέπει το παρακάτω άρθρο αφορά στο πώς ο τρόπος άρθρωσης συμφερόντων επηρεάζει το κοινωνικό κεφάλαιο μιας δεδομένης κοινωνίας πολιτών και άρα τις προοπτικές αλληλέγγυας συλλογικής διεκδίκησης σε περίπτωση κρίσης. Στο πλαίσιο αυτό, αξιοποιούνται θεωρητικά εργαλεία από το έργο των Μ. Όλσον, Ρ. Πάτναμ και Ε. Λακλάου, τα οποία και εφαρμόζονται στην περίπτωση της Τρίτης Ελληνικής Δημοκρατίας. Το επιχείρημα είναι ότι η κυριαρχία μικρών ομάδων ειδικών συμφερόντων οι οποίες προωθούσαν τα συμφέροντά τους με έναν επιμεριστικό και αυτοαναφορικό τρόπο κατά την περίοδο της μεταπολίτευσης είχε διαβρωτικές συνέπειες για το κοινωνικό κεφάλαιο και συν-καθόρισε τη βραχεία διάρκεια και τη μειωμένη αλληλεγγύη της συλλογικής δράσης κατά τη διάρκεια της κρίσης χρέους της περασμένης δεκαετίας.

Λέξεις-κλειδιά: Συλλογική δράση, κοινωνία πολιτών, άρθρωση συμφερόντων, κοινωνικό κεφάλαιο, λαϊκισμός, Μεταπολίτευση, κρίση χρέους.

ABSTRACT

In this article I investigate the way interest articulation affects social capital in a given civil society, hence the prospects of solidary collective action in time of organic crisis. I draw theoretical tools from the work of M. Olson, R. Putnam and E. Laclau and apply them to the case of the Third Hellenic Republic. My argument is that the dominance of small interest groups, which articulated their demands in a narrow and egocentric way during the 'Metapolitefsi', had a detrimental effect on social capital and led to a civil society with low propensity to take solidary and lasting collective action, a fact that became evident during the crisis of the last decade.

Keywords: Collective action, civil society, interest articulation, social capital, populism, Metapolitefsi, debt crisis.

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ ΚΑΙ ΕΝΝΟΙΟΛΟΓΙΚΑ ΕΡΓΑΛΕΙΑ

Σκοπός του παρόντος άρθρου είναι αφενός μια κριτική επισκόπηση και αφετέρου η συνδυαστική αξιοποίηση των ευρημάτων της βιβλιογραφίας για μια σειρά ζητημάτων τα οποία άπτονται της άρθρωσης συμφερόντων, του κοινωνικού κεφαλαίου και του λαϊκισμού, προκειμένου να εγερθούν ορισμένα ερωτήματα και να προταθούν ερμηνείες για τη μορφή που έλαβε η συλλογική δράση κατά τη δημοσιονομική κρίση της περασμένης δεκαετίας. Υπόθεση εργασίας είναι ότι ο τρόπος με τον οποίο λαμβάνει χώρα η λειτουργία της άρθρωσης συμφερόντων σε μια δεδομένη κοινωνία επηρεάζει το κοινωνικό κεφάλαιο μεταξύ των πολιτών αυτής και κατ' επέκταση τη μορφή και την ποιότητα της συλλογικής δράσης και διεκδίκησης σε περίπτωση κρίσης. Η εν λόγω υπόθεση ελέγχεται μέσα από την εξέταση της ελληνικής κοινωνίας από τη μεταπολίτευση² έως και τη δημοσιονομική κρίση. Παρακάτω περιγράφονται οι βασικές έννοιες που θα αξιοποιηθούν και δίδεται ένα σχεδιάγραμμα της δομής του άρθρου.

Η ανάλυση θα περιστραφεί γύρω από την έννοια της συλλογικής δράσης, δηλαδή της «από κοινού δράσης ανθρώπων για την επιδίωξη κοινών συμφερόντων» (Tilly, 1978: 7), η οποία και συνιστά ένα μείζον παρακολούθημα της διαδικασίας του νεωτερικού εκσυγχρονισμού (Hunt, 1999) που έχει απασχολήσει εκτενώς την κοινωνική επιστήμη (βλ. Σεφεριάδης, 2006 και την εκεί βιβλιογραφία). Στο παρόν άρθρο, από τη σκοπιά της συλλογικής δράσης θα εξεταστεί η συμμετοχή σε εκλογές (Aldrich, 1993), η συμμετοχή σε κοινωνικά κινήματα (βλ. λόγου χάρη Cantoní κ.ά., 2019) και η προώθηση οργανωμένων συμφερόντων (Almond και Powell, 1966).

Η συλλογική δράση λαμβάνει χώρα στο πλαίσιο της κοινωνίας πολιτών, η οποία συνήθως λογίζεται ως η σφαίρα της κοινωνικής αλληλεπίδρασης μεταξύ του κράτους και της οικονομίας (Cohen και Arato, 1992) και ως ένας μονοσήμαντα θετικός παράγοντας για την ενίσχυση της δημοκρατίας (Putnam, 1993· για μια κριτική βλ. Berman, 1997). Εδώ θα ακολουθήσουμε μία περισσότερο θεσμική προσέγγιση, θεωρώντας πως η κοινωνία πολιτών είναι «όλες οι τυπικές ή άτυπες συσσωματώσεις πολιτών με κοινά συμφέροντα και βλέψεις που δεν ασκούν

2 Ο όρος «μεταπολίτευση», αν θεωρηθεί στενά, περιγράφει τα όσα ακολούθησαν την πτώση της δικτατορίας των συνταγματαρχών τον Ιούλιο του 1974 και οδήγησαν στην πολιτειακή μεταβολή, με πιο σημαντικά ορόσημα τη νομιμοποίηση του Κομμουνιστικού Κόμματος τον Σεπτέμβριο του 1974 (με το νομοθετικό διάταγμα 59/1974), τη λαϊκή ετυμηγορία κατά της βασιλευσμένης δημοκρατίας στο δημοψήφισμα του Δεκεμβρίου του ίδιου έτους, την ψήφιση Συντάγματος τον Ιούνιο του 1975, όπου και καθιερώθηκε ως πολίτευμα η προεδρευόμενη κοινοβουλευτική δημοκρατία (άρθρο 1), και την καταδίκη των πρωταίων του πραξικοπήματος του 1967 τον Αύγουστο της ίδιας χρονιάς. Παρ' όλα αυτά, ως «μεταπολίτευση» συνήθως εννοείται η Τρίτη Ελληνική Δημοκρατία συνολικά. Εδώ οι δύο όροι χρησιμοποιούνται εναλλάξ. Ειδικά για την περίοδο 1974-1975 βλ. Καραμανωλάκης κ.ά., 2016.

επιχειρηματική δραστηριότητα, δεν έχουν ως σκοπό τους την άσκηση πολιτικής εξουσίας και δεν διοικούνται από το κράτος» (Ιορδάνογλου, 2014: 25· βλ. και Σωτηρόπουλος, 2017: 25). Η κοινωνία πολιτών θα μελετηθεί τόσο στο επίπεδο της άρθρωσης συμφερόντων από πλευράς τυπικών ομάδων όσο και στο επίπεδο των αξιών που ενθαρρύνουν ή αποθαρρύνουν τη συνεργασία μεταξύ των δρώντων (ατόμων ή ομάδων).

Η βιβλιογραφία γύρω από την άρθρωση συμφερόντων (*interest aggregation*), μια λειτουργία την οποία, σύμφωνα με τη δομολειτουργική προσέγγιση (Almond, 1960· Almond και Powell, 1966), επιτελούν οι ομάδες πίεσης, είναι πλούσια, καθώς με το ζήτημα έχουν ασχοληθεί μια σειρά «κλασικών» της πολιτικής επιστήμης (βλ. ενδεικτικά Truman, 1951· Meynaud 1962· Key, 1964). Η εν λόγω βιβλιογραφία έχει εμπλουτιστεί κατά τις τελευταίες δεκαετίες με τη συνεισφορά των θεωριών της λεγόμενης δημόσιας ή ορθολογικής επιλογής, τα σημαντικότερα έργα των εκπροσώπων της οποίας έχουν πλέον μεταφραστεί και στα ελληνικά (Downs, 1997· Buchanan και Tullock, 1999· Olson, 2011). Χωρίς να ασπαζόμαστε το σύνολο των παραδοχών των παραπάνω θεωριών (για μια διεισδυτική κριτική βλ. Αλεξανδρόπουλος, 1997), θα υιοθετήσουμε εδώ χάριν του επιχειρήματος τη διάκριση του Μάνκιουρ Όλσον ανάμεσα σε «διανεμητικούς συνασπισμούς» και σε «κοινωνικά συμπεριληπτικές οργανώσεις» (Olson, 1982). Οι πρώτοι αναφέρονται σε μικρού μεγέθους ομάδες συμφερόντων «που προσανατολίζονται σε αγώνες για τη διανομή εισοδήματος και πλούτου και όχι για την παραγωγή επιπλέον προϊόντος» (Olson, 1982: 44), ενώ οι δεύτερες αποτελούν μεγαλύτερες οργανώσεις «συστηματικά λιγότερο διατεθειμένες να δράσουν με αντικοινωνικό τρόπο» (Olson, 1982: 52). Η ως άνω διάκριση, όπως θα φανεί στη συνέχεια, μπορεί να εφαρμοστεί στον τρόπο με τον οποίο συγκροτήθηκε μεταπολιτευτικά το σύστημα άρθρωσης συμφερόντων.

Σε ό,τι αφορά το επίπεδο αξιών εντός της κοινωνίας πολιτών, θα αξιοποιηθεί η έννοια του κοινωνικού κεφαλαίου. Σύμφωνα με τον ορισμό του Ρόμπερτ Πάτναμ, ως κοινωνικό κεφάλαιο λογίζονται «εκείνα τα στοιχεία της κοινωνικής οργάνωσης, όπως η εμπιστοσύνη, οι νόρμες, και τα δίκτυα, που μπορούν να βελτιώσουν την αποδοτικότητα της κοινωνίας μέσω της διευκόλυνσης συντονισμένων δράσεων» (Putnam, 1993: 167)³.

³ Το κοινωνικό κεφάλαιο έχει βέβαια εννοιολογηθεί με ποικίλους τρόπους και η προσέγγιση του Ρ. Πάτναμ σαφώς και δεν είναι η μοναδική (για μια επισκόπηση βλ. Portes, 2000). Ενδεικτικά, μπορούμε να αναφέρουμε τη θεώρηση του Π. Μπουρντιέ (1986), για τον οποίο το κοινωνικό κεφάλαιο συγκαταλέγεται μεταξύ των προσόντων και προνομίων που ένα άτομο αποκτά μέσω διασυνδέσεων στο πλαίσιο μιας ταξικής κοινωνίας, και εκείνη του Τζ. Σ. Κόουλμαν, που κάνει λόγο για εγγενείς σε κάθε κοινωνική οργάνωση κοινωνικές αρετές οι οποίες διευκολύνουν τις ενέργειες μεταξύ ατομικών ή συλλογικών δρώντων (Coleman, 1988, 1990). Εδώ επιλέγουμε να ακολουθήσουμε την προσέγγιση του Ρ. Πάτναμ λόγω της έμφασης που αποδίδεται στη σφαίρα των νορμών και αξιών.

Όπως έχει υποστηρίξει ο ίδιος, η συμμετοχή στην πολιτική με σκοπό την εξυπηρέτηση αμιγώς προσωπικών συμφερόντων δηλοί έλλειμμα κοινωνικού κεφαλαίου, μειωμένη εμπιστοσύνη μεταξύ των πολιτών και επομένως ελαχιστοποιεί τις πιθανότητες συντονισμένης και αποτελεσματικής δράσης (Putnam, 1993: 87-88). Λαμβάνοντας υπόψη τα αναφερθέντα στην προηγούμενη παράγραφο, συνεπάγεται ότι ο τρόπος άρθρωσης συμφερόντων σε μια κοινωνία πολιτών –δηλαδή το εάν σε αυτή κυριαρχούν μικροί και αυτοαναφορικοί διανεμητικοί συνασπισμοί ή μεγαλύτερες και περισσότερο κοινωνικά συμπεριληπτικές οργανώσεις– αλληλεπιδρά με (επηρεάζει και επηρεάζεται από) τη σφαίρα των αξιών και τελικά το κοινωνικό κεφάλαιο της δεδομένης κοινωνίας.

Από τη σκοπιά της συλλογικής δράσης θα εξεταστεί και η έννοια του λαϊκισμού. Ο λαϊκισμός έχει περιγραφεί ως «ιδεολογία ισχνού πυρήνα» (Mudde και Rovira Kaltwasser, 2017), ως αντι-πλουραλισμός (Müller, 2016) και ως εκδήλωση πολιτισμικής οπισθοδρόμησης (Norris και Inglehart, 2019), με άλλους να τον θεωρούν απειλή για τη φιλελεύθερη δημοκρατία (Taguieff, 2013) και άλλους ως ευκαιρία για την ανανέωσή της (Mouffe, 2005). Εδώ ο λαϊκισμός θα θεωρηθεί ως λόγος που επιχειρεί να οργανώσει τη συλλογική δράση μέσω της δημιουργίας ενός «λαϊκού μετώπου» που συσσωματώνει (ή συναρθρώνει) μια σειρά μη εκπληρωμένων κοινωνικών διεκδικήσεων (Laclau 2005: 67-156· Laclau, 2010· Laclau και Mouffe, 2001: 93-148). Το ότι οι κοινωνικές αυτές διεκδικήσεις μένουν ανικανοποίητες από το εκάστοτε συγκρότημα εξουσίας είναι που επιτρέπει την ένταξή τους σε μια αλυσίδα ισοδυναμίας, όπου η διαφορετικότητά τους υποβαθμίζεται⁴ και επιτυγχάνεται κάποιου είδους αρνητική ταυτότητα μέσω της αντιπαράθεσης με έναν κοινωνικά κατασκευασμένο εχθρό (το «κατεστημένο», οι «ελίτ» κ.λπ.). Η συγκεκριμένη διαδικασία είναι περισσότερο πιθανό να συμβεί σε περιόδους οργανικής κρίσης, δηλαδή όταν η νομιμοποίηση του πολιτικού συστήματος αμφισβητείται.

Χρήσιμη εδώ είναι η διάκριση του E. Λακλάου ανάμεσα σε δύο διαφορετικούς τρόπους ολοποίησης, δηλαδή δύο ξεχωριστούς τρόπους οργάνωσης του κοινωνικού χώρου (Laclau, 2005: 77-83). Ο πρώτος είναι αυτός της λαϊκιστικής ολοποίησης, που υπονομεύει τις διαφορές των ετερόκλητων διεκδικήσεων και συγκροτεί την αλυσίδα ισοδυναμίας: πραγματοποιείται έτσι μια ανταγωνιστική διχοτόμηση του κοινωνικού χώρου με τον τρόπο που μόλις αναφέρθηκε. Ο δεύτερος τρόπος είναι εκείνος της θεσμικής ολοποίησης και βασίζεται στη λογική της

⁴ Χωρίς πάντως αυτό να σημαίνει ότι η κοινωνική ετερογένεια εξαλείφεται ολοκληρωτικά (βλ. σχετικά Katsambekis, 2020).

διαφοράς. Σε αυτήν την περίπτωση οι κοινωνικές διεκδικήσεις ικανοποιούνται και απορροφώνται από το συγκρότημα εξουσίας ως διαφορετικότητες, ως κάτι το ξεχωριστό και μεμονωμένο, άρα επιβεβαιώνεται η μερικότητά τους και αποτρέπεται η ένταξή τους σε αλυσίδες ισοδυναμίας (και κατ' επέκταση η διχοτόμηση του κοινωνικού χώρου). Συμπεραίνεται ότι η συλλογική κινητοποίηση ευνοείται από τη λαϊκιστική ολοποίηση, ενώ, αντίθετα, η θεσμική ολοποίηση αποτελεί τροχοπέδη για την οργάνωση μαζικής συλλογικής δράσης. Πάντως, οι δύο αυτοί τρόποι οργάνωσης του κοινωνικού χώρου δεν είναι απολύτως διαχωρίσιμοι μεταξύ τους, και αυτό επειδή ο «Λαός» του λαϊκισμού έχει δύο όψεις: μία της ρήξης με την υφιστάμενη τάξη (μέσω της λαϊκιστικής ολοποίησης) και μία της εγκαθίδρυσης μιας νέας τάξης εκεί που πριν υπήρχε ανομία (μέσω μιας νέας θεσμικής ολοποίησης) (Laclau, 2005: 122).

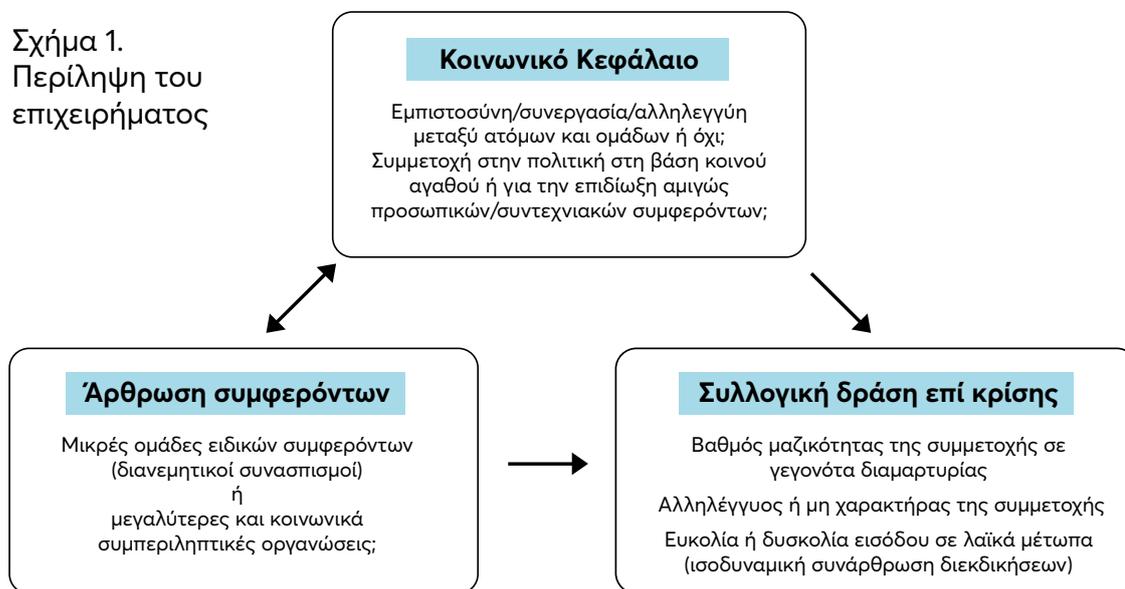
Οι έννοιες της συλλογικής δράσης, της κοινωνίας πολιτών, του τρόπου άρθρωσης συμφερόντων, του κοινωνικού κεφαλαίου και του λαϊκισμού (ιδίως η διαλεκτική μεταξύ λαϊκιστικής και θεσμικής ολοποίησης) θα αξιοποιηθούν συνδυαστικά παρακάτω, κατά την εφαρμογή τους στην περίπτωση της Τρίτης Ελληνικής Δημοκρατίας. Θα υποστηρίξουμε ότι, μετά την αρχική λαϊκιστική κινητοποίηση που έφερε το ΠΑΣΟΚ στην εξουσία, η άρθρωση συμφερόντων κινήθηκε γύρω από ορισμένες μικρές, όχι κοινωνικά συμπεριληπτικές, ομάδες ειδικών συμφερόντων, οι οποίες προωθούσαν τις διεκδικήσεις και τα συμφέροντά τους με τρόπο στενό, επιμεριστικό και αυτοαναφορικό, δίχως αναφορά σε ένα ευρύτερο πλαίσιο συλλογικού αγαθού ή σύνδεση με μια μακροπρόθεσμη και συνεκτική οικονομική πολιτική. Η αμιγώς ατομικιστική αυτή συμπεριφορά οδήγησε στην περαιτέρω διάβρωση της εμπιστοσύνης, αλληλεγγύης και συνεργατικής διάθεσης μεταξύ των κοινωνικών ομάδων (δηλαδή του κοινωνικού κεφαλαίου, που στην Ελλάδα υπήρξε ούτως ή άλλως διαχρονικά ελλειμματικό), κάτι που με τη σειρά του επικαθόρισε την ποιότητα και μορφή της συλλογικής διεκδίκησης όταν το μεταπολιτευτικό κοινωνικό συμβόλαιο διερράγη με τη δημοσιονομική κρίση του 2010.

Ο ανωτέρω ισχυρισμός θα υποστηρίξουμε ότι μπορεί να τεκμηριωθεί μέσα από μια διττή ανεπάρκεια της συλλογικής δράσης κατά την περίοδο της δημοσιονομικής κρίσης: πρώτον, η συλλογική κινητοποίηση ήταν βραχεία και ελλειμματικώς αλληλέγγυα, καθώς οι πληττόμενες ομάδες μοιάζει να εξέλαβαν την κρίση όχι ως κάτι που αφορά όλους (και άρα ως επιδεκτικό αλληλέγγυας δράσης), αλλά με τρόπο ατομικιστικό και α-πολίτικο, ως απειλή για τα επιμέρους συμφέροντά τους· δεύτερον, με δεδομένο ότι η άρθρωση συμφερόντων λάμβανε χώρα μεταπολιτευτικά ακριβώς στη βάση του μερικού και ειδικού χαρακτήρα τους,

η υπονόμηση της διαφορετικότητάς τους και η ένταξή τους σε ένα λαϊκιστικό στρατόπεδο (σύμφωνα με τη λογική της ισοδυναμίας) κατέστη δυσχερέστερη, όπως μαρτυρά η περίπτωση του ΣΥΡΙΖΑ, ο οποίος δεν κατάφερε να συγκροτήσει έναν πραγματικά ηγεμονικό σχηματισμό (όπως συνέβη με το ΠΑΣΟΚ). Στο Σχήμα 1 συνοψίζεται το επιχείρημα.

Στις επόμενες ενότητες, αρχικά αναλύεται η λαϊκιστική πρακτική στην οποία προέβη το ΠΑΣΟΚ μεταπολιτευτικά και στη συνέχεια η κρυστάλλωση των σχέσεων κρατικής γραφειοκρατίας, κόμματος και κοινωνίας πολιτών, η οποία ακολούθησε της εδραίωσής του στην εξουσία, καθώς και οι συνέπειες που αυτή είχε σε επίπεδο αξιών. Έπειτα, περιγράφονται ορισμένα χαρακτηριστικά της περιόδου της ύστερης μεταπολίτευσης, τα οποία οφείλουν να ληφθούν υπόψη ως παράγοντες που συν-καθόρισαν τη συλλογική δράση της δεκαετίας του 2010. Τέλος, προχωρούμε στην πραγμάτευση της συλλογικής δράσης κατά την περίοδο της δημοσιονομικής κρίσης, τόσο από την άποψη των συμβάντων διαμαρτυρίας (ή του «συγκρουσιακού κύκλου») όσο και από τη σκοπιά της λαϊκιστικής κινητοποίησης που επιχείρησε ο ΣΥΡΙΖΑ. Στον επίλογο συνοψίζονται τα συμπεράσματα και γίνονται ορισμένες προτάσεις για περαιτέρω έρευνα.

Σχήμα 1.
Περίληψη του
επιχειρήματος

2. ΑΠΟ ΤΗ ΜΕΤΑΠΟΛΙΤΕΥΣΗ ΣΤΗΝ ΚΡΙΣΗ

2.1. Η λαϊκιστική ολοποίηση του ΠΑΣΟΚ

Ακολουθώντας την ορολογία που χρησιμοποιήθηκε παραπάνω, μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι η ίδρυση του ΠΑΣΟΚ στις 3 Σεπτεμβρίου 1974 λαμβάνει

χώρα σε μια συγκυρία οργανικής κρίσης που ευνοούσε ιδιαίτερα τη λαϊκιστική συνάρθρωση. Η κατάρρευση της δικτατορίας σήμανε το τέλος του καθεστώτος της «καχεκτικής» (Νικολακόπουλος, 2001) ή «επιτηρούμενης» (Βούλγαρης, 2013) δημοκρατίας και δημιούργησε προσδοκίες ένταξης στην πολιτική από μέρους των μέχρι πρόσφατα αποκλεισμένων κοινωνικών ομάδων.

Σε αυτό το πλαίσιο το ΠΑΣΟΚ, διά στόματος του ηγέτη του, ο οποίος αποτελούσε «το μοναδικό κέντρο παραγωγής ιδεολογίας και συγκεκριμενοποίησης μιας κατευθυντήριας πολιτικής γραμμής» (Πανταζόπουλος, 2001: 171), παρακάμπτοντας μάλιστα κατά το δοκούν τα ενδιάμεσα στρώματα της κομματικής γραφειοκρατίας (Σπουρδαλάκης, 1988α: 123-163, 1998: 31-39), προέβη σε μια ριζοσπαστική λαϊκιστική ολοποίηση που διχοτόμησε τον κοινωνικό χώρο και παρήγαγε τις νέες ταυτότητες των ανταγωνιζόμενων παρατάξεων. Συναρθρώνοντας τις μη εκπληρωμένες κοινωνικές διεκδικήσεις των έως πρόσφατα αποκλεισμένων κοινωνικών ομάδων γύρω από το κενό σημαίνον της «Αλλαγής», συγκρότησε το ετερόκλητο ισοδυναμικό όλο των «μη προνομιούχων», μια ταυτότητα που αποδείχθηκε αρκετά ευρύχωρη ώστε να συμπεριλάβει το σύνολο της «πολυσθενούς» ελληνικής μικροαστικής τάξης (Τσουκαλάς, 2005· Lyrantzis, 1987). Οι «μη προνομιούχοι» ορίστηκαν αρνητικά απέναντι στην «Δεξιά», με τους πολιτικούς φορείς της τελευταίας να θεωρούνται ως οι εντολοδόχοι εξωτερικών συμφερόντων, που κρατούσαν την Ελλάδα σε θέση οιονεί αποικίας και εμπόδιζαν την εκπλήρωση των αιτημάτων που τώρα έρχονταν στο προσκήνιο: εθνική ανεξαρτησία, λαϊκή κυριαρχία, κοινωνική απελευθέρωση και δημοκρατική διαδικασία. Η λαϊκιστική αυτή ολοποίηση στη βάση της λογικής της ισοδυναμίας (δηλαδή, της ισοδυναμίας πολλών μη εκπληρωμένων διεκδικήσεων που αντιπαρατίθενται σε έναν αντίπαλο) οδήγησε στη συγκρότηση ενός ηγεμονικού σχηματισμού και σε μια εντυπωσιακή μαζική κινητοποίηση, που σε σύντομο χρονικό διάστημα έφερε το ΠΑΣΟΚ στην εξουσία, στη βάση μάλιστα μιας δια-ταξικής συμμαχίας (Νικολακόπουλος, 1990: 220).

Όπως αναφέρθηκε, ο λαϊκισμός δεν εξαντλείται στη ρήξη με μια υφιστάμενη τάξη, αλλά σηματοδοτεί και τη συγκρότηση μιας νέας. Σε αυτή τη νέα τάξη πρέπει να στραφούμε τώρα, εξετάζοντας τη θεσμική ολοποίηση που ακολούθησε την άνοδο του ΠΑΣΟΚ στην εξουσία. Υπενθυμίζεται ότι η θεσμική ολοποίηση αφορά σε μια οργάνωση του κοινωνικού χώρου που διέπεται από τη λογική της διαφοράς, με τις κοινωνικές διεκδικήσεις να αναγνωρίζονται και να απορροφώνται ως κάτι το ξεχωριστό και μεμονωμένο, με αποτέλεσμα να δυσχεραίνεται/αποτρέπεται η ένταξή τους σε αλυσίδες ισοδυναμίας. Θα υποστηριχθεί ότι η κρυστάλλωση των σχέσεων ανάμεσα σε κοινωνία πολιτών,

πολιτικά κόμματα και κρατική γραφειοκρατία μετά το 1981 συνιστά μια αρτηριοσκληρωτική θεσμική ολοποίηση, που επρόκειτο να έχει μακροπρόθεσμες συνέπειες για τη συλλογική δράση στην Ελλάδα.

2.2. «Συντεχνιασμός» και η σχέση κοινωνίας πολιτών, πολιτικών κομμάτων και κράτους: η θεσμική ολοποίηση μετά την άνοδο του ΠΑΣΟΚ στην εξουσία

Υπάρχει σχετική συμφωνία μεταξύ των μελετητών της ελληνικής περίπτωσης (Μαυρογορδάτος, 1988· Ζαμπάρλουκου, 1996· Αλεξανδρόπουλος, 2010· πρβλ. Landas, 2005) στο ότι το σύστημα αντιπροσώπευσης συμφερόντων που ξεκίνησε να διαμορφώνεται στον μεσοπόλεμο, εδραιώθηκε μεταπολεμικά και διατηρήθηκε ουσιαστικά και κατά την περίοδο της μεταπολίτευσης, είναι αυτό ενός (ιδιόμορφου) κρατικού κορπορατισμού. Σύμφωνα με τον Φ. Σμίτερ, το κύριο χαρακτηριστικό του εν λόγω συστήματος είναι ο κυριαρχικός ρόλος του κράτους, το οποίο ελέγχει την όλη διαδικασία αντιπροσώπευσης έχοντας λόγο στην επιλογή της ηγεσίας των οργανώσεων και στο ποια αιτήματα αρθρώνονται (αναφέρεται στο Μαυρογορδάτος, 1988: 19-20). Σε ό,τι αφορά την Ελλάδα, η επικράτηση του κρατικού κορπορατισμού πρέπει να ιδωθεί στο πλαίσιο του ελληνικού «υποβοηθούμενου καπιταλισμού» (Σωτηρόπουλος, 2007α: 89· Featherstone και Παπαδημητρίου, 2010: 90-92), όπου το κράτος αποτέλεσε τον κύριο μοχλό οικονομικής ανάπτυξης και ως εκ τούτου επεδίωκε να έχει τον έλεγχο όλων των συνιστωσών αυτής, συμπεριλαμβανομένης της οργάνωσης της εργατικής τάξης (Μουζέλης, 2005: 216).

Κατά την περίοδο της μεταπολίτευσης (και ιδίως μετά το 1981), η οποία μας ενδιαφέρει εδώ, το κορπορατιστικό μεταπολεμικό υπόδειγμα διατηρήθηκε, όπως μαρτυρεί η συνεχιζόμενη οικονομική εξάρτηση των συνδικάτων από το κράτος, οι νομοθετικές και διοικητικές παρεμβάσεις για τον έλεγχο της εκπροσώπησης, αλλά και η επικράτηση ενός τύπου διεκδίκησης με βασικό πλαίσιο αναφοράς το ίδιο το κράτος και όχι την εργοδοσία (Αλεξανδρόπουλος, 2010: 165-166· βλ. επίσης Σωτηρόπουλος, 1996). Το μοντέλο αυτό όμως τώρα συνδυάστηκε με τη λαϊκιστική κινητοποίηση και την αναδιοργάνωση των πελατειακών σχέσεων σε πλατύτερες (πέραν των μετεμφυλιακών διακρίσεων) και γραφειοκρατικά θεμελιωμένες βάσεις (Lyrintzis, 1984). Αποτέλεσμα είναι η ανάδυση αυτού που ο Στ. Αλεξανδρόπουλος ονομάζει συντεχνιασμό, εννοώντας

έναν τύπο άρθρωσης αιτημάτων που όχι μόνο δεν οδηγεί στην υπέρβαση της αδυναμίας διαμόρφωσης ενιαίας πολιτικής, αλλά καλλιεργεί ο ίδιος και αναπαράγει τον κατακερματισμό και την εσωτερική αντιφατικότητα των συμφερόντων. Ο συντεχνιασμός αναφέρεται δηλαδή στη διαμόρφωση και

προβολή, από μέρους κοινωνικών ομάδων διεκδικήσεων επιμεριστικού (*particularistic*) χαρακτήρα, που διατυπώνονται χωρίς να λαμβάνονται υπόψη οι συνολικές απαιτήσεις μιας εθνικής πολιτικής ή στρατηγικής ανάπτυξης. Πρόκειται ουσιαστικά για συμπεριφορές που προσομοιάζουν περισσότερο στον παραδοσιακό κορπορατισμό (που ορθώς έχει αποδοθεί και ταυτίζεται με τον όρο «συντεχνία»), με την έννοια ότι παραπέμπουν στο πνεύμα των κλειστών ομάδων προνομίων και όχι στη λογική της ανοικτής οικονομίας αγοράς (Αλεξανδρόπουλος, 2010: 164, η έμφαση στο πρωτότυπο).

Έτσι, ορισμένες ισχυρές ομάδες «εντός των τειχών»⁵ (ιδίως δημόσιοι υπάλληλοι, μισθωτοί του ευρύτερου δημοσίου τομέα και των τραπεζών και ορισμένες κατηγορίες ελεύθερων επαγγελματιών) διεκδικούσαν τη διατήρηση και επαύξηση της αγοραστικής τους δύναμης με μόνο γνώμονα το δικό τους στενά οριζόμενο συμφέρον και όχι κάποιο συνολικό πλαίσιο διαμόρφωσης τιμών και εισοδημάτων ούτε σε αντιστοιχία με την ποιότητα των παρεχόμενων υπηρεσιών ή το επίπεδο παραγωγικότητας και ανταγωνιστικότητας του κλάδου στον οποίο ανήκαν (Αλεξανδρόπουλος 2010: 170). Ακολουθώντας την ορολογία του Μ. Όλσον που αναφέρθηκε εισαγωγικά, μπορούμε να χαρακτηρίσουμε τις εν λόγω ομάδες ως διανεμητικούς συνασπισμούς, από τη στιγμή που επεδίωκαν όχι την αύξηση του παραγόμενου πλούτου, αλλά την επωφελέστερη για τις ίδιες (ανα)διανομή του. Η τακτική αυτή της «προσοδοθηρίας» (*rent-seeking*) (Krueger, 1974) έχει περιγραφεί ως ιδιαίτερο γνώρισμα της ελληνικής οικονομίας (Πελαγίδης και Μητσόπουλος, 2006). Μάλιστα, είναι αυτοί οι διανεμητικοί συνασπισμοί που έδιναν τον τόνο στο ελληνικό συνδικαλιστικό κίνημα: σύμφωνα με στοιχεία του 2005, ο δημόσιος τομέας (δηλαδή οι «εντός των τειχών») εκπροσωπείτο σε ποσοστό περί του 60% συνδικαλιστικά, με το αντίστοιχο ποσοστό για τον ιδιωτικό τομέα να ανέρχεται σε μόλις 18% – και αυτό παρά το ότι ο δημόσιος τομέας εκπροσωπούσε λιγότερο από το 20% της μισθωτής απασχόλησης, ενώ ο ιδιωτικός περίπου το 80% (Κουζής, 2007: 327).

Αυτή η θεώρηση περί του «επιμεριστικού» ή «συντεχνιακού» χαρακτήρα της διαμόρφωσης και προώθησης αιτημάτων στην Ελλάδα φαίνεται ότι απολαμβάνει μιας σχετικής συναίνεσης μεταξύ των μελετητών. Ο Χρ. Ιορδάνογλου υποστηρίζει ότι στη δράση των ελληνικών ομάδων πίεσης κατά τη μεταπολίτευση τον πρώτο λόγο έχει η συντεχνιακή οπτική, σύμφωνα με την οποία η προώθηση συμφερόντων ορίζεται με μη περιεκτικό τρόπο, δηλαδή χωρίς να λαμβάνονται υπόψη τυχόν δυσμενείς συνέπειες για ευρύτερα κοινωνικά σύνολα (Ιορδάνογλου, 2014: 101-

5 Για τη διάκριση «insiders/outsiders» στην ελληνική κοινωνία βλ. Kollintzas, Papageorgiou και Vassilatos, 2012· Δοξιάδης, 2013: 95-107· Δενδρινός, 2018.

102). Σύμφωνα με τον Γ. Βούλγαρη, η κοινωνία πολιτών στην Ελλάδα «είναι αδύναμη ως προς το κριτήριο της δημοκρατικής γενίκευσης», καθώς οι ποικίλες συσσωματώσεις εντός της είναι μάλλον «φορείς μιας εγωιστικής αποκλείουσας μερικότητας ατομιστικού, συντεχνιακού ή κοινοτιστικού χαρακτήρα», όπως μαρτυρούν η συχνότητα των «μυωπικών» συλλογικών συμπεριφορών, η περιορισμένη αναπτυξιακή διορατικότητα των κοινωνικών υποκειμένων και η καταχρηστική ιδεολογικοποίηση των συμπεριφορών (Βούλγαρης, 2006: 26-27).

Είναι πρόδηλο ότι η ως άνω κατάσταση πραγμάτων βρίσκεται πολύ κοντά σε αυτό που αποκαλέσαμε «θεσμική ολοποίηση»: άρθρωση (από τις ομάδες συμφερόντων) και απορρόφηση (από το συγκρότημα εξουσίας) των κοινωνικών αιτημάτων στη βάση της διαφορετικότητας και της μερικότητάς τους, κάτι που ευνοεί την πολυπλοκότητα και τον κατακερματισμό του κοινωνικού χώρου, υπονομεύοντας τις δυνατότητες γενίκευσης των επιμέρους διεκδικήσεων και οργάνωσης συλλογικής δράσης στη βάση της λογικής της ισοδυναμίας. Η ιδιόμορφη αυτή κατάσταση, όπως περιγράφηκε, θα πρέπει να αναμένουμε ότι θα έχει συγκεκριμένες συνέπειες τόσο στη συνεργασία μεταξύ των κοινωνικών ομάδων, όσο και σε επίπεδο αξιών αναφορικά με τα κίνητρα ενασχόλησης με την πολιτική – με άλλα λόγια, στο κοινωνικό κεφάλαιο της ελληνικής κοινωνίας πολιτών. Και αυτό γιατί, όπως είναι εύλογο, μια διευθέτηση στο πλαίσιο της οποίας

οι μισθωτοί του δημοσίου τομέα, οι αγρότες και ορισμένοι παραδοσιακοί κλάδοι επαγγελματιών ανταλλάσσουν γενική πολιτική υποστήριξη με μια εξαγοραία και κρατικά επιδοτούμενη ενίσχυση του εισοδήματός τους έχει μεσοπρόθεσμα έντονα διαιρετικές κοινωνικές συνέπειες και οδηγεί σε περιθωριοποίηση άλλων κοινωνικών ομάδων που δεν διαθέτουν ανάλογο κοινωνικό βάρος (Αλεξανδρόπουλος, 2010: 171).

Επί του ζητήματος αυτού αξίζει να σταθούμε παραπάνω. Το έλλειμμα κοινωνικού κεφαλαίου στην Ελλάδα μοιάζει να έχει τεκμηριωθεί πολλάκις μέσω εμπειρικών ερευνών. Ενδεικτικά, σύμφωνα με την Ευρωπαϊκή Κοινωνική Έρευνα του 2003, «πάνω από τους μισούς Έλληνες (51,4%) δήλωσαν ότι πρέπει να είναι πάντα επιφυλακτικοί στις σχέσεις τους με τους άλλους ανθρώπους», ενώ «ελάχιστα λιγότερο από τα δύο τρίτα (63,3%) θεωρούν ότι οι συμπολίτες τους διέπονται από έντονη ατομοκεντρική συμπεριφορά, εφόσον νοιάζονται κυρίως για τον εαυτό τους» (Παναγιωτοπούλου και Παπλιάκου, 2007: 250-251). Στο κομμάτι μάλιστα αυτό της διαπροσωπικής εμπιστοσύνης, το κοινωνικό κεφάλαιο στην Ελλάδα είναι πολύ χαμηλό ακόμα και σε σύγκριση με

άλλες νοτιοευρωπαϊκές χώρες (Σωτηρόπουλος, 2007β: 281), ενώ συγκρίνοντας τα δεδομένα του Ευρωβαρόμετρου 25 του 1986 με εκείνα της Ευρωπαϊκής Έρευνας Αξιών του 1999 παρατηρείται ότι βαίνει συνεχώς μειούμενο (Jones κ.ά., 2008: 178-179). Σημαντικά χαμηλότερη του μέσου όρου είναι και η εμπιστοσύνη στους πολιτικούς θεσμούς, όπως προκύπτει από στοιχεία του Ευρωβαρόμετρου, ιδίως σε ό,τι αφορά το κοινοβούλιο και τη δημόσια διοίκηση και λιγότερο το στρατό, την αστυνομία και τη δικαστική εξουσία (Lympiraki και Paraskevoroulou, 2002, Σχεδιάγραμμα 3). Η συμμετοχή σε εθελοντικές οργανώσεις είναι επίσης δηλωτική του αδύναμου κοινωνικού κεφαλαίου στην Ελλάδα, η οποία βρισκόταν στην τέταρτη χαμηλότερη θέση του εν λόγω δείκτη στην Ευρωπαϊκή Κοινωνική Έρευνα του 2002 (Jones, Proiakaki και Roumeliotis, 2015: 34), ενώ σε εκείνη του 2003 μόλις 15,3% των Ελλήνων δήλωσαν ότι συμμετέχουν αποκλειστικά σε κάποια μη κυβερνητική οργάνωση (Παναγιωτοπούλου και Παπλιάκου, 2007: 238). Τέλος, αξίζει να σημειωθεί ότι οι Έλληνες και Ελληνίδες μοιάζει να έχουν χαμηλή συμμόρφωση με τις κοινωνικές επιταγές, επιδεικνύοντας υψηλή ανοχή στην επιδίωξη κυβερνητικών ωφελειών που κάποιος δε δικαιούται (μόλις 24% δήλωσε ότι μια τέτοια πράξη «δεν είναι ποτέ δικαιολογήσιμη» στην Ευρωπαϊκή Έρευνα Αξιών το 1999), ενώ η Ελλάδα έχει επί συναπτά έτη καταγράψει τη χειρότερη επίδοση στο δείκτη προσλήψεων της διαφθοράς (Jones κ.ά., 2008: 181).

Τα ανωτέρω ευρήματα μπορούν να συνδεθούν αιτιακά με τον ιδιαίτερο τρόπο συγκρότησης και εξέλιξης του ελληνικού κράτους, το οποίο ουσιαστικά ποτέ δε διαχωρίστηκε πλήρως από την κοινωνία, με αποτέλεσμα να μην εμπεδωθεί σε επίπεδο αξιών η διαφορά μεταξύ της δημόσιας και ιδιωτικής σφαίρας. Όπως έχει υποστηρίξει ο Κ. Τσουκαλάς, στην Ελλάδα ουδέποτε εσωτερικεύθηκαν οι δυτικού τύπου πειθαρχίες γύρω από την ανάγκη υποταγής του ατόμου σε κοινά αποδεκτούς κανόνες και στις υποχρεώσεις που απορρέουν από την ιδιότητα του πολίτη ως προϋπόθεση άσκησης της οικονομικής του ελευθερίας. Αντίθετα, επικράτησε ένας «άναρχος ατομικισμός», όπου οι κανόνες αντιμετωπίζονται ως εμπόδια προς υπέρβαση προκειμένου για τη μεγιστοποίηση του ατομικού, ή μάλλον οικογενειακού, οφέλους (Τσουκαλάς, 1989: 332-343, 1993: 9-26· Παναγιωτοπούλου, 1996: 152-160). Αποτέλεσμα είναι μια πολιτική κουλτούρα εγγενώς εγωιστική, όπου «η πολιτική βιώνεται και αναπαράγεται ως μια εξ απαρχής ιδιωτική υπόθεση» (Δεμερτζής, 1989: 85), καθώς και μια διαχρονική έλλειψη εμπιστοσύνης στον λόγο του άλλου κατά τις συναλλαγές μεταξύ των νεοελλήνων (Λίποβατς, 1988). Στο ίδιο πλαίσιο θα

πρέπει να εντοπιστεί και το ότι, όπως έχει τεκμηριωθεί, οι νεοέλληνες/ίδες, αν και δηλώνουν σε ιδιαίτερα υψηλά ποσοστά ότι ενδιαφέρονται για την πολιτική, προσλαμβάνουν την τελευταία με τρόπο α-πολίτικο, ως ένα είδος «ατομικής διαμεσολάβησης για την ατομική επίλυση ατομικών προβλημάτων», και όχι ως μια συγκρουσιακή κοινωνική διαδικασία που αφορά τον καθένα ως μέρος του όλου (Παντελίδου-Μαλούτα, 1990: 54). Τέλος, και ο πολιτικός λόγος της χώρας έχει υποστηριχθεί ότι χαρακτηρίζεται από μια «απολίτικη υπερ-πολιτικοποίηση» (Σπουρδαλάκης, 1988β), η οποία με τη σειρά της καθρεφτίζει τον ίδιο τον δομικό κατακερματισμό των συμφερόντων της «πολυσθενούς» ελληνικής μεσαίας τάξης (Τσουκαλάς, 2005).

Βάσει των παραπάνω, μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι ο μεταπολιτευτικός συντεχνιασμός αποτελεί μέρος μιας ευρύτερης κατάστασης πραγμάτων, την οποία ενίσχυσε δημιουργώντας περαιτέρω δυσπιστία μεταξύ των κοινωνικών ομάδων και εντείνοντας τις ατομικιστικές προσλήψεις της πολιτικής διαδικασίας – οι οποίες με τη σειρά τους, όπως είδαμε εισαγωγικά ακολουθώντας τον Ρ. Πάτναμ, ελαχιστοποιούν τις πιθανότητες συντονισμένης και αποτελεσματικής δράσης (Putnam, 1993: 87-88) ⁶.

Στη συνέχεια θα εξεταστεί το κατά πόσο ο τρόπος άρθρωσης και απορρόφησης συμφερόντων μεταπολιτευτικά (και οι συνέπειες που αυτός είχε για το κοινωνικό κεφάλαιο) επηρέασε την ποιότητα της συλλογικής διεκδίκησης μετά την κρίση χρέους του 2010. Προηγουμένως όμως θα πρέπει να γίνει αναφορά στην ύστερη μεταπολίτευση, οπότε και αναδεικνύονται ορισμένοι παράγοντες που επίσης επηρεάζουν τη συλλογική δράση της περασμένης δεκαετίας.

3. ΜΕΤΑΣΧΗΜΑΤΙΣΜΟΙ ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΥΣΤΕΡΗ ΜΕΤΑΠΟΛΙΤΕΥΣΗ ΚΑΙ ΟΙ ΣΥΝΕΠΕΙΕΣ ΤΟΥΣ ΓΙΑ ΤΗ ΣΥΛΛΟΓΙΚΗ ΔΡΑΣΗ

3.1. Εκσυγχρονισμός, «καρτελοποίηση» του κομματικού συστήματος και ιδιώτευση: η απίσχνανση της δημοκρατίας στη μεταπολίτευση

⁶ Ενδιαφέρον έχει η παρατήρηση του Χ. Παρασκευόπουλου, σύμφωνα με τον οποίο ο βασιζόμενος σε στενούς συγγενικούς δεσμούς τύπος κοινωνικού κεφαλαίου (αυτό που αποκαλείται «οικογενειακός αμοραλισμός» και θεωρείται «μη κοινωνικό» κεφάλαιο), αρχίζει από τη δεκαετία του 1980 και μετά να εμπλουτίζεται από έναν άλλο τύπο «μη κοινωνικού» κεφαλαίου, γύρω από σχετικά μικρές και με ισχυρούς εσωτερικούς δεσμούς ομάδες συμφερόντων (Παρασκευόπουλος, 2006: 86). Στην ίδια επισήμανση προβαίνει και ο Π. Καζάκος (2006: 125).

Η μετάβαση από την πρώτη στη δεύτερη (ή ύστερη) φάση της μεταπολίτευσης μπορεί να τοποθετηθεί στα μέσα της δεκαετίας του 1990, οπότε και λαμβάνει χώρα η αποχώρηση των ιστορικών πολιτικών ηγετών, η ανάδειξη νέων διακυβευμάτων, η μείωση του ιδεολογικού φορτίου του κομματικού ανταγωνισμού και η διάχυση του πολιτικού κυνισμού (Νικολακόπουλος, 2007: 69· για τις πολιτισμικές προκείμενες της εν λόγω μετάβασης βλ. Σεβαστάκης, 2004). Είναι τότε που αναδύεται μια νέα διαιρετική τομή ως κυρίαρχη στην ελληνική πολιτική, αποδυναμώνοντας όλο και περισσότερο εκείνη ανάμεσα σε «Δεξιά» και «Αντιδεξιά», η οποία είχε επικρατήσει από τα μέσα της δεκαετίας του 1960 (Μοσχονάς, 1994). Η εν λόγω διαιρετική τομή είναι εκείνη μεταξύ «εκσυγχρονιστικών» και «αντι-εκσυγχρονιστικών» (ή «λαϊκιστικών») δυνάμεων.⁷

Όπως έχει εύστοχα υπογραμμισθεί, το πρόταγμα του «εκσυγχρονισμού» είναι απαραίτητο να ιδωθεί στο πλαίσιο των ευρύτερων μετασχηματισμών της ευρωπαϊκής σοσιαλδημοκρατίας και της ανάδυσης μιας «δημοκρατίας του Κέντρου» εκείνη την περίοδο (Πανταζόπουλος, 2011: 98). Είχε να κάνει με την αναγνώριση της μετάβασης σε έναν κόσμο «όλο και περισσότερο διαπλεκόμενων οικονομιών, ελεύθερης διακίνησης κεφαλαίων και υπερεθνικών οικονομικών επιρροών» (Σημίτης, 1989: 32), στον οποίο οι εθνικές οικονομίες καλούνταν να προσαρμοστούν. Συγκεκριμένα για την Ελλάδα, η προσαρμογή αυτή σήμαινε τον εξορθολογισμό της δημόσιας διοίκησης, τη δημιουργία ανταγωνιστικής οικονομίας και την είσοδο στη ζώνη του ευρώ, στόχοι που προϋπέθεταν την πάλη εναντίον του «λαϊκισμού» ως πρακτικής «που εστιάζεται στην αποσπασματική ικανοποίηση άμεσων αιτημάτων χωρίς να ακολουθεί μια μακροπρόθεσμη προοπτική» (Σημίτης, 1989: 39-40)⁸.

Η ανάγκη του εκσυγχρονισμού έγινε σύντομα αποδεκτή ως επιτακτική και από τους δύο κύριους παίκτες του πολιτικού συστήματος, στο μέτρο που εξίσου αποδεκτός έγινε ο στόχος της ένταξης της Ελλάδας στην Οικονομική και Νομισματική Ένωση (ΟΝΕ). Αποτέλεσμα ήταν ο μετασχηματισμός του κομματικού ανταγωνισμού, με κύριο ζητούμενο πλέον να αποτελεί το ποιο κόμμα ήταν καλύτερα εξοπλισμένο για να εφαρμόσει ένα προ-συμφωνημένο και παρουσιαζόμενο ως επωφελές για όλες τις ομάδες σχέδιο (Λυριντζής, 2007: 62).

7 Θα υποστηρίζαμε μάλιστα ότι πρόκειται για μη δομική διαιρετική τομή, δηλαδή μη αναγόμενη σε κοινωνικές διαιρέσεις (όπως οι τομές της γνωστής θεωρίας των Λίπσετ και Ρόκκαν), αλλά η οποία υφίσταται ως αμιγώς πολιτική (βλ. σχετικά Μοσχονάς, 1994: 161).

8 Παρουσιάζει ενδιαφέρον για το εδώ επιχείρημα ότι την εν λόγω περίοδο στο δημόσιο διάλογο ο «λαϊκισμός» χρησιμοποιείτο για να περιγράψει αυτό που εδώ αναλύθηκε ως «συντεχνιασμός».

Ο Χρ. Βερναρδάκης περιγράφει την ποιοτική αυτή στροφή ως πέρασμα από έναν «πολωμένο δικομματισμό» σε έναν «συγκλίνοντα πολυκομματισμό» (Βερναρδάκης, 2011: 10), με τα κόμματα να λειτουργούν λιγότερο ως εκπρόσωποι «κοινωνικών μπλοκ» (δηλαδή διακριτών κοινωνικών συμμαχιών με συγκλίνοντα τα συμφέροντα των κοινωνικών ομάδων που τις απαρτίζουν) και περισσότερο ως φορείς «εκλογικών συνασπισμών», στη βάση ενός ευκαιριακού πολυσυλλεκτισμού προκειμένου για την κατάληψη της εξουσίας και δίχως δέσμευση σε ένα διακριτό πολιτικό σχέδιο (Βερναρδάκης, 2011: 160-165).

Από τα ανωτέρω καθίσταται φανερό ότι στην Ελλάδα της ύστερης μεταπολίτευσης λαμβάνει χώρα ο πρώτος εκ των δύο μετασχηματισμών που οδηγούν, σύμφωνα με τον Π. Μέιρ, στην απίσχναση⁹ της δυτικής δημοκρατίας, δηλαδή η απόσυρση από το κοινωνικό πεδίο των ελίτ (Mair, 2013: 75-98). Αυτή η εξέλιξη έχει να κάνει με την ανάδυση ενός νέου τύπου κόμματος, του «κόμματος καρτέλ», το οποίο προκρίνει τη δράση του ως διαχειριστή της εξουσίας (σε βάρος του ρόλου του ως κοινωνικού εκπροσώπου), στηρίζεται όλο και περισσότερο στο κράτος για τη χρηματοδότησή του και μειώνει δραματικά το ιδεολογικό του φορτίο, οδηγώντας σε έναν χαμηλής έντασης ανταγωνισμό (Mair, 1995· Katz και Mair, 1997· Σπουρδαλάκης, 2003). Είναι τον συγκεκριμένο (ιδεό)τυπο κόμματος που προσέγγισαν οι δύο πόλοι του (πλέον συγκλίνοντος) δικομματισμού από τα μέσα της δεκαετίας του 1990 και εξής (Βερναρδάκης, 2011· Σπουρδαλάκης, 1998)¹⁰.

Ο δεύτερος μετασχηματισμός προς την απίσχναση της δημοκρατίας, πάντα σύμφωνα με τον Μέιρ, είναι η απόσυρση και τελικά ιδιώτευση των ίδιων των μαζών (Mair, 2013: 7-44). Μια επισκόπηση κύριων ερευνών για την πολιτική κουλτούρα από τις αρχές της δεκαετίας του 1990 και έπειτα φανερώνει ότι είναι αυτήν την περίοδο που το εν λόγω χαρακτηριστικό κάνει την εμφάνισή του στην Τρίτη Ελληνική Δημοκρατία, σε πλήρη αντίθεση με την αμέσως προηγούμενη δεκαετία, η οποία χαρακτηριζόταν από μια «έκδηλη πολιτικοποίηση σημαντικών τμημάτων του πληθυσμού» (Κακεπάκη, 2006: 113). Συγκεκριμένα, η πτώση των δεικτών πολιτικού ενδιαφέροντος και συμμετοχής, η αύξηση της πολιτικής αποξένωσης και η μείωση της εμπιστοσύνης απέναντι στους θεσμούς (βλ. ενδεικτικά

9 Στα ελληνικά ο όρος «hollowing» έχει αποδοθεί και ως «εξασθένιση». Βλ. τη μετάφραση του κλασικού πλέον έργου του Π. Μέιρ (Mair, Peter. 2020, *Κυβερνώντας το κενό. Η εξασθένιση της δυτικής δημοκρατίας*, Αθήνα: Επίκεντρο).

10 Βλ. και την παρατήρηση του Ηλ. Νικολακόπουλου ότι την περίοδο την ύστερης Τρίτης Ελληνικής Δημοκρατίας, πλάι στην «παραδοσιακή» για το ελληνικό πολιτικό σύστημα κομματικοποίηση του κράτους, συντελείται και η κρατικοποίηση των κομμάτων (κεντρική ομιλία στο Ι' Συνέδριο Ελληνικής Εταιρείας Πολιτικής Επιστήμης, 18/12/2014).

Καφετζής, 1997· Κακεπάκη, 2006· Λυριντζής, 2007· Τεπέρογλου και Τσατσάνης, 2014: 40-47), καθώς και η διαμεσολάβηση της πολιτικής διαδικασίας μέσα από την τηλεοπτική διαφήμιση και τους κώδικες της εμπορευματοποιημένης και δημοφιλούς κουλτούρας (Βαμβακάς, 2006: 304-305), μαρτυρούν ότι η Τρίτη Ελληνική Δημοκρατία προσεγγίζει το πρότυπο μιας «δημοκρατίας ακροατηρίου» (Manin, 1997: 218-235· de Beus, 2011). Στην ίδια κατεύθυνση βρίσκονται και οι εκλογικές συμπεριφορές της εν λόγω περιόδου: η μαζική αποχώρηση των ψηφοφόρων από την εκλογική διαδικασία μετά τις εκλογές του 2004 (Κουστένης, 2023), τα «ρήγματα» στον δικομματισμό με την (έστω πρόσκαιρη) ανάδειξη νέων «παικτών» (ΠΟΛΑΝ το 1993, ΔΗΚΚΙ το 1996, ΛΑΟΣ το 2007), το ότι όλο και λιγότεροι/ες δηλώνουν ότι αισθάνονται κοντά στο κόμμα που ψηφίζουν (Νικολακόπουλος, 1997), επιδοκιμάζοντας μάλιστα τους φερόμενους ως «ακομμάτιστους» υποψηφίους (Λυριντζής, 2000), καθώς και η μείωση της ταξικότητας της ψήφου, με τη σταδιακή ομογενοποίηση της εκλογικής βάσης των δύο μεγάλων κομμάτων (Βερναρδάκης, 2011: 162-163· Κουστένης, 2018: 305), είναι ενδείξεις ότι η εποχή των μεγάλων ταυτίσεων που κατευθύνουν την πολιτική και εκλογική συμμετοχή έχει παρέλθει.

Συνοψίζοντας, φαίνεται ότι στην περίοδο της ύστερης μεταπολίτευσης παρατηρείται και στην ελληνική περίπτωση (σε συστοιχία με τις ευρύτερες τάσεις στην ευρωπαϊκή ήπειρο) η ταυτόχρονη απόσυρση κομμάτων και μαζών από το κοινωνικό πεδίο, με τα πρώτα να τονίζουν τον ρόλο τους ως διαχειριστών της εξουσίας και τις δεύτερες να ιδιωτεύουν, ασχολούμενες όλο και λιγότερο με τα κοινά. Συντελείται έτσι η μετάβαση σε έναν τύπο πολιτικής και δημοκρατίας που προσεγγίζει το μοντέλο των ελίτ, με το θεσμικό στοιχείο να επικρατεί και το συμμετοχικό/λαϊκό να υποχωρεί (Σκλαβούνος, 2020).

Θεωρούμε κρίσιμες τις ως άνω παρατηρήσεις καθώς αναδεικνύουν παράγοντες οι οποίοι είχαν μακροπρόθεσμες συνέπειες και επομένως οφείλουν να ληφθούν υπόψη για το ζήτημα που εξετάζουμε. Συγκεκριμένα, η έκδηλη απογοήτευση και αποπολιτικοποίηση, που τροφοδοτείται από, αλλά και τροφοδοτεί μια, σύστοιχη «καρτελοποίηση» του κομματικού συστήματος, ήδη από τις αρχές της δεκαετίας του 1990, είναι δίχως αμφιβολία πρωτεύουσας ερμηνευτικής αξίας αν κάποιος θέλει να κατανοήσει τον χαρακτήρα της συλλογικής δράσης κατά την περίοδο της δημοσιονομικής κρίσης. Τονίζεται, λοιπόν, ότι ο παράγων που επιδιώκεται να αναδειχθεί στην παρούσα μελέτη (δηλαδή ο τρόπος άρθρωσης των σχέσεων της κοινωνίας πολιτών με το κράτος και τα πολιτικά κόμματα στο πλαίσιο της μεταπολιτευτικής θεσμικής ολοποίησης και οι συνέπειές του για το

κοινωνικό κεφάλαιο) δεν εξαντλεί σε καμία περίπτωση το υπό ανάλυση ζήτημα, αλλά αναδεικνύει μία πλευρά του.

3.2. Οι ομάδες πίεσης στην ύστερη μεταπολίτευση

Πριν προχωρήσουμε είναι σημαντικό να γίνει μια αναφορά περί του εάν ο συντεχνιασμός, που αναλύθηκε στην προηγούμενη ενότητα, άλλαξε μορφή και σε ποιο βαθμό κατά την ύστερη μεταπολίτευση, δεδομένης τόσο της επιταγής του εκσυγχρονισμού όσο και του αντι-λαϊκιστικού (και συχνά αντι-συντεχνιακού) λόγου που άρχισε να υιοθετείται από πλευράς των δύο κύριων κομμάτων. Πράγματι, κατά την περίοδο που εξετάζεται εδώ έγινε αντιληπτή η ανάγκη εξορθολογισμού του συστήματος εκπροσώπησης συμφερόντων, το οποίο, όπως είδαμε, έτρεφε σε συγκεκριμένες κοινωνικές ομάδες προσδοκίες ανόδου του βιοτικού τους επιπέδου με εξωαγοραίους όρους (και όχι σε συσχέτιση με το επίπεδο παραγωγικότητας και ανταγωνιστικότητας του εκάστοτε κλάδου), οδηγώντας τελικά σε αδυναμία άρθρωσης ενιαίας κρατικής πολιτικής. Παρ' όλα αυτά, οι ισχυρές (και ισχυροποιημένες) ομάδες συμφερόντων δεν έδωσαν τη συναίνεσή τους στον προωθούμενο εκσυγχρονισμό –με πιο εμβληματική ίσως την περίπτωση της απόσυρσης του «νόμου Γιαννίτση» το 2001 (Featherstone και Παπαδημητρίου, 2010)– αποδεικνύοντας έτσι ότι η σχέση τους με τα πολιτικά κόμματα είναι δυναμική και όχι πάντα σε δικό τους βάρος άνιση. Όπως σημειώνει ο Γ. Μαυρογορδάτος, από ένα σημείο και μετά

[ο]ι κομματικές παρατάξεις, από εκπρόσωποι του κόμματος στο εσωτερικό των ομάδων πίεσης, μετατρέπονται βαθμιαία σε εκπροσώπους και φερέφωνα των ομάδων πίεσης στο εσωτερικό του κόμματος και των οργάνων του [...]. Τα κόμματα γίνονται τελικά δέσμια των ιδιαίτερων συμφερόντων που υπηρετούν τα στελέχη τους σε κάθε χώρο (Μαυρογορδάτος, 2009: 238-239).

Η συχνά παραγνωρισμένη ισχύς των ομάδων πίεσης έχει τα τελευταία χρόνια επισημανθεί από ορισμένους μελετητές, οι οποίοι στη βάση αυτή προβαίνουν στην κριτική του «μεταπολιτευτικού κοινωνιολογικού παραδείγματος» (Βούλγαρης, 2006). Πιο εμπειριστατωμένη από αυτές τις κριτικές είναι μάλλον εκείνη του Χρ. Ιορδάνογλου (2014), ο οποίος ισχυρίζεται ότι, όπως μαρτυρά μια σειρά ενδείξεων (π.χ. οι διαφοροποιήσεις ως προς το μισθολογικό κόστος ανάμεσα στον ιδιωτικό και δημόσιο τομέα ή το ότι κάποιες κοινωνικές ομάδες δεν πληρώνουν τις ασφαλιστικές εισφορές που τους αναλογούν), ορισμένοι θύλακες της ελληνικής κοινωνίας έχουν ιδιαίτερα μεγάλη διαπραγματευτική ισχύ (Ιορδάνογλου, 2014: 12-

13), επομένως η ελληνική κοινωνία πολιτών δεν μπορεί να θεωρηθεί συνολικά ατροφική. Παρ' όλα αυτά, ο ισχυρισμός αυτός τίθεται εν αμφιβόλω εάν ως ατροφία δε θεωρήσουμε μονολιθικά την ισχύ, αλλά τον τρόπο άρθρωσης συμφερόντων. Έτσι, ακόμα και αν ορισμένες ομάδες έχουν τρέψει προς όφελός τους τη σχέση τους με το κράτος, παραμένει το γεγονός ότι απευθύνονται σε και εξαρτώνται από αυτό για να ικανοποιήσουν τα αιτήματά τους, τα οποία προωθούν με τρόπο όχι αυτόνομο ούτε αλληλέγγυο, αλλά στο πλαίσιο επιμεριστικών πελατειακών διευθετήσεων. Από αυτήν την άποψη, ακόμα και οι πιο ισχυρές ομάδες συμφερόντων (ίσως ιδίως αυτές) αποτελούν απόδειξη της ατροφίας της ελληνικής κοινωνίας πολιτών.

Το συμπέρασμα είναι ότι παρά τις σημαντικές αλλαγές, στην περίοδο της ύστερης μεταπολίτευσης δεν αναιρέθηκε ο εξαρτημένος, «συσσωματικός» (Μουζέλης, 2005: 137-141) χαρακτήρας της ένταξης των μαζών στην πολιτική. Η επιμεριστική προώθηση στενά οριζόμενων συμφερόντων, στο πλαίσιο της θεσμικής ολοποίησης που ακολούθησε την εδραίωση του ΠΑΣΟΚ στην εξουσία, φαίνεται πως κατέστη έξη για τις ομάδες συμφερόντων, πολλώ μάλλον από τη στιγμή που ορισμένες από αυτές έτειναν να γίνουν ο ισχυρότερος πόλος.

Αν, όμως, είχε εμπεδωθεί ο συγκεκριμένος τρόπος άρθρωσης συμφερόντων, θα πρέπει να αναμένουμε ότι το ίδιο ισχυρές θα είναι και οι συνέπειες που αυτός είχε για την αυτόνομη και αλληλέγγυα συλλογική δράση σε περίπτωση οργανικής κρίσης. Οι συνέπειες αυτές θα εξεταστούν στη συνέχεια.

4. ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΠΟΛΙΤΩΝ ΚΑΙ ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΤΗΣ ΣΥΛΛΟΓΙΚΗΣ ΔΡΑΣΗΣ ΣΤΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΤΗΣ ΚΡΙΣΗΣ ΧΡΕΟΥΣ¹¹

4.1 .Οι συλλογικές κινητοποιήσεις

11 Διευκρινίζεται ότι παρακάτω επιχειρείται, όπως αναφέρθηκε στην Εισαγωγή, η εξέταση της συλλογικής δράσης στο πλαίσιο της ελληνικής κοινωνίας πολιτών κατά τη διάρκεια της δημοσιονομικής κρίσης από δύο όψεις: αφενός από τη σκοπιά των συλλογικών διεκδικήσεων που προωθήθηκαν μέσω κοινωνικών κινημάτων και αφετέρου από το πώς η συλλογική δράση επιδιώχθηκε να οργανωθεί μέσω του λαϊκιστικού λόγου που άρθρωσε ο ΣΥΡΙΖΑ. Έτσι, δεν γίνεται απόπειρα για μια εξαντλητική επισκόπηση όλων των εκφάνσεων της κοινωνίας πολιτών, όπως, παραδείγματος χάριν, των άτυπων οργανώσεων και δικτύων, που μέσα στην κρίση μοιάζει να παρουσίασαν άνθηση, πιθανότατα λόγω της αυξημένης δυσπιστίας απέναντι στο πολιτικό σύστημα και τους θεσμούς του (Σωτηρόπουλος, 2014, όπου και μια γενικότερη επισκόπηση της κοινωνίας πολιτών μέσα στην κρίση).

Το 2010 αποτέλεσε έτος διάνοιξης ενός «συγκρουσιακού κύκλου» (Σερντεδάκις, 2018: 9-10) ή «κύκλου διαμαρτυρίας» (Psimitis, 2010: 194-197) στην Ελλάδα. Φαίνεται να υπάρχει σχετική συμφωνία μεταξύ των μελετητών της συλλογικής δράσης στην Ελλάδα γύρω από τον χρονικό προσδιορισμό των φάσεων της διαμαρτυρίας. Έτσι, μία πρώτη περίοδος είναι εκείνη που εκτείνεται από τις αρχές του 2010 μέχρι τις αρχές του 2011, οπότε και παρατηρείται η πρώτη αύξηση των γεγονότων διαμαρτυρίας, στα οποία έχουμε σημαντική συμμετοχή –29% του πληθυσμού υπολογίζεται ότι έλαβε μέρος (Rüdig και Karyotis, 2014: 15)– και κύριους φορείς αυτών τις συνδικαλιστικές οργανώσεις. Η δεύτερη περίοδος εκτείνεται από το πρώτο εξάμηνο του 2011 έως και τις εκλογές του 2012 (Κούση, 2013), οπότε η ένταση, ο αριθμός των κινητοποιήσεων και η συμμετοχή σε αυτές αυξάνεται –συμμετείχε περί το 36% του πληθυσμού (Karyotis και Rüdig, 2017: 4)–, ενώ εμφανίζονται νέες μορφές δράσης και νέες νοηματικές πλαισιώσεις (Σερντεδάκις και Κουφίδη, 2018: 14). Σημαντικότερο γεγονός σε αυτήν την περίοδο (που συνιστά και την κορύφωση της διαμαρτυρίας κατά την κρίση) είναι το κίνημα των πλατειών (οι «Αγανακτισμένοι»), το οποίο χαρακτηρίστηκε από ιδεολογική ετερογένεια (Simiti, 2014) και είχε σημαντικό ρόλο στην περαιτέρω απονομιμοποίηση του μεταπολιτευτικού δικομματισμού (Aslanidis και Marantzidis, 2016). Η τρίτη φάση της αμφισβήτησης εκκινεί από το 2012 και φτάνει έως το 2015 (Karyotis και Rüdig, 2017: 4-5): παρατηρείται ύφεση της κινηματικής δράσης –με μείωση του αριθμού των συμβάντων διαμαρτυρίας, σχετική αύξηση των μη απεργιακού τύπου κινητοποιήσεων και πτώση της συμμετοχής (Παπανικολόπουλος, 2015)–, η διαμαρτυρία αποκτά περισσότερο αμυντικά χαρακτηριστικά (Σερντεδάκις και Ρόγγας, 2018: 323), ενώ εμφανίζονται αιτήματα πέραν της τομής μνημονίου/αντιμνημονίου (Diani και Kousis, 2014: 399-400). Τέλος, μετά το 2015 η κινηματική δράση υποχωρεί ακόμα περισσότερο, με τις επιμέρους διαμαρτυρίες να μην προσεγγίζουν τη μαζικότητα των ετών 2010-2012 (Παπανικολόπουλος, 2019: 138).

Οι παραπάνω επεξεργασίες είναι χρήσιμες καθώς βοηθούν στην κατανόηση του φαινομένου των συλλογικών κινητοποιήσεων κατά τη δεκαετία της κρίσης από μια πληθώρα όψεων και προσφέρουν ορισμένες αιτιάσεις για την ύφεση των κινηματικών δράσεων μετά το 2012, όπως η αναμενόμενη κόπωση, η εξάντληση των οργανωσιακών πόρων, η απογοήτευση από τη μη αποτελεσματικότητα των κινητοποιήσεων (Παπανικολόπουλος, 2015), αλλά και η «μετατόπιση των προσδοκιών για την επίλυση της κρίσης στο θεσμικό πολιτικό επίπεδο» (Σερντεδάκις και Κουφίδη, 2018: 19· βλ. επίσης Karyotis και Rüdig, 2017· Παπανικολόπουλος, 2015). Σε αυτούς τους παράγοντες θα πρέπει σίγουρα να

συνυπολογιστούν οι προϊούσες τάσεις ιδιώτευσης και απογοήτευσης, που ήδη είχαν αρχίσει να διαμορφώνονται κατά την περίοδο της ύστερης μεταπολίτευσης και εξετάστηκαν στην προηγούμενη ενότητα.

Ωστόσο, αυτό που δε φαίνεται να έχει διερευνηθεί είναι το εάν και το πώς ο τρόπος άρθρωσης συμφερόντων στη μεταπολιτευτική Ελλάδα επηρέασε την ποιότητα των συλλογικών διεκδικήσεων κατά την περίοδο από το 2010 και εξής. Με άλλα λόγια, το εάν ο συντεχνιασμός –ένα σύστημα δηλαδή με σημαίνοντες παίκτες ορισμένους διανεμητικούς συνασπισμούς που προωθούν τα στενώς οριζόμενα συμφέροντά τους στο πλαίσιο πελατειακών διευθετήσεων με το κράτος– μπορεί να συν-καθόρισε την όποια διάρκεια, ένταση και αλληλεγγύη χαρακτήρισαν τη συλλογική κινητοποίηση κατά τη δημοσιονομική κρίση.

Μπορούμε βάσιμα να υποστηρίξουμε, ακολουθώντας τις παρατηρήσεις του Ρ. Πάτναμ που αναφέρθηκαν πιο πάνω, ότι μια κατάσταση πραγμάτων όπως η περιγραφείσα θα δρα υπονομευτικά για τη συνεργασία μεταξύ των κοινωνικών ομάδων. Ελλείψει μιας ελάχιστης αντίληψης περί συλλογικού αγαθού, και έχοντας αποκτήσει την έξη της ενασχόλησης με την πολιτική μονάχα στη βάση επιμέρους συμφερόντων, τόσο οι σχέσεις μεταξύ των «εντός των τειχών» κοινωνικών ομάδων όσο και εκείνες μεταξύ των «εντός» και των «εκτός» δεν μπορούμε να αναμένουμε ότι θα χαρακτηρίζονται από εμπιστοσύνη και κλίση στη συνεργασία. Για παράδειγμα, δύσκολα μπορεί κανείς να φανταστεί ότι ένας χαμηλά αμειβόμενος μισθωτός του ιδιωτικού τομέα θα είναι αλληλέγγυος στην απεργιακή κινητοποίηση που οργανώνεται από υπαλλήλους σε μια εταιρεία του ευρύτερου δημόσιου τομέα, οι οποίοι επί χρόνια αμείβονταν καλύτερα από τον ίδιο. Το ίδιο θα συμβαίνει και με έναν νεαρό άνεργο ή νεοεισερχόμενο στην αγορά εργασίας, από τη μία, και σε ορισμένους κλάδους ελεύθερων επαγγελματιών που απολάμβαναν ειδικών καθεστώτων, από την άλλη. Η στάση μετακύλισης του κόστους («να τα πάρετε από αυτούς») είναι μάλλον πιθανότερο να επικρατήσει έναντι της αλληλέγγυας κινητοποίησης.

Μια σειρά εμπειρικών δεδομένων φαίνεται να επιβεβαιώνει τις παραπάνω υποθέσεις. Σε έρευνα της VPRC σε δείγμα μισθωτών και ανέργων λίγο πριν το ξέσπασμα της κρίσης (το 2008), η πλειονότητα δήλωσε ότι θεωρεί τα συμφέροντα των εργαζομένων στον δημόσιο τομέα ως διαφορετικά (το 37%) ή αντίθετα (το 18%) από εκείνα των εργαζόμενων στον ιδιωτικό τομέα (αναφέρεται στο Μαυρογορδάτος, 2015: 279). Στο ίδιο πλαίσιο εντάσσεται και η στάση απέναντι στους δημόσιους υπαλλήλους κατά την περίοδο της δημοσιονομικής προσαρμογής: σύμφωνα με στοιχεία της Metron Analysis από τον Ιούλιο του 2013, το

47% των Ελλήνων πολιτών συμφωνούσε με τις απολύσεις δημοσίων υπαλλήλων, με το εν λόγω ποσοστό να αγγίζει το 74% στην κεντροδεξιά ταυτότητα, το 59% στις ηλικίες άνω των 65 και το 68% στην ανώτερη τάξη (Metron Analysis, 2013). Ενδιαφέρον έχουν οι γνώμες των Ελλήνων και Ελληνίδων για τον συνδικαλισμό, στον οποίο είδαμε ότι εκπροσωπούνται κυρίως οι «εντός των τειχών»: σύμφωνα με στοιχεία του Ευρωβαρόμετρου για το 2019, οι Έλληνες και οι Ελληνίδες έχουν τις πιο αρνητικές γνώμες για τα εργατικά σωματεία από κάθε άλλον πληθυσμό της Ευρώπης των 28, με 54% συνολικά να απαντούν ότι σκέπτονται κάτι «αρκετά αρνητικό» ή «πολύ αρνητικό» περί αυτών (European Commission, 2019), ενώ κατ' επανάληψη τα τελευταία χρόνια το ποσοστό του πληθυσμού που εμπιστεύεται λίγο ή καθόλου τις συνδικαλιστικές οργανώσεις κινείται αρκετά άνω του 70%.¹² Αξίζει, τέλος, να συγκρατήσουμε τη δραματική επιδείνωση της κοινωνικής εμπιστοσύνης εν μέσω της κρίσης (Κονιόρδος, 2014: 84-92), και ιδίως τα πρόσφατα ευρήματα του έβδομου γύρου της Παγκόσμιας Έρευνας Αξιών, όπου εννιά στους δέκα (91%) Έλληνες και Ελληνίδες συμφωνούν με τη φράση «πρέπει να είναι κανείς ιδιαίτερα προσεκτικός/ή στις συναλλαγές του με τους ανθρώπους» και μόλις το 8,3% θεωρεί ότι «οι περισσότεροι άνθρωποι είναι άξιοι εμπιστοσύνης» (Κονιόρδος, 2018: 43).

Σε συνέχεια των ανωτέρω μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι, τουλάχιστον σε ένα βαθμό, ο αλληλέγγυος χαρακτήρας της συλλογικής δράσης κατά την περίοδο της κρίσης υπονομεύθηκε συνεπεία του συστήματος άρθρωσης συμφερόντων στην Ελλάδα μετά την πτώση της δικτατορίας και των αποτελεσμάτων που αυτό είχε επί της εμπιστοσύνης μεταξύ των κοινωνικών ομάδων. Στο πλαίσιο της κατακερματισμένης ελληνικής κοινωνίας πολιτών, η δημοσιονομική κρίση και οι συνέπειές της φαίνεται να έγιναν εν πολλοίς αντιληπτές όχι ως κάτι που αφορά όλη την κοινωνία (επομένως ως κάτι απέναντι στο οποίο αναλαμβάνεται μια αλληλέγγυα δράση προκειμένου για την όποια διεκδίκηση), αλλά με τρόπο στενό, επιμεριστικό, ατομικιστικό, όμοια δηλαδή με τον τρόπο θεώρησης, άρθρωσης και απορρόφησης συμφερόντων στο πλαίσιο της μεταπολιτευτικής θεσμικής ολοποίησης. Έτσι, παρά τον μαζικό χαρακτήρα των κινητοποιήσεων στην αρχή της κρίσης χρέους, φαίνεται ότι υπήρχε ένα ρεύμα υπονομευτικό της αλληλεγγύης μεταξύ των συμμετεχόντων, το οποίο ίσως έπαιξε ρόλο και στην ούτως ή άλλως σχετικά βραχεία διάρκειά τους.

¹² Το σχετικό ποσοστό ανέρχεται στο 80,7% σε έρευνα της διαNEOσις (2018), σε 78,5% σε έρευνα του Eteron (2021) και στο 74,4% σύμφωνα με την ελληνική εκδοχή του έβδομου γύρου της Παγκόσμιας Έρευνας Αξιών (Κονιόρδος, 2018: 40).

4.2 Λαϊκισμός και η περίπτωση του ΣΥΡΙΖΑ

Η θεσμική ολοποίηση του «συντεχνιασμού» δεν έχει μονάχα διαβρωτικές για το κοινωνικό κεφάλαιο συνέπειες· ταυτόχρονα, μοιάζει να συνιστά ανάχωμα για τη συλλογική δράση και από μια άλλη σκοπιά, καθώς δυσχεραίνει τη βασική προϋπόθεση της λαϊκιστικής κινητοποίησης¹³, δηλαδή την ισοδυναμική συνάρθρωση μη εκπληρωμένων κοινωνικών διεκδικήσεων. Από τη στιγμή που η άρθρωση συμφερόντων μεταπολιτευτικά γινόταν στη βάση της μερικότητας και του επιμεριστικού χαρακτήρα τους, η υπονόμηση της διαφορετικότητάς τους και η θεώρησή τους ως ισοδύναμων μερών ενός σχετικά ομοιογενούς συνόλου θα καθίσταται έτι δυσκολότερη. Υπό αυτό το πρίσμα μπορεί να εξεταστεί η περίπτωση του ΣΥΡΙΖΑ.

Ο ΣΥΡΙΖΑ έχει απασχολήσει ιδιαίτερα την ελληνική επιστημονική κοινότητα (βλ. Μπαλαμπανίδης, 2019 και την εκεί βιβλιογραφία), δύο όμως είναι οι επικρατέστερες, σε πρώτη ανάγνωση αντικρουόμενες, θεωρήσεις περί της ανάδυσής του ως διεκδικητή της εξουσίας. Σύμφωνα με την πρώτη, η ανάδυση του ΣΥΡΙΖΑ θα πρέπει να ερμηνευθεί πρωτευόντως ως αποτέλεσμα του λαϊκιστικού λόγου που άρθρωσε, μέσω του οποίου αντιπαρέθεσε τον «λαό» με το «κατεστημένο» της νεοφιλελεύθερης παγκοσμιοποίησης και τους εγχώριους εκπροσώπους του («τρόικα εσωτερικού»), καταφέροντας να παρουσιαστεί ως κομιστής της «ελπίδας» (Stavrakakis και Katsambekis, 2014· Katsambekis, 2016). Σύμφωνα με τη δεύτερη προσέγγιση, ο ΣΥΡΙΖΑ κεφαλαιοποίησε την προνομιακή σύνδεση με τα κοινωνικά κινήματα που είχε ήδη εγκαθιδρύσει ως «κόμμα μαζικής διασύνδεσης» (Spourdalakis, 2013) από τις αρχές της δεκαετίας του 2000 (Tsakatika και Eleftheriou, 2013) και τελικά, όταν μετά το 2012 η κινηματική δράση παρουσίασε ύφεση, «υιοθετήθηκε» από αυτά, που πλέον τον θεωρούσαν ως βασικό εκπρόσωπό τους. Για αυτό και η ανάδυσή του θα πρέπει να λογιστεί ως «κινηματικό αποτέλεσμα» (movement effect) (Paranikolopoulos και Rongas, 2019· Παπανικολόπουλος, 2019).

Οι ανωτέρω προσεγγίσεις, παρά το ότι επί της αρχής μοιάζουν αντιθετικές (η πρώτη «από τα πάνω», με την ερμηνευτική προτεραιότητα να δίνεται στο λόγο που άρθρωσε ο ΣΥΡΙΖΑ, η δεύτερη «από τα κάτω», με πρωτεύοντα το ρόλο των κινήματων), στην πραγματικότητα δρουν μάλλον παραπληρωματικά: η λαϊκιστική πρακτική του ΣΥΡΙΖΑ δεν έλαβε χώρα σε κοινωνικό κενό και η συλλογική κινητοποίηση δε θα στρεφόταν στον ΣΥΡΙΖΑ ως μεσολαβητή της αν αυτός δεν είχε αρθρώσει έναν προωθητικό του ανταγωνισμού λόγο.

¹³ Υπενθυμίζεται η προσέγγιση του λαϊκισμού που υιοθετήσαμε εδώ, αντλώντας από το έργο του Ε. Λακλάου, ως λόγου που επιχειρεί να οργανώσει τη συλλογική δράση.

Αυτό όμως που αποτελεί κοινό τους έλλειμμα είναι ότι καμία από τις δύο αναγνώσεις δε λαμβάνει υπόψη της τη μορφή της οργάνωσης συμφερόντων στη μεταπολιτευτική Ελλάδα και το πώς αυτή μπορεί να επηρέασε το εγχείρημα της ισοδυναμικής συνάρθρωσης στο οποίο προέβη ο ΣΥΡΙΖΑ. Αναφέραμε ότι η επιμεριστική άρθρωση και απορρόφηση αιτημάτων θα καθιστά δύσκολη στην πράξη την υποβάθμιση της διαφορετικότητάς τους και την ένταξή τους σε ένα ισοδυναμικό όλο. Προκύπτει λοιπόν το ερώτημα: ήταν επιτυχημένη τελικώς η λαϊκιστική πρακτική του ΣΥΡΙΖΑ; Θεωρούμε ότι για τρεις λόγους η απάντηση είναι αρνητική.

Πρώτον, δύσκολα θα μπορούσε να γίνει λόγος για καταστατική ρηματική παρέμβαση από μέρους του ΣΥΡΙΖΑ. Ο ΣΥΡΙΖΑ δεν μοιάζει μέσω του λόγου του να αναδιέταξε το κοινωνικό πεδίο χαράσσοντας νέα σύνορα ούτε να προώθησε κενά σημαίνοντα γύρω από τα οποία συγκροτήθηκαν νέες ταυτίσεις. Αντί αυτού, θα λέγαμε ότι αξιοποίησε ήδη υπάρχουσες διαιρέσεις και, επιλέγοντας να επενδύσει στις επιμέρους κοινωνικές αντιδράσεις, κατάφερε να αναδειχθεί σε «προνομιακό» εκφραστή τους σε θεσμικό επίπεδο. Είναι λοιπόν μάλλον ακριβέστερο να θεωρήσουμε ότι ο λαός, ευρισκόμενος σε μια πρωτοφανή κρίση, «υιοθέτησε» τον ΣΥΡΙΖΑ (χωρίς μάλιστα να νιώθει ιδιαίτερα κοντά του όταν τον ψήφιζε¹⁴), παρά ότι ο ΣΥΡΙΖΑ συγκρότησε τον δικό του «Λαό», ο οποίος τον έφερε στην εξουσία (όπως στην περίπτωση του ΠΑΣΟΚ).

Δεύτερον, ο ΣΥΡΙΖΑ (και πάλι σε αντίθεση με την περίπτωση του ΠΑΣΟΚ) δε μακροημέρευσε στην εξουσία: με αυτό δεν εννοούμε μόνο ότι την έχασε σχεδόν τέσσερα χρόνια μετά την εκλογή του τον Σεπτέμβριο του 2015 (και τεσσερισήμισι χρόνια μετά τον Ιανουάριο του 2015), αλλά και το εύρος αυτής της ήττας, καθώς και τις προοπτικές της επανόδου του στην εξουσία. Έτσι, στις ευρωεκλογές του Μαΐου 2019 ο ΣΥΡΙΖΑ απώλεσε 900.000 ψήφους και 11,7 ποσοστιαίες μονάδες σε σχέση με τον Σεπτέμβριο 2015, οδηγώντας έτσι

14 Στις εκλογές του Μαΐου 2012, λιγότεροι από τους μισούς πολίτες που επέλεξαν ΣΥΡΙΖΑ δήλωσαν ότι αισθάνονται κοντά στο κόμμα που ψήφισαν — συγκεκριμένα, το 48,2%. Το αντίστοιχο ποσοστό για τη ΝΔ ήταν 63,2%, ήτοι μια διαφορά 15 ποσοστιαίων μονάδων. Η διαφορά αυτή εξομαλύνθηκε στις εκλογές του Ιουνίου του ίδιου χρόνου (7,5 ποσοστιαίες μονάδες, με 50,9% για τον ΣΥΡΙΖΑ και 58,4% για τη ΝΔ) και σε εκείνες του Ιανουαρίου 2015, που έφεραν τον ΣΥΡΙΖΑ στην εξουσία (2,8 ποσοστιαίες μονάδες, με 55,5% για τον ΣΥΡΙΖΑ και 58,3% για τη ΝΔ). Στις εκλογές του Σεπτεμβρίου 2015, πολύ χαρακτηριστικά, η διαφορά αυξήθηκε στις 9,6 ποσοστιαίες μονάδες, με το ποσοστό των πολιτών που ψήφισαν ΣΥΡΙΖΑ και αισθάνονταν κοντά του να μειώνεται σε 52,4% και το αντίστοιχο για τη ΝΔ να ανεβαίνει στο 62%. Για το δε ΠΑΣΟΚ το σχετικό ποσοστό για όλες τις προαναφερθείσες αναμετρήσεις κυμαινόταν άνω του 60%. (Τα στοιχεία προέρχονται από τα κοινά exit poll μετά τις εκλογικές αναμετρήσεις. Ευχαριστώ τον Παναγιώτη Κουστένη που μου τα παρέιχε.)

στη μεγαλύτερη στα χρονικά των ευρωεκλογών διαφορά με το πρώτο κόμμα (33,1% προς 23,8%). Η απώλεια αυτή, μάλιστα, ήταν γενικευμένη σχεδόν σε όλες τις γεωγραφικές περιοχές και τις ηλικιακές ομάδες (έχασε σε όλες την πρωτιά από τη ΝΔ, με πτώση μάλιστα ανώτερη των 11 ποσοστιαίων μονάδων στους έως 64 ετών), αλλά και στις κοινωνικές, με πιο εμβληματική την ήττα στην κατηγορία των μισθωτών ιδιωτικού τομέα (Κουστένης, 2019). Στις βουλευτικές εκλογές του Ιουλίου ένα αντι-δεξιό ρεύμα από πλευράς νεότερων ηλικιών μετρίασε την πτώση του (Κουστένης, 2020: 41-42), όμως παρέμεινε η ήττα του στις πιο δυναμικές ηλικίες (35-54 ετών) και στους μισθωτούς ιδιωτικού τομέα, επιτρέποντας τελικά στη ΝΔ να συγκροτήσει την πρώτη αυτοδύναμη κυβέρνηση μετά το 2009. Δυόμισι χρόνια μετά, η δημοσκοπική καθήλωση του ΣΥΡΙΖΑ προκαλεί συζητήσεις.¹⁵

Τρίτον, ακόμα πιο δύσκολο από το να θεωρήσουμε ότι ο ΣΥΡΙΖΑ συγκρότησε τον δικό του «Λαό» είναι να θεωρήσουμε ότι εδραίωσε την εξουσία του κοινωνικά. Ενδεικτικά είναι εδώ τα αποτελέσματα των αυτοδιοικητικών εκλογών του 2019, στις οποίες ο ΣΥΡΙΖΑ αναδείχθηκε νικητής σε μόλις μία από τις δεκατρείς εκλογικές περιφέρειες (και αυτό λόγω του ότι στήριξε έναν υποψήφιο προερχόμενο από τον χώρο του ΠΑΣΟΚ, από κοινού με το Κίνημα Αλλαγής, στην περιφέρεια Κρήτης) και σε μόλις 11 από τους 332 καποδιστριακούς δήμους (ποσοστό 3,3%).¹⁶ Αντίστοιχη είναι και η εικόνα σε επίπεδο επαγγελματικών οργανώσεων, όπου οι προερχόμενες από ΝΔ και ΠΑΣΟΚ παρατάξεις συνεχίζουν να κυριαρχούν (τουλάχιστον σε τρίτοβάθμιο επίπεδο). Το συμπέρασμα είναι ότι ο ΣΥΡΙΖΑ δεν γείωσε κοινωνικά την εξουσία του, πολλώ μάλλον δεν δόμησε ένα νέο συγκρότημα εξουσίας, το οποίο να απορροφά διαφορικά τις διεκδικήσεις που πριν είχε αρθρώσει ισοδυναμικά (τρίτη αντίθεση σε σχέση με την περίπτωση του ΠΑΣΟΚ).

Τα ανωτέρω δίνουν την εικόνα μιας όχι ιδιαίτερα επιτυχημένης λαϊκιστικής συνάρθρωσης. Ακριβέστερα, μοιάζει μάλλον να έχουμε να κάνουμε με μια ευκαιριακή επιλογή/εκλογή από μέρους ενός «αγανακτισμένου» σώματος πολιτών,

¹⁵ Βλ. σχετικό αφιέρωμα της Εφημερίδας Συντακτών (Τζανακόπουλος κ.ά., 2021). Σε αυτό το σημείο αξίζει να σημειωθεί ότι η αρκετά δημοφιλής θεώρηση περί ενός παγιωμένου «μικρού δικομματισμού» στην καλύτερη περίπτωση είναι πρόωγη και στη χειρότερη στερείται βάσης, από τη στιγμή που για να γίνει λόγος για δικομματισμό θα πρέπει να έχουμε τουλάχιστον μία πλήρη «επαναφορά του εκκρεμούς» (από τον Α πόλο στον Β και πίσω στον Α). Με τον ΣΥΡΙΖΑ αυτή τη στιγμή να μην παρουσιάζει κυβερνητική προοπτική, φαίνεται μάλλον να κινούμαστε προς ένα πολυκομματικό σύστημα «κυρίαρχου κόμματος» (Blondel, 1968· Sartori, 1976: 192-201). Οι εκλογικές αναμετρήσεις του Μαΐου και Ιουνίου 2023 μοιάζει να επιβεβαιώνουν τις παραπάνω παρατηρήσεις.

¹⁶ Πρβλ. τα ποσοστά της Νέας Δημοκρατίας και Κινήματος Αλλαγής: 230 δήμοι (70%) και 87 (26%) αντίστοιχα [<https://www.voria.gr/article/posous-dimous-elegchi-to-kathe-komma-panella-dika-ke-stin-k-makedonia> προσπέλαση 5 Μαρτίου 2022].

ένα εγχείρημα όχι μακροπρόθεσμου ορίζοντα, αλλά της τάξης της δοκιμής, και όχι μια ηγεμονική παρέμβαση στο κοινωνικό πεδίο. Εξυπακούεται ότι και το εν λόγω θέμα είναι πολυπαραγοντικό και υπερβαίνει τους σκοπούς της παρούσας μελέτης να διερευνήσει όλες τις ανεξάρτητες μεταβλητές που επέδρασαν, οι οποίες έχουν να κάνουν, μεταξύ άλλων, με τους εξαναγκασμούς που επιβάλλει

η διαδικασία του εξευρωπαϊσμού, με τις τάσεις ιδιώτευσης του εκλογικού σώματος, με ζητήματα στρατηγικής διαχείρισης της εξουσίας και ούτω καθεξής. Θεωρούμε όμως ότι η μη επιτυχημένη λαϊκιστική παρέμβαση του ΣΥΡΙΖΑ μπορεί επίσης να αποδοθεί, τουλάχιστον εν μέρει, στη μορφή της ελληνικής κοινωνίας πολιτών, η οποία δεν ήταν ευνοϊκά διακείμενη στις αξιώσεις του (δηλαδή στις προϋποθέσεις δημιουργίας ενός ηγεμονικού μπλοκ στη βάση της λογικής της ισοδυναμίας) για τους λόγους που αναλύθηκαν παραπάνω.

5. ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Στη μελέτη αυτή προσπαθήσαμε, μέσα από μια κριτική επισκόπηση και συνδυαστική αξιοποίηση των ευρημάτων της βιβλιογραφίας αναφορικά με την άρθρωση συμφερόντων, το κοινωνικό κεφάλαιο και τον λαϊκισμό στην Ελλάδα της μεταπολίτευσης, να εγείρουμε ορισμένα ερωτήματα και να προτείνουμε πιθανές ερμηνείες για τη μορφή που έλαβε η συλλογική δράση κατά την περίοδο της δημοσιονομικής κρίσης. Προς τον σκοπό αυτό αντλήσαμε από τη θεωρητική σκευή που μας προσφέρουν, ιδίως, οι μελέτες των Μάνκιουρ Όλσον, Ρόμπερτ Πάτναμ και Ερνέστο Λακλάου.

Αρχικά, δείξαμε ότι στην Ελλάδα, μετά την άνοδο του ΠΑΣΟΚ στην εξουσία, η άρθρωση συμφερόντων κινήθηκε κατά βάση γύρω από μικρές ομάδες ειδικών συμφερόντων (διανεμητικοί συνασπισμοί) που προσπαθούσαν, διά της συναλλαγής τους με το κράτος μέσω καλά οργανωμένων πελατειακών δικτύων, να μεγιστοποιήσουν το μερίδιό τους από τον παραγόμενο πλούτο (συντεχνιασμός). Ο ορισμός των συμφερόντων τους ως ειδικών και εκτός ενός ευρύτερου πλαισίου εθνικής στρατηγικής οδήγησε σε μια ιδιοτελή, μη ερειδόμενη στη βάση ενός συλλογικού αγαθού, ενασχόληση με την πολιτική, υπογραμμίζοντας τα χαρακτηριστικά της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας που έχουν να κάνουν με την απολίτικη/ατομικιστική πρόσληψη της πολιτικής διαδικασίας και τη διαχρονικά χαμηλή κοινωνική εμπιστοσύνη. Αποτέλεσμα της διευθέτησης αυτής ήταν μια κοινωνία πολιτών κατακερματισμένη, ενταγμένη με τρόπο

κάθετο (ή συσσωματικό) στην πολιτική, μη αλληλέγγυα και με χαμηλή δυνατότητα συνεργασίας μεταξύ των κοινωνικών ομάδων – με άλλα λόγια, μια κοινωνία πολιτών με ελλειμματικό κοινωνικό κεφάλαιο.

Με την ολική κρίση του πολιτικού συστήματος την περασμένη δεκαετία διαφάνηκαν καθαρότερα οι συνέπειες που είχε η περιγραφείσα κατάσταση στη συλλογική δράση. Αφενός, ο συγκρουσιακός κύκλος που άνοιξε το 2010 αποδείχθηκε μάλλον βραχύβιος και η αλληλεγγύη που επέδειξαν μεταξύ τους οι επιμέρους συμμετέχοντες τίθεται υπό ερώτηση, παρά τη μαζικότητα των ετών 2010-2012. Αφετέρου, ο λαϊκισμός του ΣΥΡΙΖΑ φαίνεται ότι απέτυχε να οδηγήσει στη συγκρότηση ενός ηγεμονικού μπλοκ με μακροπρόθεσμο ορίζοντα και ισχυρά ερείσματα στις κοινωνικές οργανώσεις (όπως συνέβη με το ΠΑΣΟΚ). Για την εξήγηση αυτής της διττής ανεπάρκειας της συλλογικής δράσης μπορούν να ληφθούν υπόψη πολλοί παράγοντες, μερικοί εκ των οποίων είχαν ήδη διαφανεί, όπως δείξαμε, κατά την περίοδο της ύστερης μεταπολίτευσης, οπότε και παρατηρείται η απίσχνανση της ελληνικής δημοκρατίας, με την ταυτόχρονη απόσυρση ελίτ και μαζών από τη δημόσια σφαίρα. Προσπαθήσαμε όμως να υποστηρίξουμε ότι κρίσιμο ρόλο έπαιξε επίσης η επιμεριστική, α-πολίτικη και εγωιστική άρθρωση συμφερόντων κατά τη μεταπολίτευση: ήταν αυτή που, αφενός, οδήγησε στην περαιτέρω διάβρωση του κοινωνικού κεφαλαίου και τελικά στην υπονόμηση της αλληλεγγύης μεταξύ των κοινωνικών ομάδων και, αφετέρου, κατέστησε δύσκολη τη λαϊκιστική συνάρθρωση διεκδικήσεων, η οποία θα προϋπέθετε την υποβάθμιση της μερικότητάς τους και την ένταξή τους σε ένα ισοδυναμικό όλο με μακροπρόθεσμες προοπτικές.

Φυσικά, οι παραπάνω υποθέσεις έχουν ανάγκη πιο στέρεας υποστήριξης από δεδομένα, τα οποία αυτή τη στιγμή δεν υπάρχουν σε αφθονία ούτε είναι επαρκώς εστιασμένα στα υπό εξέταση ζητήματα. Εάν το άρθρο αυτό (που επεδίωξε πρωτευόντως να θέσει τα ερωτήματα) αποτελέσει αφορμή για περαιτέρω εμπειρική έρευνα επί των –μάλλον παραμελημένων από την επιστημονική κοινότητα– σχέσεων ανάμεσα στην άρθρωση συμφερόντων, το κοινωνικό κεφάλαιο και τη συλλογική διεκδίκηση, τότε θα έχει εκπληρώσει τον σκοπό του.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ελληνόγλωσση

Αλεξανδρόπουλος, Στέλιος. 1996, Η οικονομική λογική της συλλογικής δράσης: Μετα-ηθικά επιχειρήματα σε έναν μη ηθικό κόσμο, *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης* 7, σσ. 82-123.

2010, *Συλλογική δράση και αντιπροσώπευση συμφερόντων πριν και μετά τη μεταπολίτευση στην Ελλάδα*, Αθήνα: Κριτική.

Βαμβακάς, Βασίλης. 2006, *Εκλογές και Επικοινωνία στη μεταπολίτευση: Πολιτικότητα και θέαμα*, Αθήνα: Σαββάλας.

Βερναρδάκης, Χριστόφορος. 2011, *Πολιτικά κόμματα, εκλογές και κομματικό σύστημα. Οι μετασχηματισμοί της πολιτικής αντιπροσώπευσης 1990-2010*, Αθήνα: Σάκκουλας.

Buchanan, James M., και Gordon Tullock. [1962] 1999, *Ο λογισμός της συναίνεσης*, Αθήνα: Παπαζήσης.

Βούλγαρης, Γιάννης. 2006, Κράτος και κοινωνία πολιτών στην Ελλάδα. Μια σχέση προς επανεξέταση, *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης* 28, σσ. 5-33.

2013, *Η μεταπολιτευτική Ελλάδα, 1974-2009*, Αθήνα: Πόλις.

Δεμερτζής, Νίκος. 1990, Η ελληνική πολιτική κουλτούρα στη δεκαετία του '80, στο *Εκλογές και κόμματα στη δεκαετία του '80, Εξελίξεις και προοπτικές του πολιτικού συστήματος*, Χρήστος Λυριντζής και Ηλίας Νικολακόπουλος, επιμ. Αθήνα: Θεμέλιο, σσ. 70-96.

Δενδρινός, Γιάννης. 2018, Η νομοθετική προστασία της απασχόλησης στην Ελλάδα. Μια αποτίμηση των θεσμικών μεταρρυθμίσεων κατά τη διάρκεια των προγραμμάτων οικονομικής προσαρμογής 2010-2017, ΕΛΙΑΜΕΠ, Κείμενο Εργασίας No 92, https://www.eliamep.gr/wp-content/uploads/2018/05/WORKING-PAPER-92_2018_%CE%93%CE%B9%CE%AC%CE%BD%CE%BD%CE%B7%CF%82-%CE%94%CE%B5%CE%BD%CE%B4%CF%81%CE%B9%CE%BD%CF%8C%CF%82.pdf προσπέλαση 5 Μαρτίου 2022.

διαΝΕΟσις. 2018, *Τι πιστεύουν οι Έλληνες*, Πανελλαδική έρευνα-έκθεση αποτελεσμάτων, Ιανουάριος-Φεβρουάριος 2018, https://www.dianeosis.org/wp-content/uploads/2019/09/tpe_2018_AB_v7-4.9.2019.pdf προσπέλαση 5 Μαρτίου 2022.

- Downs, Anthony. [1957] 1997, *Οικονομική θεωρία της δημοκρατίας*, Αθήνα: Παπαζήσης.
- Δοξιάδης, Αρίστος. 2013, *Το αόρατο ρήγμα. Θεσμοί και συμπεριφορές στην ελληνική οικονομία*, Αθήνα: Ίκαρος.
- Eteron. 2021, Έρευνα για την οικονομία και την κοινωνική δικαιοσύνη. Γνώμες, Προτιμήσεις, Αξίες, Δεκέμβριος 2021, https://eteron.org/wp-content/uploads/2022/02/Research_Eteron.pdf?fbclid=IwAR3qpcDpQaoXCAPnY6lv4nM5ECkLo5au-fOYYjFLGg7qffmouBW94ygOGY5k προσπέλαση 5 Μαρτίου 2022.
- Ζαμπάρλουκου, Στέλλα. 1996, Συνδικαλιστικό κίνημα και κρατικός παρεμβατισμός στην μεταπολιτευτική Ελλάδα: μια συγκριτική προσέγγιση, στο *Κοινωνία και Πολιτική, Όψεις της Γ' Ελληνικής Δημοκρατίας 1974-1994*, Χρήστος Λυριντζής, Ηλίας Νικολακόπουλος και Δημήτρης Α. Σωτηρόπουλος, επιμ. Αθήνα: Θεμέλιο, σσ. 91-118.
- Ιορδάνογλου, Χρυσάφης. 2014, *Κράτος και ομάδες συμφερόντων: μια κριτική της παραδεδεγμένης σοφίας*, Αθήνα: Πόλις.
- Καζάκος, Πάνος. 2006, Κοινωνικό κεφάλαιο και συλλογική δράση: Επιπτώσεις σε οικονομικές δομές, επιδόσεις και μεταρρυθμίσεις. Η ελληνική εμπειρία, *Επιστήμη και Κοινωνία 16*, σσ. 107-138.
- Κακεπάκη, Μανίνα. 2006, Μεταβολές στην ελληνική κουλτούρα, 1988-2005. Από τη γενιά του πολιτικού ενδιαφέροντος στη γενιά της πολιτικής αδιαφορίας, *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης 28*, σσ. 111-128.
- Καραμανωλάκης, Βαγγέλης, Ηλίας Νικολακόπουλος, και Τάσος Σακελλαρόπουλος, επιμ. 2016, *Η Μεταπολίτευση '74-'75. Στιγμές μιας μετάβασης*, Αθήνα: Θεμέλιο.
- Κατσαμπέκης, Γιώργος. 2018, Αριστερός λαϊκισμός στην αντιπολίτευση και στην εξουσία. Η περίπτωση ΣΥΡΙΖΑ, στο *ΣΥΡΙΖΑ: ένα κόμμα εν κινήσει*. Από τη διαμαρτυρία στη διακυβέρνηση, Γιάννης Μπαλαμπανίδης, επιμ. Αθήνα: Θεμέλιο, σσ. 97-120.
- 2018, Ο πολιτικός λόγος του «εκσυγχρονισμού» (1989-2004), στο *ΠΑΣΟΚ 1974-2018. Πολιτική οργάνωση - ιδεολογικές μετατοπίσεις - κυβερνητικές πολιτικές*, Βασίλης Ασημακόπουλος και Χρυσάνθος Δ. Τάσσης, επιμ. Αθήνα: Gutenberg, σσ. 424-466.
- Καφετζής, Παναγιώτης. 1997, Πολιτική επικοινωνία, πολιτική συμμετοχή και κρίση της πολιτικής, *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης 9*, σσ. 167-178.
- Κονιόρδος, Σωκράτης. 2014, Οικονομική κρίση και κοινωνική κρίση εμπιστοσύνης, στο *Κοινωνικές όψεις της κρίσης στην Ελλάδα*, Στέλλα Ζαμπάρλουκου και Μαρία Κούση, επιμ. Αθήνα: Πεδίο, σσ. 69-99.

2018, Έκθεση Παρουσίασης Της Ελληνικής Εκδοχής Του 7ου Γύρου Της Παγκόσμιας Έρευνας Αξιών (World Values Survey-7), διαΝΕΟσις, https://www.dianeosis.org/wp-content/uploads/2018/09/WVS_Ekthesi_SKonior-dos_Upd_250918.pdf προσπέλαση 5 Μαρτίου 2022.

Κουζής, Γιάννης. 2007, Τα βασικά χαρακτηριστικά του σύγχρονου ελληνικού συνδικαλιστικού κινήματος, στο *Εργασία και πολιτική: Συνδικαλισμός και οργάνωση συμφερόντων στην Ελλάδα 1974-2004: 10ο επιστημονικό συνέδριο, Πάντειο Πανεπιστήμιο, 18-21 Μαΐου 2005*, Αθήνα: Ίδρυμα Σάκη Καραγιωργα, σσ. 323-342.

Κούση, Μαρία. 2013, Η πανελλαδική εκστρατεία διαμαρτυρίας κατά των μνημονίων και των πολιτικών λιτότητας, *Κοινωνιολογική Επιθεώρηση 1*, σσ. 33-42.

Κουστένης, Παναγιώτης. 2018, Στο λυκόφως (;) του Πράσινου Ήλιου: Συγκρότηση και μετεξέλιξη της εκλογικής βάσης του ΠΑΣΟΚ (1974-2015), στο ΠΑΣΟΚ 1974-2018. *Πολιτική οργάνωση - ιδεολογικές μετατοπίσεις - κυβερνητικές πολιτικές*, Βασίλης Ασημακόπουλος και Χρύσανθος Δ. Τάσσης, επιμ. Αθήνα: Gutenberg, σσ. 290-320.

2019, Ένα απότομα γερασμένο κυβερνητικό κόμμα, *Εφημερίδα των Συντακτών*, 2 Ιουνίου, https://www.efsyn.gr/themata/thema-tis-efsyn/197972_ena-apoloma-gerasmeno-kybernitiko-komma προσπέλαση 5 Μαρτίου 2022.

2020, Οι διπλές εκλογές του 2019. Η συγκρότηση του νέου δικομματισμού, στο *Οι πρώτες εκλογές μετά το μνημόνιο. Η ακτινογραφία της ψήφου*, Πέτρος Ιωαννίδης και Ηλίας Τσαουσάκης, επιμ. Αθήνα: Παπαζήσης, σσ. 37-48.

2023, Εκλογές 2023: Ο κρίσιμος παράγοντας αποχή, *Το Βήμα*, 10 Μαΐου, <https://www.tovima.gr/print/politics/o-paragontas-apoxi/> προσπέλαση 15 Μαΐου 2023.

Laclau, Ernesto. 2010, Λαϊκισμός: τι σημασία έχει τ' όνομα, *Σύγχρονα Θέματα 110*, σσ. 70-79.

Λίποβατς, Θάνος. 1988, Θέσεις για την πολιτική ψυχοπαθολογία των Ελλήνων. Προοπτικές για το έτος 2000, στο *Η Ελλάδα προς το 2000: Πολιτική και Κοινωνία, Οικονομία και Εξωτερικές Σχέσεις*, Ηλίας Κατσούλης, Τάσος Γιαννίτσης και Πάνος Καζάκος, επιμ. Αθήνα: Παπαζήσης, σσ. 86-107.

Λυριντζής, Χρήστος. 2000, Κόμματα και δημοτικές εκλογές: Η ανασυγκρότηση μίας μακρόβιας σχέσης, *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης 15*, σσ. 7-23.

2007, Το μεταβαλλόμενο κομματικό σύστημα: σταθερή δημοκρατία, αμφισβητούμενος «εκσυγχρονισμός», στο *Πολιτική στην Ελλάδα. Η πρόκληση του εκσυγχρονισμού*, Kevin Featherstone, επιμ. Αθήνα: Οκτώ, σσ. 45-68.

Μαυρογορδάτος, Γιώργος Θ. 1988, *Μεταξύ Πιτυοκάμπη και Προκρούστη. Οι επαγγελματικές οργανώσεις στη σημερινή Ελλάδα*, Αθήνα: Οδυσσεάς.

2009, *Ομάδες πίεσης και Δημοκρατία*, Αθήνα: Πατάκης.

2015, *Κρίση αντιπροσώπευσης: Τα συνδικάτα και οι άλλες επαγγελματικές οργανώσεις*, στο *Το πολιτικό πορτραίτο της Ελλάδας: κρίση και αποδόμηση του πολιτικού*, Νίκος Γεωργαράκης και Νίκος Δεμερτζής, επιμ. Αθήνα: Gutenberg-EKKE, σσ. 263-284.

Metron Analysis. 2013, *Πανελλαδική Έρευνα Κοινής Γνώμης*, <https://www.metronanalysis.gr/%cf%80%ce%b1%ce%bd%ce%b5%ce%bb%ce%bb%ce%b1%ce%b4%ce%b9%ce%ba%ce%ae-%ce%ad%cf%81%ce%b5%cf%85%ce%bd%ce%b1-%ce%b9%ce%bf%cf%8d%ce%bb%ce%b9%ce%bf%cf%82-2013/> προσπέλαση 5 Μαρτίου 2022.

Μοσχονάς, Γεράσιμος. 1994, *Η διαιρετική τομή Δεξιάς-Αντιδεξιάς στη μεταπολίτευση (1974-1990)*, στο *Η ελληνική πολιτική κουλτούρα σήμερα*, Νίκος Δεμερτζής, επιμ. Αθήνα: Θεμέλιο, σσ. 159-215.

Μουζέλης, Νίκος. [1986] 2005, *Κοινοβουλευτισμός και εκβιομηχάνιση στην ημι-περιφέρεια*, Αθήνα: Θεμέλιο.

Mouffe, Chantal. 2005, *Επί του πολιτικού*, Αθήνα: Εκκρεμές.

Μπαλαμπανίδης, Γιάννης. 2019, *Εισαγωγή. Το παράδοξο ΣΥΡΙΖΑ: ένα κόμμα εν κινήσει*, στο *ΣΥΡΙΖΑ: ένα κόμμα εν κινήσει*, Γιάννης Μπαλαμπανίδης, επιμ. Αθήνα: Θεμέλιο, σσ. 7-38.

Mudde, Cas, και Cristóbal Rovira Kaltwasser. 2017, *Λαϊκισμός: μια συνοπτική εισαγωγή*, Αθήνα: Επίκεντρο.

Müller, Jan-Werner. 2017, *Τι είναι λαϊκισμός;*, Αθήνα: Πόλις.

Νικολακόπουλος, Ηλίας. 1990, *Η εκλογική επιρροή των πολιτικών δυνάμεων, στο Εκλογές και κόμματα στη δεκαετία του '80. Εξελίξεις και προοπτικές του πολιτικού συστήματος*, Χρήστος Λυριντζής και Ηλίας Νικολακόπουλος, επιμ. Αθήνα: Θεμέλιο, σσ. 203-237.

1997, «Αποφασισμένοι» και «αναποφάσιστοι»: Η συμβολή των δημοσκοπήσεων έξω από τα εκλογικά τμήματα στην ανάλυση της ψήφου, *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης* 9, σσ. 197-207.

2001, *Η καχεκτική δημοκρατία. Κόμματα και εκλογές 1946-1967*, Αθήνα: Πατάκης.

2007, *Εκλογές και ψηφοφόροι, 1974-2004: Παλιές ρήξεις και νέα ζητήματα*, στο *Πολιτική στην Ελλάδα. Η πρόκληση του εκσυγχρονισμού*, Kevin Featherstone, επιμ. Αθήνα: Οκτώ, σσ. 69-91.

- Olson, Mancur. [1965] 2011, *Η λογική της συλλογικής δράσης*, Αθήνα: Παπαζήσης.
- Παναγιωτοπούλου, Ρόη. 1996, «Ορθολογικές» ατομοκεντρικές πρακτικές στα πλαίσια ενός «ανορθολογικού» πολιτικού συστήματος, στο *Κοινωνία και Πολιτική, Όψεις της Γ' Ελληνικής Δημοκρατίας 1974-1994*, Χρήστος Λυριντζής, Ηλίας Νικολακόπουλος και Δημήτρης Α. Σωτηρόπουλος, επιμ. Αθήνα: Θεμέλιο, σσ. 139-160.
- Παναγιωτοπούλου, Ρόη, και Βασιλική Παπλιάκου. 2007, Όψεις συγκρότησης του κοινωνικού κεφαλαίου στην Ελλάδα, στο *Πολιτική, Κοινωνία, Πολίτες: Ανάλυση δεδομένων της Ευρωπαϊκής Κοινωνικής Έρευνας - ESS*, Παναγιώτης Καφετζής, επιμ. Αθήνα: ΕΚΚΕ, σσ. 219-267.
- Πανταζόπουλος, Ανδρέας. 2001, *Για το λαό και το έθνος. Η στιγμή Ανδρέα Παπανδρέου 1965-1989*, Αθήνα: Πόλις.
- 2011, *Λαϊκισμός και εκσυγχρονισμός 1965-2005. Απορίες και κίνδυνοι μιας μαχητικής συμβίωσης*, Αθήνα: Εστία.
- Παντελίδου-Μαλούτα, Μάρω. 1990, Ελληνική πολιτική κουλτούρα: όψεις και προσεγγίσεις, *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών 75(A)*, σσ. 18-57.
- Παπανικολόπουλος, Δημήτρης. 2015, Η δυναμική των εργατικών κινητοποιήσεων στην εποχή των Μνημονίων. Από την παλίνροια στην άμπωτη, *Μελέτες ΙΝΕ/ΓΣΕΕ*, σσ. 27-40.
- 2019, ΣΥΡΙΖΑ και κοινωνικά κινήματα: η σχέση, ο γάμος, η διάσταση, στο *ΣΥΡΙΖΑ: ένα κόμμα εν κινήσει*, Γιάννης Μπαλαμπανίδης, επιμ. Αθήνα: Θεμέλιο, σσ. 121-141.
- Παρασκευόπουλος, Χρήστος. 2006, Κοινωνικό κεφάλαιο και δημόσια πολιτική στην Ελλάδα, *Επιστήμη και Κοινωνία 16*, σσ. 69-105.
- Πελαγίδης, Θεόδωρος και Μιχάλης Μητσόπουλος. 2006, *Ανάλυση της ελληνικής οικονομίας. Η προσοδοθηρία και οι μεταρρυθμίσεις*, Αθήνα: Παπαζήσης.
- Σεβαστάκης, Νικόλας. 2004, *Κοινότοπη χώρα. Όψεις του δημοσίου χώρου και αντινομίες αξιών στη σημερινή Ελλάδα*, Αθήνα: Σαββάλας.
- Σερντεδάκης, Νίκος. 2018, Η διαμαρτυρία στην Ελλάδα της κρίσης, 2009-2014, στο *Όψεις της ελληνικής κρίσης. Συγκρουσιακός κύκλος και θεσμικές εκβάσεις*, Νίκος Σερντεδάκης και Σταύρος Τομπάζος, επιμ. Αθήνα: Gutenberg, σσ. 286-326.
- Σερντεδάκης, Νίκος, και Μαρία Κουφίδη. 2018, Συγκρουσιακός και εκλογικός κύκλος στην Ελλάδα της κρίσης, *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης 44 (1)*, σσ. 7-30.

- Σερντεδάκης, Νίκος, και Βασίλης Ρόγγας. 2018, Συγκρουσιακοί κύκλοι, εκλογικά και οικονομικά καθεστώτα στη μεταπολεμική Ελλάδα. Συμβολή σε μια σχεσιακή ανάλυση της μέσης διάρκειας, στο *Ερευνητικές διαδρομές στις κοινωνικές επιστήμες. Θεωρητικές-μεθοδολογικές συμβολές και μελέτες περίπτωσης*, Γιάννης Ζαϊμάκης, επιμ. Εργαστήριο Κοινωνικής Ανάλυσης & Εφαρμοσμένης Κοινωνικής Έρευνας, Πανεπιστήμιο Κρήτης, σσ. 299-329.
- Σεφεριάδης, Σεραφείμ Ι. 2006, Συγκρουσιακή πολιτική, συλλογική δράση, κοινωνικά κινήματα: μια αποτύπωση, *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης* 27, σσ. 7-42.
- Σημίτης, Κώστας. 1989, *Ανάπτυξη και εκσυγχρονισμός της ελληνικής κοινωνίας*, Αθήνα: Γνώση.
- Σκλαβούνος, Ιωάννης Σ. 2020, «Νέο-ολιγαρχική» πολιτική; Ιδιότητα του πολίτη, κόμματα και δημοκρατία σε μια εποχή μετάβασης, *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης* 46, σσ. 83-123.
- Σπουρδαλάκης, Μιχάλης. 1988α, ΠΑΣΟΚ: Δομή, εσωκομματικές κρίσεις και οργάνωση εξουσίας, Αθήνα: Εξάντας.
- 1988β, Ελλάδα 2000: Δρέποντας τους καρπούς της α-πολιτικής υπερ-πολιτικοποίησης, στο *Η Ελλάδα προς το 2000, Πολιτική και Κοινωνία, Οικονομία και Εξωτερικές Σχέσεις*, Ηλίας Κατσούλης, Τάσος Γιαννίτσης και Πάνος Καζάκος, επιμ. Αθήνα: Παπαζήσης, σσ. 108-118.
- 1998, Από το «κίνημα διαμαρτυρίας» στο «νέο ΠΑΣΟΚ», στο *ΠΑΣΟΚ: κόμμα, κράτος, κοινωνία*, Μιχάλης Σπουρδαλάκης, επιμ. Αθήνα: Πατάκης, σσ. 15-75.
- 2003, Το κομματικό φαινόμενο: εξέλιξη και συγκυρία, στο *Το μέλλον των πολιτικών κομμάτων*, Δημήτρης Θ. Τσάτσος και Ξενοφών Ι. Κοντιάδης, επιμ. Αθήνα: Παπαζήσης, σσ. 39-63.
- Σωτηρόπουλος, Δημήτρης Α. 1996, Η εγγαστρίμυθη εξουσία: κοινωνία πολιτών και κεντρικό κράτος στην Τρίτη Ελληνική Δημοκρατία, στο *Κοινωνία και Πολιτική: Όψεις της Γ' Ελληνικής Δημοκρατίας, 1974-1994*, Χρήστος Λυριντζής, Ηλίας Νικολακόπουλος και Δημήτρης Α. Σωτηρόπουλος, επιμ. Αθήνα: Θεμέλιο, σσ. 119-138.
- 2007α, Κράτος και μεταρρύθμιση στη σύγχρονη νότια Ευρώπη: Ελλάδα - Ισπανία - Ιταλία - Πορτογαλία, Αθήνα: Ποταμός.
- 2007β, Το κοινωνικό κεφάλαιο στην Ελλάδα σε συγκριτική προοπτική: Σύνοψη θεωρητική επισκόπηση και ανάλυση αποτελεσμάτων από την Ευρωπαϊκή Κοινωνική Έρευνα, στο *Πολιτική, Κοινωνία, Πολίτες: Ανάλυση δεδομένων της Ευρωπαϊκής Κοινωνικής Έρευνας - ESS*, Παναγιώτης Καφετζής, επιμ. Αθήνα: ΕΚΚΕ, σσ. 269-291.

2014, Το διπρόσωπο κεφάλι του Ιανού: η κοινωνία πολιτών στην Ελλάδα πριν και μετά την έναρξη της οικονομικής κρίσης, *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης* 42, σσ. 11-35.

2017, *Η ελληνική κοινωνία πολιτών και η οικονομική κρίση*, Αθήνα: Ποταμός.

Taguieff, Pierre-André. 2013, *Ο νέος εθνικολαϊκισμός*, Αθήνα: Επίκεντρο.

Τεπέρογλου, Ευτυχία και Μάνος Τσατσάνης. 2014, Η επίσπευση ενός αργού θανάτου. Κομματικές ταυτίσεις και το τέλος του δικομματισμού, στο 2012: ο διπλός εκλογικός σεισμός, Γιάννης Βούλγαρης και Ηλίας Νικολακόπουλος, επιμ. Αθήνα: Θεμέλιο, σσ. 33-60.

Τζανακόπουλος, Δημήτρης, Μιχάλης Σπουρδαλάκης, Κώστας Ελευθερίου, και Γιώργος Καπόπουλος. 2021, Δύο χρόνια ΣΥΡΙΖΑ στην αντιπολίτευση, *Εφ. Συν.-Σαββατοκύριακο*, 10 Ιουλίου.

Τσουκαλάς, Κωνσταντίνος. [1981] 1989, *Κοινωνική ανάπτυξη και κράτος. Η συγκρότηση του δημοσίου χώρου στην Ελλάδα*, Αθήνα: Θεμέλιο.

1993, «Τζαμπατζήδες» στη χώρα των θαυμάτων: περί Ελλήνων στην Ελλάδα, *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης* 1, σσ. 9-52.

[1986] 2005, *Κράτος, κοινωνία, εργασία στη μεταπολεμική Ελλάδα*, Αθήνα: Θεμέλιο.

Featherstone, Kevin και Δημήτρης Παπαδημητρίου. 2010, *Τα όρια του εξευρωπαϊσμού. Δημόσια πολιτική και μεταρρυθμίσεις στην Ελλάδα*, Αθήνα: Οκτώ.

Hunt, Lynn. 1999, Η συλλογική δράση στον Τσαρλς Τίλλυ, στο *Ιστορική Κοινωνιολογία: Όραμα και Μέθοδος*, Theda Scocpol, επιμ. Αθήνα: Κατάρτι, σσ. 317-356.

Ξενόγλωσση

Aldrich, John H. 1993, Rational Choice and Turnout, *American Journal of Political Science* 37(1), σσ. 246-278.

Almond, Gabriel A. 1960, Introduction: A Functional approach to Comparative Politics, στο *The Politics of the Developing Areas*, Gabriel A. Almond και James S. Coleman, επιμ. Πρίνστον: Princeton University Press, σσ. 3-64.

Almond, Gabriel A., και Bingham G. Powell. 1966, *Comparative Politics: A Developmental Approach*, Βοστόνη: Little, Brown and Company.

Aslanidis, Paris, και Nicos Marantzidis. 2016, The Impact of the Greek Indignados on Greek Politics, *Southeastern Europe* 40(2), σσ. 125-157.

- Berman, Sheri. 1997, Civil society and the collapse of the Weimar Republic, *World Politics* 49, σσ. 401-429.
- Blondel, Jean. 1968, Party Systems and Patterns of Government in Western Democracies, *Canadian Journal of Political Science* 1(2), σσ. 180-203.
- Bourdieu, Pierre. 1986, The forms of capital, στο *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education*, John G. Richardson, επιμ. Νέα Υόρκη: Greenwood Press, σσ. 241-258.
- Cantoni, Davide, David Y. Yang, Noam Yuchtman, και Y. Jane Zhang. 2019, Protests as Strategic Games: Experimental Evidence from Hong Kong's Antiauthoritarian Movement, *The Quarterly Journal of Economics* 134(2), σσ. 1021-1077.
- Cohen, Jean, και Andrew Arato. 1992, *Civil Society and Political Theory*, Κέημπριτζ: MIT Press.
- Coleman, James S. 1988, Social capital in the creation of human capital, *The American Journal of Sociology* 94(Supplement), σσ. 95-120.
- 1990, *Foundations of Social Theory*, Κέημπριτζ: Harvard University Press.
- de Beus, Jos. 2011, Audience Democracy: An Emerging Pattern in Postmodern Political Communication, στο *Political Communication in Postmodern Democracy*, Kees Brants και Katrin Voltmer, επιμ. Λονδίνο: Palgrave Macmillan, σσ. 19-38.
- Diani, Maria, και Mario Kousis. 2014, The Duality of Claims and Events: The Greek Campaign Against the Troika's Memoranda and Austerity, 2010-2012, *Mobilization* 19(4), σσ. 387-404.
- European Commission. 2019, *Standard Eurobarometer 91*. Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities, https://www.eea.gr/wp-content/uploads/2019/08/eb_91_data_annex_en.pdf?fbclid=IwAR3n-Naxoa3Qks1_En0EulC66mjaZOgiyTuTU741cz2YqcHBrIV7Xk0s41QE προσπέλαση 5 Μαρτίου 2022.
- Jones, Nikoleta, Chrisovaladis Malesios, Theodoros Iosifides, και Costas M. Sopenhoulis. 2008, Social Capital in Greece: Measurement and Comparative Perspectives, *South European Society and Politics* 13(2), σσ. 175-193.
- Jones, Nikoleta, Marina Proikaki, και Spyridon Roumeliotis. 2015, Social Capital Levels in Greece in Times of Crisis, στο *Austerity and the Third Sector in Greece. Civil Society at the European Frontline*, Jennifer Clarke, Asteris Huliaras και Dimitri A. Sotiropoulos, επιμ. Όξφορντσαϊρ και Νέα Υόρκη: Ashgate, σσ. 29-43.
- Karyotis, Georgios, και Wolfgang Rüdig. 2017, The Three Waves of Anti-Austerity Protest in Greece, 2010-2015, *Political Studies Review* 16(2), σσ. 158-169.

- Katsambekis, Giorgos. 2016, Radical Left Populism in Contemporary Greece: Syriza's Trajectory from Minoritarian Opposition to Power, *Constellations* 23(3), σσ. 391-403.
- 2020, Constructing 'the people' of populism: a critique of the ideational approach from a discursive perspective, *Journal of Political Ideologies* 27(1), σσ. 53-74.
- Katz, Richard, και Peter Mair. 1997, Party Organization, Party Democracy, and the Emergence of the Cartel Party, στο *Party System Change. Approaches and Interpretations*, Peter Mair, επιμ. Οξφόρδη: Clarendon Press, σσ. 93-119.
- Key, Valdimir O. 1964, *Politics, Parties and Pressure Groups*, Νέα Υόρκη: Thomas Y. Crowell.
- Kollintzas, Tryphon, Dimitris Papageorgiou, και Vangelis Vassilatos. 2012, An Explanation of the Greek Crisis: "The Insiders-Outsiders Society", *CEPR Discussion Papers* 8996.
- Krueger, Anne O. 1974, The Political Economy of the Rent-Seeking Society, *The American Economic Review* 64(3), σσ. 291-303.
- Laclau, Ernesto. 2005, *On Populist Reason*, Λονδίνο & Νέα Υόρκη: Verso.
- Laclau, Ernesto, και Chantal Mouffe. [1985] 2001, *Hegemony and Socialist Strategy*, Λονδίνο & Νέα Υόρκη: Verso.
- Lavdas, Kostas A. 2005, Interest Groups in Disjointed Corporatism: Social Dialogue in Greece and European 'Competitive Corporatism', *West European Politics* 28(2), σσ. 297-316.
- Lymperaki, Antigoni, και Christos J. Paraskevoopoulos. 2002, Social capital measurement in Greece, στο *OECD-ONS International Conference on Social Capital Measurement*, 25-27 Σεπτεμβρίου, Λονδίνο, ΗΒ.
- Lyrantzis, Christos. 1984, Political parties in Post-Junta Greece: A Case of 'Bureaucratic Clientelism'?, *West European Politics* 7(2), σσ. 99-118.
- 1987, The power of populism: the Greek case, *European Journal of Political Research* 15(6), σσ. 667-689.
- Mair, Peter. 1995, Political Parties, Popular Legitimacy and Public Interest, *West European Politics* 13(3), σσ. 40-57.
- 2013, *Ruling the Void. The Hollowing of Western Democracy*, Λονδίνο & Νέα Υόρκη: Verso. [Mair, Peter. 2020, Κυβερνώντας το κενό. Η εξασθένιση της δυτικής δημοκρατίας, Αθήνα: Επίκεντρο].

-
- Manin, Bernard. 1997, *The Principles of Representative Government*, Κέημπριτζ: Cambridge University Press.
- Meynaud, Jean. 1962, *Nouvelles études sur les groupes de pression en France*, Παρίσι: Armand Colin.
- Norris, Pippa, και Ronald Inglehart. 2019, *Cultural Backlash: Trump, Brexit, and Authoritarian Populism*, Κέημπριτζ: Cambridge University Press.
- Olson, Mancur. 1982, *The Rise and Decline of Nations. Economic Growth, Stagflation and Social Rigidities*, Νιου Χέηβεν: Yale University Press.
- Papanikolopoulos, Dimitris, και Vassilis Rongas. 2019, Movement, party and electoral dynamics. Syriza's electoral success as a movement effect, *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης* 45(1), σσ. 167-178.
- Portes, Alejandro. 2000, The two meanings of social capital, *Sociological Forum* 15(1), σσ. 1-12.
- Psimitis, Michalis. 2010, The Protest Cycle of Spring 2010 in Greece, *Social Movement Studies* 10(2), σσ. 191-197.
- Putnam, Robert. 1993, *Making Democracy Work. Civic Traditions in Modern Italy*, Νιου Τζέρσεϊ: Princeton University Press.
- Rüdig, Wolfgang, και Georgios Karyotis. 2014, Who Protests in Greece? Mass Opposition to Austerity, *British Journal of Political Science* 44, σσ. 487-513.
- Sartori, Giovanni. 1976, *Parties and Party Systems: A Framework for Analysis*, Κέημπριτζ: Cambridge University Press.
- Simiti, Marilena. 2014, Rage and protest: The case of the Greek Indignant movement, *Hellenic Observatory Papers on Greece and Southeast Europe* 82, σσ. 1-36.
- Spourdalakis, Michalis. 2013, Left Strategy in the Greek Cauldron: Explaining Syriza's Success, *Socialist Register* 49, σσ. 98-119.
- Stavrakakis, Yannis, και Giorgos Katsambekis. 2014, Left-wing populism in the European periphery: the case of SYRIZA, *Journal of Political Ideologies* 19(2), σσ. 119-142.
- Tilly, Charles. 1978, *From Mobilization to Revolution*, Νέα Υόρκη: Random House.
- Truman, David B. 1951, *The Governmental Process: Political Interests and Public Opinion*, Νέα Υόρκη: Alfred A. Knopf.
- Tsakatika, Myrto, και Costas Eleftheriou. 2013, The Radical Left's Turn towards Civil Society in Greece: One Strategy, Two Paths, *South European Society and Politics* 18(1), σσ. 81-99.

Όψεις οικονομικής ψήφου στην Ελλάδα την περίοδο της οικονομικής κρίσης (2012-2015)

Γιώργος Μακρής

Πολιτικός Επιστήμονας, Κάτοχος Μεταπτυχιακού Τίτλου Σπουδών στην Πολιτική
Ανάλυση - ΑΠΘ

Giorgos Makris

Political Scientist, MA in Political Analysis - Aristotle University of Thessaloniki

Aspects of economic voting in Greece during the economic crisis (2012-2015)

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Στο παρόν άρθρο επιχειρείται να αναλυθεί η επίδραση των αντιλήψεων των ψηφοφόρων για την κατάσταση της οικονομίας στην ψήφο τους υπέρ ή κατά του κυβερνώντος κόμματος, σε τρεις εκλογικές αναμετρήσεις που πραγματοποιήθηκαν κατά την περίοδο της οικονομικής κρίσης στην Ελλάδα (Ιούνιος 2012-Σεπτέμβριος 2015). Φαίνεται ότι: 1) Υπάρχει στατιστικά σημαντική σχέση μεταξύ των αντιλήψεων για την οικονομία και της ψήφου. 2) Οι αντιλήψεις για την οικονομία προβλέπουν καλύτερα από άλλους παράγοντες την ψήφο στις εκλογές του Ιουνίου του 2012, αλλά λιγότερο καλά στις επόμενες δύο εκλογές. 3) Ωστόσο, όταν αυτές τεθούν ως θέμα θέσης, αποκτούν μεγαλύτερη προβλεπτική ισχύ.

Λέξεις-κλειδιά: Οικονομική ψήφος, οικονομική κρίση, εκλογές, εκλογική κοινωνιολογία, εκλογική συμπεριφορά

ABSTRACT

This article attempts to analyze the effect of voters' perceptions of the state of the economy on their vote for or against the ruling party, in three electoral contests that took place during the economic crisis in Greece (June 2012-September 2015). It appears that: 1) There is a statistically significant relationship between perceptions of the economy and voting. 2) Perceptions of the economy predict the vote in the June 2012 elections better than other factors, but less so in the next two elections. 3) However, when posed as a matter of position, they acquire greater predictive power.

Keywords: Economic voting, economic crises, elections, electoral sociology, electoral behavior

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Τα τελευταία χρόνια έχουν πληθύνει οι μελέτες που εξετάζουν το φαινόμενο της οικονομικής ψήφου. Η οικονομική ψήφος μπορεί να χωριστεί σε υποκειμενική και αντικειμενική. Η δεύτερη μετράται με μεταβλητές που αποτελούν μακροοικονομικούς δείκτες –όπως για παράδειγμα το ΑΕΠ και η ανεργία– και η πρώτη με μεταβλητές οι οποίες μετρούν την αντίληψη που έχουν οι ψηφοφόροι για την κατάσταση της οικονομίας, αν δηλαδή αυτή έχει βελτιωθεί ή χειροτερεύσει (Sanders, 2000). Σε γενικές γραμμές, βασική διαπίστωση όσων μελετούν την οικονομική ψήφο είναι ότι όσο χειρότερα τα πηγαίνει μία κυβέρνηση στη διαχείριση της οικονομίας (είτε αντικειμενικά είτε με βάση την πρόσληψη που έχουν οι ψηφοφόροι για την επίδοσή της), τόσο αυξάνονται οι πιθανότητες αυτή να καταψηφιστεί, και να υπερψηφιστεί, αντίστοιχα, η αντιπολίτευση (Lewis-Beck και Paldam, 2000). Μελέτες που έχουν εξετάσει τον αντίκτυπο της οικονομικής ψήφου στην εκλογική συμπεριφορά υπό συνθήκες οικονομικής κρίσης καταλήγουν συνήθως στο συμπέρασμα ότι η οικονομική κρίση ενισχύει την οικονομική ψήφο (Bélanger και Nadeau, 2014· Lewis-Beck και Lobo, 2017· Marsh και Mikhaylov, 2012· Rattinger και Steinbrecher, 2011).

Οι μελέτες της οικονομικής ψήφου για την Ελλάδα έχουν αρχίσει τα τελευταία χρόνια να αυξάνονται σε αριθμό. Τέτοιες μελέτες έχουν πραγματοποιηθεί για εκλογές προ κρίσης: του 2004, 2007, και 2009 (Freire και Lobo, 2005· Nezi, 2012· Vasilopoulos και Vernardakis, 2011). Για τις εκλογές στην περίοδο της κρίσης οι μελέτες έχουν επικεντρωθεί κυρίως στις διπλές εκλογές του 2012 – όπου, όπως ήταν λογικό, ο αντίκτυπος της κρίσης χρέους και της εφαρμογής μέτρων λιτότητας αναμενόταν να ενισχύσει ραγδαία την οικονομική ψήφο (Kosmidis, 2014· Nezi και Katsanidou, 2014)– και λιγότερο στις επόμενες εκλογές (Tsirbas, 2016).

Φιλοδοξία του συγκεκριμένου άρθρου είναι να συμπληρώσει με κάποια ευρήματα την πρόσφατη βιβλιογραφία σχετικά με την οικονομική ψήφο στην Ελλάδα, και δη σε περίοδο οικονομικής κρίσης, καθώς, όπως ήδη αναφέρθηκε, υπάρχει ενδιαφέρον στη βιβλιογραφία σχετικά με το πώς ενδέχεται να λειτουργεί η οικονομική ψήφος σε περίοδο οικονομικής κρίσης. Ταυτόχρονα, πρέπει να σημειωθεί ότι τα διάφορα μοντέλα οικονομικής ψήφου που έχουν δημιουργηθεί δεν είναι σταθερά ούτε μεταξύ διαφορετικών χωρών, ούτε σε διαφορετικές χρονικές περιόδους στην ίδια χώρα (Lewis-Beck και Paldam, 2000).

Ύστερα από αυτές τις σύντομες παρατηρήσεις, θα προχωρήσω στο πρώτο μέρος στην διατύπωση και βιβλιογραφική ανάπτυξη των ερευνητικών

μου ερωτημάτων. Στο δεύτερο μέρος θα περιγράψω τη μεθοδολογία που χρησιμοποίησα προκειμένου να απαντήσω σε αυτά. Στο τρίτο μέρος θα παρουσιάσω τα αποτελέσματα των διαφόρων αναλύσεων και, τέλος, στο τέταρτο θα διατυπώσω τα οριστικά συμπεράσματα.

1. ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΑ ΕΡΩΤΗΜΑΤΑ

1.1. *Ερευνητικό Ερώτημα 1: Στις εκλογές της κρίσης στην Ελλάδα (Ιούνιος 2012-Σεπτέμβριος 2015) σημειώνεται μια στατιστικά σημαντική σχέση της οικονομικής ψήφου (στάσεις πολιτών για την οικονομία) και της ψήφου στο κόμμα της κυβέρνησης (ή αντιπολίτευσης);*

Στην υπάρχουσα βιβλιογραφία σχετικά με την οικονομική ψήφο ως αντίληψη των ψηφοφόρων για την κατάσταση της οικονομίας, έχουν οριστεί δύο διαστάσεις που διερευνώνται (αν και όχι πάντα μαζί). Αυτές είναι η αναδρομική/προοπτική (retrospective/perspective) (Downs, 1965· Key και Cummings, 1966) οικονομική ψήφος, και η εθνική/ατομική (sociotropic/egocentric) (Kiewiet, 1983) οικονομική ψήφος. Η πρώτη αφορά την αντίληψη που έχουν οι πολίτες για την παρελθοντική ή μελλοντική κατάσταση της οικονομίας, ενώ η δεύτερη αφορά την αντίληψή τους για την οικονομία είτε σε εθνική διάσταση είτε αναφορικά με την ατομική τους οικονομική κατάσταση. Αυτά τα δύο δίπολα δημιουργούν με τη σειρά τους τέσσερα δίπολα όταν συνδυαστούν μεταξύ τους: αναδρομική-εθνική και αναδρομική-ατομική οικονομική ψήφος από τη μία, και προοπτική-εθνική και προοπτική-ατομική οικονομική ψήφος από την άλλη. Στη συγκεκριμένη εργασία η κάθε μεταβλητή οικονομικής ψήφου που θα χρησιμοποιηθεί μετρά ένα από αυτά τα τέσσερα τελευταία δίπολα. Τέλος, αξίζει να σημειωθεί ότι στην υπάρχουσα βιβλιογραφία φαίνεται ότι σε γενικές γραμμές η αναδρομική οικονομική ψήφος έχει ισχυρότερη επίδραση από την προοπτική (Kinder και Kiewiet, 1979· Lewis-Beck και Paldam, 2000). Επίσης, η εθνική οικονομική ψήφος φαίνεται να έχει μεγαλύτερη επίδραση από την ατομική (Lewis-Beck και Paldam, 2000), αν και υπάρχουν ορισμένες χώρες που αποτελούν εξαιρέσεις, όπως το Ηνωμένο Βασίλειο (Sanders, 1999).

1.2. *Ερευνητικό Ερώτημα 2: Στις εκλογές της κρίσης στην Ελλάδα (Ιούνιος 2012-Σεπτέμβριος 2015) η οικονομική ψήφος ερμηνεύει καλύτερα την ψήφο υπέρ της κυβέρνησης ή της αντιπολίτευσης σε σύγκριση με άλλες πολιτικές ή κοινωνικές διαίρεσεις;*

Η οικονομική ψήφος συνήθως μετράται από κοινού με άλλους σημαντικούς παράγοντες που έχουν επίδραση στην ψήφο, όπως η ιδεολογία, η κοινωνικοοικονομική τάξη κ.ά. (Alvarez και Nagler, 1995, 1998· Freire και Lobo, 2005· Stegmaier και Lewis-Beck, 2007· Vasilopoulos και Vernardakis, 2011· Nezi, 2012· Nezi και Katsanidou, 2014), προκειμένου να διαφανεί αν η επίδραση της οικονομίας έχει μεγαλύτερη ερμηνευτική ισχύ από άλλες ισχυρές κοινωνικές και πολιτικές μεταβλητές. Δεν πρέπει άλλωστε να ξεχνάμε ότι η σταδιακή αύξηση των μελετών που αφορούν την οικονομική ψήφο εντάσσεται και σε μια εποχή όπου σημειώνεται αποδυνάμωση πολύ σημαντικών παραγόντων ερμηνείας της ψήφου, όπως οι διάφοροι κοινωνικοδημογραφικοί παράγοντες (π.χ. κοινωνική τάξη, θρησκεία), η κομματική ταύτιση, οι διαιρετικές τομές κ.λπ. (Franklin, Mackie και Valen, 2009), και ταυτόχρονα παρατηρείται άνοδος πολλών θεμάτων πολιτικής ως προσδιοριστικών παραγόντων της ψήφου. Αυτό έχει ως συνέπεια την ανάγκη εξέτασης πολλών νέων παραμέτρων για την αποτελεσματικότερη ερμηνεία της εκλογικής συμπεριφοράς. Το φαινόμενο αυτό έχει ονομαστεί στην βιβλιογραφία θεματική ψήφος (Dalton, 2002) και η οικονομία είναι ένα από τα πολλά προς μελέτη θέματα.

Έτσι, για παράδειγμα στις ΗΠΑ το πιο συνηθισμένο μοντέλο μελέτης της οικονομικής ψήφου είναι το ακόλουθο: Ψήφος = οικονομία + άλλα θέματα + κομματική ταύτιση + κοινωνικοοικονομική θέση (Alvarez και Nagler, 1995, 1998· Stegmaier και Lewis-Beck, 2007). Αντίστοιχα, στη Γαλλία το πιο συνηθισμένο είναι το ακόλουθο: Ψήφος = Κοινωνική Τάξη + Θρησκεία + Ιδεολογία + Οικονομία (Stegmaier and Lewis-Beck, 2007). Στην Ελλάδα θα μπορούσαμε να πούμε ότι είναι το ακόλουθο: Ψήφος = Οικονομία + Μεταβλητές Κοινωνικοοικονομικής Τάξης + Ιδεολογία + Κομματική Ταύτιση + Κοινωνικοδημογραφικές Μεταβλητές (Freire και Lobo, 2005· Nezi, 2012· Nezi και Katsanidou, 2014· Vasilopoulos και Vernardakis, 2011).

Όπως έχουν επισημάνει οι Lane και Ersson (Τεπέρογλου, 2015), στην ελληνική περίπτωση διαχρονικά δεν υπάρχουν κοινωνικοοικονομικές διαιρέσεις ικανές να ερμηνεύσουν την εκλογική συμπεριφορά. Άλλες μελέτες έχουν επιβεβαιώσει αυτό το πόρισμα τονίζοντας περαιτέρω ότι οι διαιρέσεις που επικρατούν είναι κυρίως πολιτικές (Τεπέρογλου, 2015) και όχι κοινωνικές (Freire και Lobo, 2005· Nezi, 2012· Vasilopoulos και Vernardakis, 2011)¹. Δηλαδή, παράγοντες όπως η ιδεολογική αυτοτοποθέτηση των πολιτών στον άξονα Αριστερά-Δεξιά φαίνεται ότι έχουν μεγαλύτερη ερμηνευτική ισχύ όσον αφορά το εκλογικό αποτέλεσμα σε σχέση με παράγοντες όπως η κοινωνικοοικονομική τάξη, η θρησκεία κ.λπ., αλλά και σε σχέση με την οικονομική ψήφο. Έχει ενδιαφέρον να δούμε αν αυτή η δυναμική αλλάζει στην περίοδο της βαθιάς οικονομικής κρίσης που βίωσε η Ελλάδα.

¹ Για μια αναλυτικότερη επισκόπηση της βιβλιογραφίας περί διαιρετικών τομών στην Ελλάδα βλ. Πιερίδης, 2021.

1.3. Ερευνητικό Ερώτημα 3: Η οικονομική ψήφος εκφράστηκε ως ένα θέμα ισχύος ή ως ένα θέμα θέσης;

Όπως θα δείξω παρακάτω, στις εκλογές του Ιανουαρίου του 2015 συγκεκριμένα, η οικονομική ψήφος βρέθηκε μεν στατιστικά σημαντική, αλλά η ιδεολογία φάνηκε να παίζει μεγαλύτερο ρόλο στην ερμηνεία της ψήφου από αυτήν αλλά και από την κοινωνικοοικονομική τάξη. Οπότε αποφάσισα να χρησιμοποιήσω το θεωρητικό «οπλοστάσιο» της θεματικής ψήφου για να ερμηνεύσω αυτό το φαινόμενο. Έχει επισημανθεί (Lewis-Beck και Lobo, 2017· Nezi και Katsanidou, 2014) ότι σε περιόδους κρίσης έχει ενδιαφέρον να εξεταστεί η οικονομική ψήφος και ως θέμα θέσης (position issue) και όχι μόνο ως θέμα ισχύος (valence issue), δηλαδή ως ένα θέμα πάνω στο οποίο οι πολίτες έχουν διαφορετικές απόψεις και όχι ως ένα θέμα στο οποίο κρίνουν με βάση κάποια αντικειμενικά κριτήρια αν η παρούσα κυβέρνηση πέτυχε ή απέτυχε στη διαχείριση της οικονομίας. Υπόθεσή μου είναι ότι η οικονομική ψήφος, όταν τεθεί ως θέμα θέσης, αποκτά μεγαλύτερη εξηγητική ισχύ σχετικά με τις εκλογές του Ιανουαρίου του 2015.

2. ΔΕΔΟΜΕΝΑ ΚΑΙ ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ

Για την απάντηση του πρώτου και του δεύτερου ερωτήματος χρησιμοποίησα δεδομένα από τις εθνικές μετεκλογικές έρευνες του ELNES² για τις εκλογές του Ιουνίου 2012, τις εκλογές του Ιανουαρίου 2015 και τις εκλογές του Σεπτεμβρίου 2015. Για το τρίτο ερώτημα χρησιμοποίησα δεδομένα από τον ηλεκτρονικό σύμβουλο ψήφου Choose4Greece³ για τις εκλογές του Ιανουαρίου 2015.

Όσον αφορά το πρώτο ερώτημα, οι μεταβλητές που χρησιμοποίησα για κάθε εκλογική αναμέτρηση ήταν μεταβλητές της αντίληψης των ψηφοφόρων για την κατάσταση της οικονομίας, κάθε μία από τις οποίες μετρούσε ένα από τα τέσσερα δίπολα που ανέφερα παραπάνω. Στα δεδομένα της έρευνας για τις εκλογές του Ιουνίου 2012 ήταν διαθέσιμες και οι τέσσερις μεταβλητές. Στα δεδομένα της έρευνας για τις εκλογές του Ιανουαρίου 2015 ήταν διαθέσιμες δύο από τις τέσσερις μεταβλητές (εθνική-αναδρομική και ατομική-προοπτική οικονομική ψήφος) και μία μεταβλητή (εθνική-αναδρομική οικονομική ψήφος) ήταν διαθέσιμη στα δεδομένα της έρευνας για τις εκλογές του Σεπτεμβρίου του ίδιου έτους.

Η ανάλυση έγινε με την εφαρμογή του κριτηρίου χ^2 για ανεξαρτησία μεταξύ κάθε μίας μεταβλητής της οικονομικής ψήφου που ανέφερα παραπάνω και μιας διχοτομικής μεταβλητής η οποία μετράει την πραγματική ψήφο των ερευνώμενων

2 <https://www.elnes.gr>

3 <https://data.gesis.org/sharing/#!Detail/10.7802/1758>

και παίρνει μία τιμή για το κόμμα της κυβέρνησης και μία για το κόμμα της αντιπολίτευσης. Επίσης, χρησιμοποίησα και τον συντελεστή Cramer's V, για να δείξω με μεγαλύτερη ακρίβεια την ένταση της εξάρτησης μεταξύ των μεταβλητών.

Όσον αφορά το δεύτερο ερώτημα, χρησιμοποίησα σε όλες τις εκλογές που εξετάζω σε αυτό το άρθρο τη μέθοδο της δυαδικής λογιστικής παλινδρόμησης⁴. Χρησιμοποίησα για όλες τις αναμετρήσεις ως μεταβλητή κριτήριο την ψήφο στην κυβέρνηση ή στην αντιπολίτευση και τρεις προσδιοριστικές μεταβλητές: έναν δείκτη της αντίληψης για την κατάσταση της οικονομίας⁵, τη μεταβλητή της ιδεολογικής αυτοτοποθέτησης στον άξονα Αριστερά-Δεξιά, και έναν δείκτη της κοινωνικοοικονομικής τάξης τον οποίο κατασκεύασα βγάζοντας έναν απλό μέσο όρο δύο ιεραρχικών μεταβλητών (εισόδημα και εκπαιδευτικό επίπεδο) σε κάθε εκλογική αναμέτρηση. Ο τελευταίος δείκτης κατασκευάστηκε, βέβαια, αφού πρώτα κανονικοποίησα τις μεταβλητές του εισοδήματος και του εκπαιδευτικού επιπέδου για να πάρουν τιμές από 0 έως 1. Έτσι, ο νέος δείκτης είχε τιμές από 0 (Πολύ Χαμηλή Κοινωνικοοικονομική Τάξη) έως 1 (Πολύ Υψηλή Κοινωνικοοικονομική Τάξη).

Τέλος, όσον αφορά το τρίτο ερώτημα, χρησιμοποίησα, όπως προαναφέρθηκε, τα δεδομένα της εφαρμογής Choose4Greece⁶ για τις εκλογές του Ιανουαρίου 2015. Αρχικά, πριν προχωρήσω σε οποιαδήποτε ανάλυση, προκειμένου να αναβαθμίσω την ποιότητά τους αποφάσισα να τα εκκαθαρίσω από ορισμένα στοιχεία: όσους έκαναν λιγότερο από 120 δευτερόλεπτα να ολοκληρώσουν συνολικά και τις 30 θεματικές ερωτήσεις, όσους έκαναν λιγότερο από 2 και λιγότερο από 3 δευτερόλεπτα για να ολοκληρώσουν οποιαδήποτε από τις 30 θεματικές ερωτήσεις, όσους είχαν περισσότερες από 15 συνεχόμενες ίδιες απαντήσεις σε αυτές τις ερωτήσεις και όσους είχαν έστω και μία απάντηση «no opinion» σε αυτές τις ερωτήσεις (Nezi και Katsanidou, 2014).

4 Σε όλα τα μοντέλα δυαδικής λογιστικής παλινδρόμησης που έχω χρησιμοποιήσει, πραγματοποίησα πριν την κατασκευή τους το Box-Tidwell Test για γραμμικότητα, καθώς έχω εισάγει μεταβλητές σε όλα τα μοντέλα που είναι ποσοτικές.

5 Για τις εκλογές του Ιουνίου 2012 και του Ιανουαρίου 2015, όπου τα δεδομένα περιείχαν παραπάνω από μία μεταβλητή οικονομικής ψήφου, κατασκεύασα έναν δείκτη που εμπεριείχε όλες αυτές τις μεταβλητές και τον ονόμασα Δείκτη Αντίληψης για την Κατάσταση της Οικονομίας, με τιμές από 0 (Πολύ Καλύτερα) έως 1 (Πολύ Χειρότερα) για τις εκλογές του Ιανουαρίου 2015 και 1 (Πολύ Καλύτερα) έως 5 (Πολύ Χειρότερα) για τις εκλογές του Ιουνίου 2012. Συγκεκριμένα, στα δεδομένα των εκλογών του 2012, όπου υπήρχαν τέσσερις μεταβλητές, πραγματοποίησα πρώτα παραγοντική ανάλυση σε αυτές, βγάζοντας έναν παράγοντα. Στη συνέχεια έλεγξα την εσωτερική τους συνέπεια κάνοντας ανάλυση αξιοπιστίας και υπολογίζοντας τον συντελεστή Cronbach's α . Έπειτα, κατασκεύασα έναν δείκτη στάσης για την οικονομία βγάζοντας έναν απλό μέσο όρο των τεσσάρων μεταβλητών. Στις εκλογές του Ιανουαρίου 2015 ακολούθησα ακριβώς την ίδια διαδικασία, αλλά χωρίς παραγοντική ανάλυση και ανάλυση αξιοπιστίας, καθώς υπήρχαν μόνο δύο μεταβλητές οικονομικής ψήφου. Στις εκλογές του Σεπτεμβρίου 2015 υπήρχε μόνο μία μεταβλητή οικονομικής ψήφου, οπότε δεν κατασκεύασα δείκτη.

6 Πρέπει να σημειωθεί ότι τα συγκεκριμένα δεδομένα ενδέχεται να είναι μεροληπτικά ως ένα βαθμό γιατί το δείγμα είναι αυτοεπιλεγόμενο και όχι τυχαίο, οπότε τα αποτελέσματα της οποιας ανάλυσής τους, παρότι μπορεί ενδεχομένως να φανούν χρήσιμα και να υποδείξουν ορισμένες τάσεις, θα πρέπει να ερμηνεύονται επιφυλακτικά.

Η μεθοδολογία που χρησιμοποιήσα ήταν και εδώ δυαδική λογιστική παλινδρόμηση με μεταβλητή κριτήριο την πρόθεση ψήφου (όχι την προηγούμενη ψήφο, καθώς η ηλεκτρονική εφαρμογή χρησιμοποιείται πριν τις εκλογές) στην κυβέρνηση ή στην αντιπολίτευση και προβλεπτικές μεταβλητές ακριβώς τις ίδιες με αυτές που χρησιμοποιήσα και στα μοντέλα παλινδρόμησης του δεύτερου ερωτήματος προκειμένου τα αποτελέσματα να είναι όσο το δυνατόν πιο συγκρίσιμα. Η μόνη διαφορά είναι ότι πρόσθεσα δύο επιπλέον δείκτες που κατασκεύασα: έναν δείκτη των αριστερών και έναν των δεξιών απόψεων για την οικονομία με ονόματα «Αριστερές Απόψεις για την Οικονομία» και «Δεξιές Απόψεις για την Οικονομία» αντίστοιχα. Στην κάθε μία κατηγορία έβαλα μεταβλητές (ιεραρχικές, μετρημένες με τον ίδιο τρόπο) στις οποίες όσο προχωρά κανείς από το 1 έως το 5 («Συμφωνώ απόλυτα – Διαφωνώ απόλυτα») κατατάσσεται ως αριστερός και δεξιός αντίστοιχα, ανάλογα με το είδος της ερώτησης. Οι ερωτήσεις χωρίστηκαν σε αριστερές και δεξιές με βάση το εγχειρίδιο που συνόδευε τα δεδομένα του Choose4Greece. Έκανα μια παραγοντική ανάλυση σε όλες τις μεταβλητές μαζί (βγάζοντας έναν παράγοντα⁷) και έπειτα ανάλυση αξιοπιστίας σε κάθε μία ομάδα μεταβλητών ξεχωριστά (Αριστερές και Δεξιές απόψεις) με υπολογισμό του συντελεστή Cronbach's α για να ελέγξω την εσωτερική συνέπεια σε κάθε μία από αυτές. Έπειτα έφτιαξα τους δύο δείκτες με τον απλό μέσο όρο των αντίστοιχων μεταβλητών.

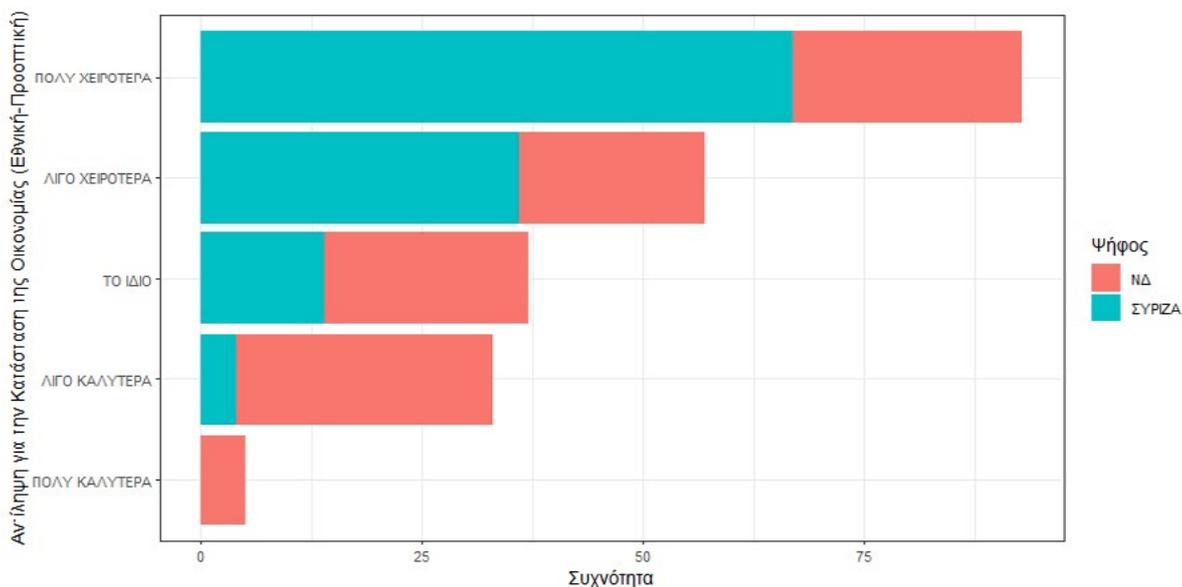
3. ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ

3.1. Ερευνητικό Ερώτημα 1

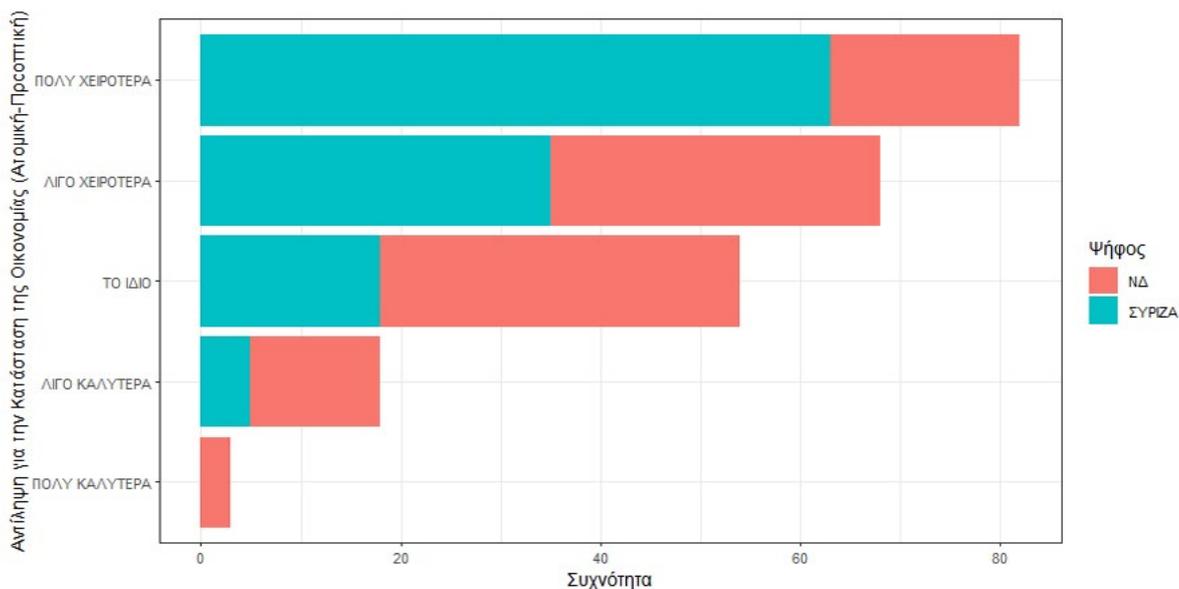
Στις εκλογές του Ιουνίου 2012 το κριτήριο χ^2 της μεταβλητής της ψήφου (κυβέρνηση-αντιπολίτευση) σε σχέση με την εθνική-αναδρομική [$\chi^2(4)=28,140$, $p<0,001$ | $\varphi_c=0,354$], την ατομική-αναδρομική [$\chi^2(4)=15,579$, $p<0,01$ | $\varphi_c=0,265$], την εθνική-προοπτική [$\chi^2(4)=47,136$, $p<0,001$ | $\varphi_c=0,458$] και την ατομική-προοπτική [$\chi^2(4)=35,140$, $p<0,001$ | $\varphi_c=0,395$] οικονομική ψήφο, αποδεικνύεται στατιστικά σημαντικό σε όλες τις περιπτώσεις. Συνεπώς, όλες οι μεταβλητές της οικονομικής ψήφου φαίνεται ότι δεν είναι ανεξάρτητες με τη μεταβλητή της ψήφου. Πιο συγκεκριμένα, με βάση τον συντελεστή Cramer's V (και σύμφωνα με τα Γραφήματα 1 και 2), φαίνεται ότι αυτές που έχουν μεγαλύτερη αλληλεξάρτηση με την ψήφο είναι η εθνική-προοπτική και η ατομική-προοπτική.

7 Με βάση $\text{eigenvalue}=1$. Για τον πρώτο άξονα έχουμε $\text{eigenvalue}>1$ και για τους άλλους $\text{eigenvalue}<1$, με ταυτόχρονη απότομη πτώση της καμπύλης στο αντίστοιχο scree plot. Η συνολική διακύμανση μεταξύ των αξόνων που ο συγκεκριμένος άξονας εξηγεί είναι 49%. Βάσει των μεταβλητών που τον συναποτελούν μπορεί να ονομαστεί ως οικονομικός άξονας. Ο στόχος ήταν να αποδειχθεί ότι όλες οι οικονομικές μεταβλητές συναποτελούν, κυρίως, έναν άξονα, αυτόν της οικονομίας, αλλά και ότι με βάση τα loadings έχουμε όντως διαφοροποίηση μεταξύ αριστερών και δεξιών απόψεων για την οικονομία. Βλ. Παράρτημα (Πίνακας 7).

Γράφημα 1: Αντίληψη για την κατάσταση της οικονομίας (Εθνική-Προοπτική) και Ψήφος (Εκλογές Ιουνίου 2012).

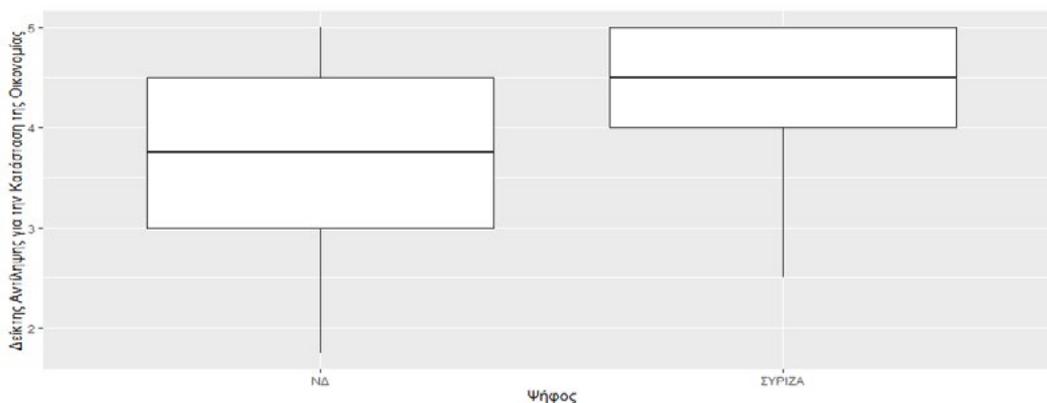
Γράφημα 2: Αντίληψη για την κατάσταση της οικονομίας (Ατομική-Προοπτική) και Ψήφος (Εκλογές Ιουνίου 2012).

Έτσι, η Ελλάδα των εκλογών του Ιουνίου 2012 φαίνεται ότι αποτελεί εξαίρεση στον κανόνα που υπάρχει στη βιβλιογραφία της οικονομικής ψήφου σχετικά με το ότι οι αναδρομικές αξιολογήσεις έχουν μεγαλύτερη βαρύτητα από τις προοπτικές. Ταυτόχρονα, όμως, η Ελλάδα σε αυτές τις εκλογές επιβεβαιώνει τον κανόνα που θέλει οι εθνικές αξιολογήσεις να είναι πιο ισχυρές από τις ατομικές (Lewis-Beck και Paldam, 2000), καθώς, όπως φαίνεται και από τους συντελεστές Cramer's V για κάθε μία σχέση, οι ατομικές αξιολογήσεις είναι λιγότερο ισχυρές σε σχέση με τις εθνικές σε αυτές τις εκλογές (είτε είναι αναδρομικές είτε είναι προοπτικές).

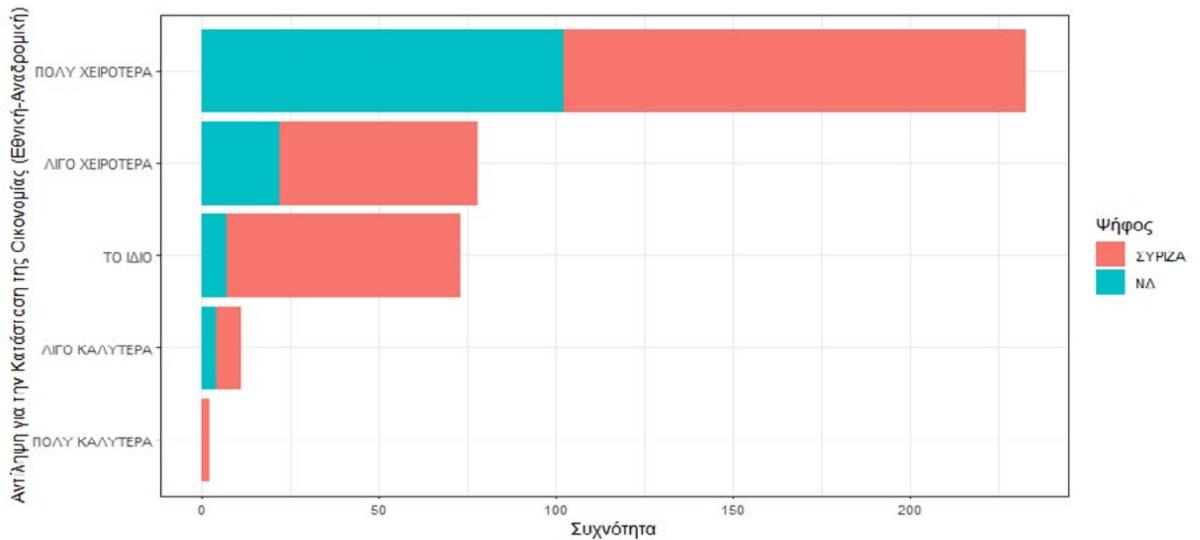
Σύμφωνα με το Γράφημα 3, από τις διαφορές στις διαμέσους των θηκογραμμάτων, βλέπουμε ότι οι ψηφοφόροι του ΣΥΡΙΖΑ έχουν υψηλότερα «σκορ» από τους ψηφοφόρους της ΝΔ – δηλαδή οι πρώτοι πιστεύουν περισσότερο από τους δεύτερους ότι η οικονομική κατάσταση έχει χειροτερεύσει.

Γράφημα 3: Δείκτης Αντίληψης για την Κατάσταση της Οικονομίας και Ψήφος (Εκλογές Ιουνίου 2012).

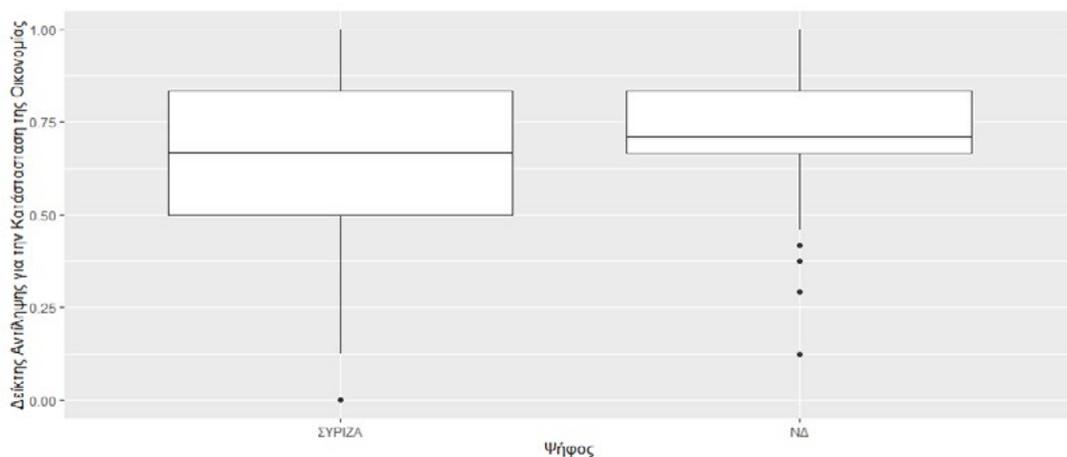
Στις εκλογές του Γενάρη 2015, από τις δύο μεταβλητές της οικονομικής ψήφου που είναι διαθέσιμες, δηλαδή την εθνική-αναδρομική [$\chi^2(4)=31,533$, $p<0,001$ | $\varphi_c=0,282$] και την ατομική-προοπτική [$\chi^2(3)=4,351$, $p=0,226$], φαίνεται ότι μόνο η εθνική-αναδρομική δεν είναι ανεξάρτητη με την ψήφο, αν και το μέγεθος της εξάρτησης είναι σχετικά μικρό ($\varphi_c=0,282$). Στο Γράφημα 4 η σχέση αυτή αναπαρίσταται πιο λεπτομερώς. Μελλοντικές έρευνες θα μπορούσαν να διερευνήσουν και τις δύο άλλες παραμέτρους της οικονομικής ψήφου σε αυτές τις εκλογές (εθνική-προοπτική και ατομική-αναδρομική).

Γράφημα 4: Αντίληψη για την Κατάσταση της Οικονομίας (Εθνική-Αναδρομική) και ψήφος (Εκλογές Ιανουαρίου 2015).

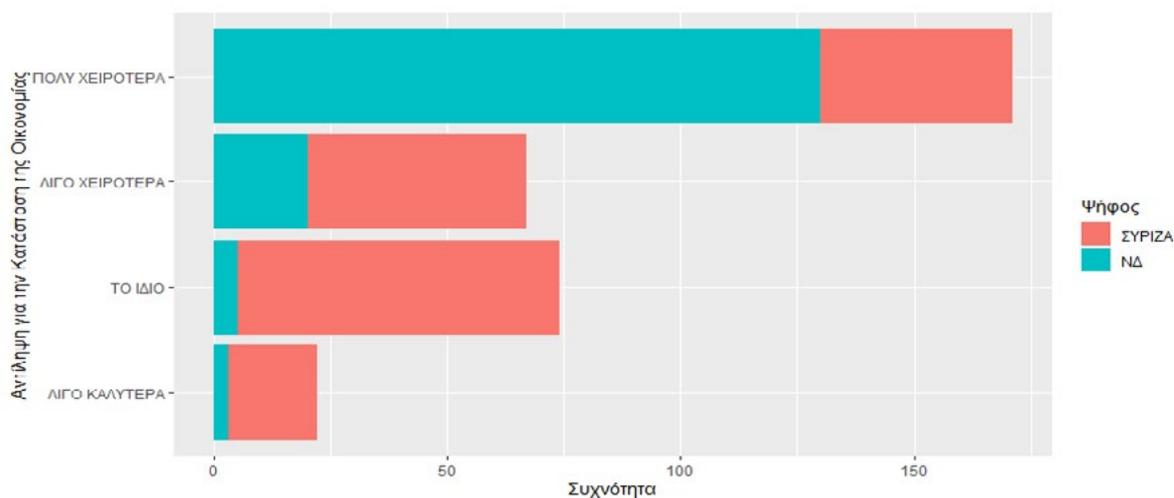
Σύμφωνα με το Γράφημα 5, από τα θηκογράμματα βλέπουμε ότι η διάμεσος των ψηφοφόρων της ΝΔ είναι ελάχιστα υψηλότερη αριθμητικά αυτών του ΣΥΡΙΖΑ, γεγονός που δείχνει ότι στη συγκεκριμένη εκλογική αναμέτρηση, παρά το γεγονός ότι οι πρώτοι έτειναν να βλέπουν την οικονομική κατάσταση να επιδεινώνεται λίγο περισσότερο συγκριτικά με τους δεύτερους, σε γενικές γραμμές η οικονομική ψήφος δεν αποτέλεσε τόσο ισχυρό παράγοντα επίδρασης στην απόφαση για υπερψήφιση του ενός ή του άλλου κόμματος.

Γράφημα 5: Δείκτης Αντίληψης για την Κατάσταση της Οικονομίας και Ψήφος (Εκλογές Ιανουαρίου 2015).

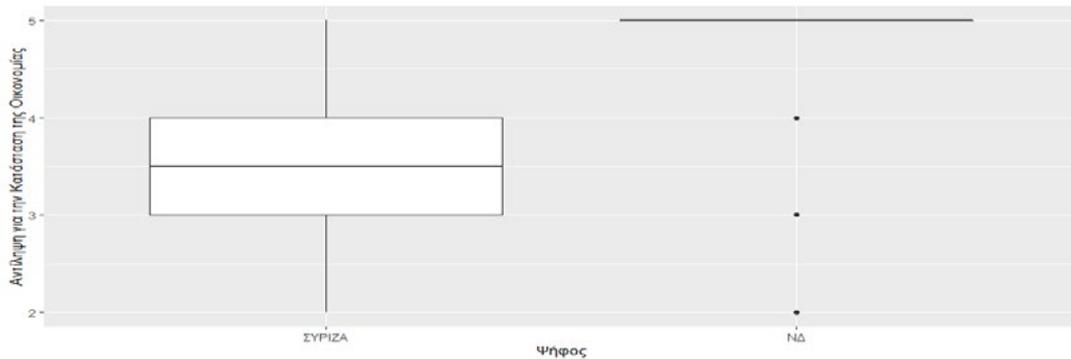
Τέλος, στις εκλογές του Σεπτεμβρίου του 2015 η μία μεταβλητή για την οικονομική ψήφο που είναι διαθέσιμη, η εθνική-αναδρομική, φαίνεται ότι δεν είναι ανεξάρτητη με τη μεταβλητή της ψήφου, και μάλιστα η ένταση της εξάρτησής τους είναι σχετικά μεγάλη [$\chi^2(3)=123,579$, $p<0,001$ | $\varphi_c=0,608$]. Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι στη συγκεκριμένη εκλογική αναμέτρηση η αντίληψη για την κατάσταση της οικονομίας φαίνεται να έχει τη μεγαλύτερη αλληλεξάρτηση με την ψήφο από όλες τις εκλογικές αναμετρήσεις που αναλύονται στο παρόν άρθρο. Αυτό φαίνεται πιο λεπτομερώς και στο Γράφημα 6.

Γράφημα 6: Αντίληψη για την Κατάσταση της Οικονομίας (Εθνική-Αναδρομική) και Ψήφος (Εκλογές Σεπτεμβρίου 2015).

Κυρίως, όμως, γίνεται περισσότερο εμφανής στο Γράφημα 7, όπου, όπως φαίνεται στο θηκόγραμμα που απεικονίζει τους ψηφοφόρους της ΝΔ, το 50% των τιμών της κατανομής των ψηφοφόρων βρίσκεται πολύ ψηλά, στις τελευταίες τιμές της μεταβλητής της οικονομικής ψήφου, με αποτέλεσμα να μην είναι δυνατόν καν να δημιουργηθεί το κουτί του θηκογράμματος, ενώ παράλληλα η διάμεσος βρίσκεται στην τιμή 5, την ανώτατη τιμή της μεταβλητής. Ταυτόχρονα, η διάφορα των δύο διαμέσων είναι αρκετά μεγάλη. Άρα θα μπορούσαμε ίσως να πούμε ότι η αντίληψη των ψηφοφόρων για την κατάσταση της οικονομίας στη συγκεκριμένη εκλογική αναμέτρηση λειτούργησε κυρίως ως τιμωρία των ψηφοφόρων της ΝΔ προς τον ΣΥΡΙΖΑ για την αποτυχημένη κατά την αντίληψή τους οικονομική διαχείριση του κράτους στο παρελθόν, δεδομένου ότι η μεταβλητή της οικονομικής ψήφου που μελετήθηκε ήταν η εθνική-αναδρομική. Βέβαια, και σε αυτή την περίπτωση θα ήταν χρήσιμο να διερευνηθούν και οι άλλες παράμετροι της οικονομικής ψήφου σε μελλοντικές έρευνες.

Γράφημα 7: Αντίληψη για την Κατάσταση της Οικονομίας
(Εθνική-Αναδρομική) και Ψήφος
(Εκλογές Σεπτεμβρίου 2015).

3.2. Ερευνητικό Ερώτημα 2

Όσον αφορά το δεύτερο ερώτημα, το μοντέλο παλινδρόμησης των εκλογών του Ιουνίου 2012 βρέθηκε στατιστικά σημαντικό [$\chi^2(3)=134,710$, $p<0,001$], εξηγεί το 60% της διακύμανσης της εξαρτημένης μεταβλητής της ψήφου με τιμές 0 (ΝΔ) και 1 (ΣΥΡΙΖΑ) και προβλέπει σωστά το 82,7% των περιπτώσεων. Σύμφωνα με τον Πίνακα 1, όλες οι μεταβλητές είναι στατιστικά σημαντικές, εκτός από τη μεταβλητή της κοινωνικοοικονομικής τάξης. Τη μεγαλύτερη ερμηνευτική ισχύ για την ψήφο υπέρ της αντιπολίτευσης (ΣΥΡΙΖΑ) έχει η οικονομική ψήφος (αύξηση πιθανότητας υπερψήφησης της κυβέρνησης, για αύξηση μίας μονάδας, κατά 173%). Ταυτόχρονα, η ιδεολογία είχε αρκετά μικρότερη ερμηνευτική ισχύ (μείωση πιθανότητας υπερψήφησης της αντιπολίτευσης, για αύξηση μίας μονάδας, κατά 53%).

Πίνακας 1: Λογιστική Παλινδρόμηση για τις Πιθανότητες Υπερψήφισης της Αντιπολίτευσης (Εκλογές Ιουνίου 2012)

Μεταβλητές	b	SEb	Odds Ratio
Δείκτης Αντίληψης για την Κατάσταση της Οικονομίας	1,006***	0,250	2,734
Δείκτης Κοινωνικοοικονομικής Τάξης	1,642	0,881	5,164
Ιδεολογία	-0,764***	0,117	0,466
Constant	-0,311	1,336	0,733
Nagelkerke R ²	0,60		
N	225		

*p<0,05
**p<0,01
***p<0,001

Όσον αφορά τις εκλογές του Ιανουαρίου 2015, το μοντέλο παλινδρόμησης είναι στατιστικά σημαντικό [$\chi^2(3)=217,389$, $p<0,001$], εξηγεί το 58% της διακύμανσης της μεταβλητής της ψήφου, με τιμές 0 (ΣΥΡΙΖΑ) και 1 (ΝΔ), και προβλέπει σωστά το 85,4% των περιπτώσεων. Σύμφωνα με τον Πίνακα 2, σε αυτές τις εκλογές η μόνη μεταβλητή που βρέθηκε στατιστικά σημαντική είναι η μεταβλητή της ιδεολογίας (και με το αναμενόμενο πρόσημο).

Πίνακας 2: Λογιστική Παλινδρόμηση για τις Πιθανότητες Υπερψήφισης της Αντιπολίτευσης (Εκλογές Ιανουαρίου 2015)

Μεταβλητές	b	SEb	Odds Ratio
Δείκτης Αντίληψης για την Κατάσταση της Οικονομίας	1,405	0,774	4,077
Δείκτης Κοινωνικοοικονομικής Τάξης	1,034	0,730	2,812
Ιδεολογία	1,006***	0,104	2,736
Constant	-8,140	0,925	<0,001
Nagelkerke R ²	0,58		
N	397		

*p<0,05
**p<0,01
***p<0,001

Τέλος, όσον αφορά τις εκλογές του Σεπτεμβρίου 2015, το μοντέλο παλινδρόμησης βρέθηκε στατιστικά σημαντικό [$\chi^2(3)=275,902$, $p<0,001$], εξηγεί το 75% της διακύμανσης της μεταβλητής της ψήφου, με τιμές 0 (ΣΥΡΙΖΑ) και 1 (ΝΔ), και προβλέπει σωστά το 88,6% των περιπτώσεων. Σύμφωνα με τον Πίνακα 3, όλες οι μεταβλητές βρέθηκαν στατιστικά σημαντικές. Τον μεγαλύτερο ρόλο φαίνεται να παίζει η μεταβλητή της κοινωνικοοικονομικής τάξης (αύξηση πιθανότητας υπερψήφησης της αντιπολίτευσης κατά 1.116%, για μία μοναδιαία αύξηση), έπειτα η οικονομική ψήφος (αύξηση πιθανότητας κατά 241%, για μία μοναδιαία αύξηση), και τελευταία η ιδεολογία (αύξηση πιθανότητας κατά 237%, για μία μοναδιαία αύξηση). Το ενδιαφέρον με τη συγκεκριμένη εκλογική αναμέτρηση είναι ότι είναι η μοναδική όπου η κοινωνικοοικονομική τάξη βρέθηκε στατιστικά σημαντική σε σύγκριση με τις προηγούμενες δύο αναμετρήσεις, και δη με πολύ ισχυρή προβλεπτική ικανότητα.

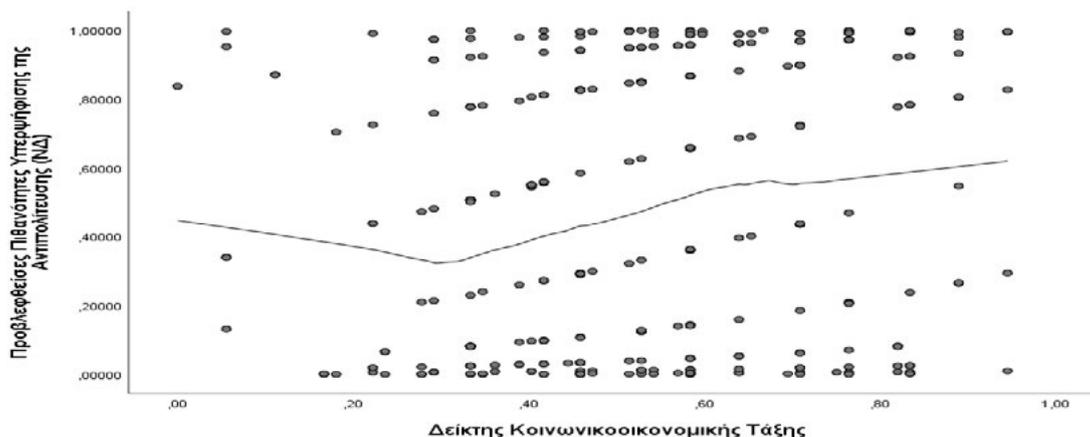
Πίνακας 3: Λογιστική Παλινδρόμηση για τις Πιθανότητες Υπερψήφησης της Αντιπολίτευσης (Εκλογές Σεπτεμβρίου 2015)

Μεταβλητές	b	SEb	Odds Ratio
Αντίληψη για την Κατάσταση της Οικονομίας	1,227***	0,248	3,412
Δείκτης Κοινωνικοοικονομικής Τάξης	2,498*	0,993	12,156
Ιδεολογία	1,215***	0,152	3,371
Constant	-14,231***	1,729	<0,001
Nagelkerke R ²	0,75		
N	334		

* $p<0,05$
** $p<0,01$
*** $p<0,001$

Έχει ενδιαφέρον να διερευνηθεί κατά πόσο αυξάνονται οι πιθανότητες υπερψήφησης της αντιπολίτευσης (ΝΔ) μεταξύ των διαφόρων κοινωνικοοικονομικών τάξεων, όπως αυτές μετρώνται στον Δείκτη Κοινωνικοοικονομικής Τάξης. Σύμφωνα με το Διάγραμμα Διασποράς που ακολουθεί (Διάγραμμα 1), όπου εφαρμόζεται το μη-παραμετρικό κριτήριο της τοπικής παλινδρόμησης, φαίνεται ότι η ανοδική πορεία της γραμμής παλινδρόμησης ξεκινά περίπου από την τιμή 0,30 του Δείκτη, εφόσον προηγουμένως έχει ακολουθήσει μία καθοδική πορεία.

Διάγραμμα 1: Προβλεφθείσες Πιθανότητες Υπερψήφησης της Αντιπολίτευσης (ΝΔ) και Δείκτης Κοινωνικοοικονομικής Τάξης (Εκλογές Σεπτεμβρίου 2015).

Το γεγονός αυτό υποδηλώνει –εφόσον λάβουμε, βεβαίως, υπόψη τους περιορισμούς ενός μη παραμετρικού κριτηρίου και το γεγονός ότι οι προβλεφθείσες τιμές δεν είναι όλες σωστές (88,6%)– ότι στις εκλογές του Σεπτεμβρίου του 2015 η ψήφος στην αντιπολίτευση (ΝΔ) προήλθε σε μεγάλο βαθμό από τις μεσαίες και ανώτερες κοινωνικές τάξεις και λιγότερο από τις χαμηλές.

3.3. Ερευνητικό Ερώτημα 3

Όπως είδαμε, στις εκλογές του Ιανουαρίου του 2015 η οικονομική ψήφος (όπως και η κοινωνικοοικονομική τάξη) δεν ήταν στατιστικά σημαντική. Παρ' όλα αυτά, σύμφωνα με τον Πίνακα 4, όταν η οικονομική ψήφος μπει στην εξίσωση υπό τη μορφή δεικτών που δείχνουν τις στάσεις των ψηφοφόρων για διάφορα οικονομικά ζητήματα τοποθετημένα στον οικονομικό άξονα (ακραίος κρατισμός – ακραία ελεύθερη αγορά), τότε αποκτά στατιστική σημαντικότητα, αλλά και ισχυρή προβλεπτική ικανότητα⁸.

⁸ Πρέπει να σημειωθεί ότι η μεταβλητή της οικονομικής ψήφου που χρησιμοποιήθηκε για αυτό το μοντέλο είναι η εθνική-προοπτική. Θα ήταν πιο σωστό να χρησιμοποιηθεί η εθνική-αναδρομική και η ατομική-προοπτική ως ενιαίος Δείκτης, ώστε το μοντέλο παλινδρόμησης που δημιουργήσα να είναι απόλυτα συγκρίσιμο με το αντίστοιχο που δημιουργήσα με τα δεδομένα από τον ELNES. Ωστόσο, στα δεδομένα του Choose4Greece η μόνη διαθέσιμη μεταβλητή ήταν η εθνική-προοπτική, οπότε αναγκαστικά χρησιμοποιήθηκε μόνο αυτή.

Πίνακας 4: Λογιστική Παλινδρόμηση για τις πιθανότητες Υπερψήφησης της Αντιπολίτευσης (Εκλογές Ιανουαρίου 2015)⁹

Μεταβλητές	b	SEb	Odds Ratio
Αντίληψη για την Κατάσταση της Οικονομίας	-0,046	0,124	0,955
Αριστερές Στάσεις για την Οικονομία	1,553***	0,210	4,724
Δεξιές Στάσεις για την Οικονομία ¹⁰	-1,736***	0,230	0,176
Δείκτης Κοινωνικοοικονομικής Τάξης	-1,035	0,761	0,355
Ιδεολογία	-0,830***	0,084	0,436
Constant	6,070***	1,351	432,495
Nagelkerke R ²	0,85		
N	1136		

*p<0,05
**p<0,01
***p<0,001

Πιο συγκεκριμένα, την πιο ισχυρή επίδραση φαίνεται να έχει ο δείκτης των αριστερών απόψεων για την οικονομία (4,724 ή 372% πιθανότητα υπερψήφησης του ΣΥΡΙΖΑ, για μια μοναδιαία αύξηση). Δεύτερη έρχεται η ιδεολογία και τρίτος ο δείκτης των δεξιών απόψεων για την οικονομία, και οι δύο με μεγάλη διαφορά από την οικονομική ψήφο. Η κοινωνικοοικονομική τάξη και η αντίληψη για την κατάσταση της οικονομίας δεν βρέθηκαν στατιστικά σημαντικές, όπως ακριβώς και στο προηγούμενο μοντέλο παλινδρόμησης των ίδιων εκλογών (Πίνακας 2). Το μοντέλο είναι στατιστικά σημαντικό [$\chi^2(5)=1049,344$, $p<0,001$], εξηγεί το 85% της ψήφου και προβλέπει σωστά το 94% των περιπτώσεων.

4. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Συμπερασματικά, μπορούμε να καταλήξουμε σε τρεις παραδοχές: Πρώτον, η οικονομική ψήφος στα χρόνια της κρίσης, όπως ήταν άλλωστε αναμενόμενο,

⁹ Πρέπει εδώ να σημειωθεί ότι για τον συγκεκριμένο πίνακα χρησιμοποίησα τα δεδομένα του ηλεκτρονικού συμβούλου ψήφου Choose4Greece. Επειδή τα δεδομένα συλλέχθηκαν προεκλογικά, όταν ο ΣΥΡΙΖΑ βρισκόταν ακόμα στην αντιπολίτευση, η κωδικοποίηση της μεταβλητής της ψήφου είναι 0 (ΝΔ) και 1 (ΣΥΡΙΖΑ). Αντίθετα, στα δεδομένα του ELNES, επειδή συλλέχθηκαν μετεκλογικά, η κωδικοποίηση της ίδιας μεταβλητής έχει την αντίστροφη σειρά.

¹⁰ Βλ. Παράρτημα (Πίνακας 6) για τις ερωτήσεις των μεταβλητών.

ήταν υπαρκτή και άσκησε επιρροή στην ψήφο υπέρ της κυβέρνησης ή της αντιπολίτευσης σε όλες τις εκλογικές αναμετρήσεις, αλλά κυρίως στις εκλογές του Σεπτεμβρίου 2015, όπου, όπως φαίνεται, η οικονομική ψήφος ήταν πιο ισχυρή. Ακόμα, αυτή πήρε έντονη διάσταση τιμωρίας του ΣΥΡΙΖΑ για την προηγούμενη διαχείριση της εθνικής οικονομίας. Ακόμη, στις εκλογές του Ιουνίου 2012, όπου μέχρι στιγμής υπάρχουν διαθέσιμες όλες οι διαστάσεις της οικονομικής ψήφου, φάνηκε ότι η προοπτική ψήφος στάθηκε πιο ισχυρή από την αναδρομική, και η εθνική πιο ισχυρή από την ατομική.

Δεύτερον, η οικονομική ψήφος φαίνεται ότι έπαιξε σημαντικότερο ρόλο από την κοινωνικοοικονομική τάξη και την ιδεολογία στις εκλογές του Ιουνίου 2012. Στις εκλογές του Ιανουαρίου 2015 η οικονομική ψήφος δεν βρέθηκε στατιστικά σημαντική (ούτε η κοινωνικοοικονομική τάξη αντίστοιχα). Στις εκλογές του Σεπτεμβρίου 2015 η οικονομική ψήφος βρέθηκε μεν στατιστικά σημαντική, αλλά η κοινωνικοοικονομική τάξη φαίνεται να έπαιξε μεγαλύτερο ρόλο και από αυτήν και από την ιδεολογία. Μάλιστα, σε αυτή την εκλογική αναμέτρηση η ψήφος υπέρ της αντιπολίτευσης της ΝΔ φαίνεται να ήταν εστιασμένη κυρίως στις μεσαίες και ανώτερες τάξεις. Συνδυάζοντας μάλιστα αυτό το συμπέρασμα με αυτό της προηγούμενης παραγράφου, θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε ότι τον Σεπτέμβριο του 2015 η ΝΔ στηρίχτηκε κυρίως στην ψήφο των μεσαίων και ανώτερων στρωμάτων, τα οποία, ταυτόχρονα, τιμώρησαν έντονα (η εθνική-αναδρομική οικονομική ψήφος εμφανίστηκε με μεγαλύτερη ένταση σε αυτές τις εκλογές σε σχέση με τις προηγούμενες) τον ΣΥΡΙΖΑ για την οικονομική του πολιτική. Ενδεχομένως αυτό να οφείλεται στις αρνητικές επιπτώσεις της οικονομικής πολιτικής του ΣΥΡΙΖΑ πάνω σε αυτά τα στρώματα, ή, ίσως, στο γεγονός ότι τα ίδια εξέλαβαν αυτές τις πολιτικές ως καταστροφικές. Σε κάθε περίπτωση, το συγκεκριμένο ερώτημα ξεφεύγει από τους στόχους του παρόντος άρθρου.

Τρίτον, όπως προειπώθηκε, στις εκλογές του Ιανουαρίου 2015 η οικονομική ψήφος εκ πρώτης όψεως δεν συμβάλλει σε στατιστικά σημαντικό βαθμό στην ερμηνεία της ψήφου (ούτε και η κοινωνικοοικονομική τάξη), και η ιδεολογία εμφανίζεται ως ο ισχυρότερος εξηγητικός παράγοντας. Όταν όμως η οικονομική ψήφος τίθεται ως θέμα θέσης, τότε αποκτά στατιστική σημαντικότητα και αποτελεί έναν ισχυρό ερμηνευτικό παράγοντα της ψήφου (κυρίως οι αριστερές απόψεις για την οικονομία), και η ιδεολογία χάνει κατά πολύ την προηγούμενη ισχύ της –από 2,736 σε 0,436–, ενώ η κοινωνικοοικονομική τάξη παραμένει στατιστικά μη σημαντική. Το γεγονός αυτό υποδηλώνει ότι στις συγκεκριμένες εκλογές η οικονομική ψήφος τέθηκε κυρίως ως ιδεολογικό θέμα (ή αλλιώς ως θέμα θέσης), και όχι ως θέμα ισχύος. Δηλαδή οι ψηφοφόροι δεν έκριναν την διαχείριση της οικονομικής πολιτικής από την προηγούμενη κυβέρνηση με κάποια

αντικειμενικά κριτήρια στα οποία υπάρχει ευρεία συναίνεση, αλλά λειτούργησαν με διαφορετικές, διακριτές μεταξύ τους, και διαμορφωμένες αντιλήψεις και κοσμοθεωρίες σχετικά με την οικονομική πολιτική.

Ορισμένα ανοιχτά ζητήματα που θα ήταν ενδιαφέρον να εξεταστούν από μελλοντικές μελέτες και έρευνες είναι οι δύο ακόμα διαστάσεις της οικονομικής ψήφου στις εκλογές του Ιανουαρίου 2015 (εθνική-προοπτική, ατομική-αναδρομική) και οι τρεις ακόμα διαστάσεις στις εκλογές του Σεπτεμβρίου 2015 (εθνική-προοπτική, ατομική-προοπτική, ατομική-αναδρομική). Επίσης, θα ήταν χρήσιμο να εξεταστούν και άλλοι παράγοντες κοινωνικοπολιτικών διαιρέσεων –πέραν της κοινωνικοοικονομικής τάξης και της ιδεολογίας– από κοινού με την οικονομική ψήφο, όπως η εθνικότητα, η θρησκεία, η αστικότητα του τόπου κατοικίας και ούτω καθεξής. Τέλος, θα ήταν αρκετά ενδιαφέρον η οικονομική ψήφος να εξεταστεί ως θέμα θέσης και στις εκλογές του Σεπτεμβρίου του 2015¹¹.

11 Στις διπλές εκλογές του 2012 έχει ήδη εξεταστεί με αυτόν τον τρόπο (Nezi and Katsanidou, 2014).

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Πίνακας 5: Μεταβλητές και κωδικοποίησή τους

Μεταβλητές	Κωδικοποίηση
ELNES	
Οικονομική Ψήφος (Αντίληψη για την Κατάσταση της Οικονομίας)	
Εθνική-Αναδρομική (2012, 2015α, 2015β)	1 (Πολύ Καλύτερα) - 5 (Πολύ Χειρότερα)
Εθνική-Προοπτική (2012)	1 (Πολύ Καλύτερα) - 5 (Πολύ Χειρότερα)
Ατομική-Αναδρομική (2012)	1 (Πολύ Καλύτερα) - 5 (Πολύ Χειρότερα)
Ατομική-Προοπτική (2012)	1 (Πολύ Καλύτερα) - 5 (Πολύ Χειρότερα)
Ατομική-Προοπτική (2015α)	1 (Πολύ Πιθανό) - 4 (Πολύ Απίθανο)
Δείκτης Οικονομικής Ψήφου	
2012	1 (Πολύ Καλύτερα) - 5 (Πολύ Χειρότερα)
2015α	0 (Πολύ Καλύτερα) - 1 (Πολύ Χειρότερα)
Δείκτης Κοινωνικοοικονομικής Τάξης (2012, 2015α, 2015β)	0 (Πολύ Χαμηλή Κοινωνικοοικονομική Τάξη) - 1 (Πολύ Ψηλή Κοινωνικοοικονομική Τάξη)
Ιδεολογία	0 (Άκρα Αριστερά) - 10 (Άκρα Δεξιά)
Ψήφος	
2012	1 (ΝΔ) - 2 (ΣΥΡΙΖΑ)

2015α 1 (ΣΥΡΙΖΑ) - 2 (ΝΔ)
 2015β 1 (ΣΥΡΙΖΑ) - 2 (ΝΔ)

Choose4Greece
 (2015α)

Οικονομική Ψήφος
 (Αντίληψη για την
 Κατάσταση της
 Οικονομίας)

Εθνική-Προοπτική 1 (Θα χειροτερεύσει σίγουρα) - 5 (Θα βελτιωθεί
 σίγουρα)

Δείκτες Στάσεων για
 την Οικονομία

Αριστερές Στάσεις για 1 (Καθόλου Αριστερές) - 5 (Απόλυτα Αριστερές)
 την Οικονομία

Δεξιές Στάσεις για την 1 (Καθόλου Δεξιές) - 5 (Απόλυτα Δεξιές)
 Οικονομία

Δείκτης
 Κοινωνικοοικονομικής
 Τάξης

0 (Πολύ Χαμηλή Κοινωνικοοικονομική Τάξη) -
 1 (Πολύ Ψηλή Κοινωνικοοικονομική Τάξη)

Ιδεολογία

0 (Άκρα Αριστερά) - 10 (Άκρα Δεξιά)

Ψήφος

1 (ΝΔ) - 2 (ΣΥΡΙΖΑ)

Πίνακας 6: Ερωτήσεις των μεταβλητών της οικονομικής ψήφου και των στάσεων για την οικονομία

Μεταβλητές	Ερωτήσεις
ELNES	
Οικονομική Ψήφος (Αντίληψη για την Κατάσταση της Οικονομίας)	
Εθνική-Αναδρομική (2012)	«Compared to 12 months ago, do you think that the economic situation of Greece now is:»
Εθνική-Αναδρομική (2015α)	«Would you say that over the past twelve months, the state of the economy in Greece has:»
Εθνική-Αναδρομική (2015β)	«How would you describe the economic situation of the country during the last 12 months?»
Ατομική-Αναδρομική (2012)	«How is your personal economic condition compared to 12 months ago?»
Εθνική-Προοπτική (2012)	«In the 12 months to come, how do you think that the economic condition of Greece will emerge? It will be...»
Ατομική-Προοπτική (2012)	«In regards to your personal economic condition in the 12 months to come, you would say that it will emerge:»
Ατομική-Προοπτική (2015α)	«Over the next ten years or so, how likely or unlikely is it that you will improve your standard of living?»
Choose4Greece (2015α)	

Οικονομική Ψήφος
(Αντίληψη για την
Κατάσταση της
Οικονομίας)

Εθνική-Προοπτική

«Do you believe that in 12 months from today the economic situation of the country will be...»

Στάσεις για την
Οικονομία

Αριστερές Στάσεις για
την Οικονομία

«The abolition of public administrative bodies is necessary to reduce deficits.»

«Budgetary austerity, albeit tough, is a prerequisite for growth in Greece.»

«In order to combat unemployment, workers should accept lowering their minimum wage.»

Δεξιές Στάσεις για την
Οικονομία

«Areas such as energy should be under public control, even if they are economically damaging to the state.»

«Exiting the euro will help to overcome the economic crisis.»

«Salaries of special wage rolls should return to the pre-memorandum levels, as there has been a relevant court order in favour.»

«Real estate tax (EN.FI.A.) should only apply to owners of large property.»

Πίνακας 7: Παραγοντική Ανάλυση των οικονομικών μεταβλητών της έρευνας
*Choose4Greece*¹²

Μεταβλητές	Loadings
ELNES	
The abolition of public administrative bodies is necessary to reduce deficits.	-0.727021
Areas such as energy should be under public control, even if they are economically damaging to the state.	0.727146
Exiting the euro will help to overcome the economic crisis.	0.680784
Budgetary austerity, albeit tough, is a prerequisite for growth in Greece.	-0.836118
Salaries of special wage rolls should return to the pre-memorandum levels, as there has been a relevant court order in favour.	0.481558
Real estate tax (EN.FI.A.) should only apply to owners of large property.	0.671814
In order to combat unemployment, workers should accept lowering their minimum wage.	-0.734765

¹² Οι συντελεστές με αρνητικό πρόσημο υποδηλώνουν τις δεξιές απόψεις και αυτοί με θετικό τις αριστερές.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ελληνόγλωσση

Περίδης, Κωστής. 2021, *Διαιρετικές τομές και εκλογική συμπεριφορά στη σύγχρονη Ελλάδα (2004-2018)*, Αθήνα: Επίκεντρο.

Τεπέρογλου, Ευτυχία, Θεόδωρος Χατζηπαντελής, και Ιωάννης Ανδρεάδης. 2015, *Μελέτη διαιρετικών τομών εκλογέων και υποψηφίων στο εθνικό και ευρωπαϊκό δίπολο: Συγκλίσεις και αποκλίσεις, Επιστήμη και Κοινωνία: Επιθεώρηση Πολιτικής και Ηθικής Θεωρίας* 25, σσ. 37-63.

Ξενόγλωσση

Alvarez, Ramon Michael, και Jonathan Nagler. 1995, *Economics, Issues and the Perot Candidacy: Voter Choice in the 1992 Presidential Election*, *American Journal of Political Science* 39(3), σσ. 714-744.

1998, *Economics, Entitlements, and Social Issues: Voter Choice in the 1996 Presidential Election*, *American Journal of Political Science* 42(4), σσ. 1349-1363.

Bélanger, Éric, και Richard Nadeau. 2014, *Economic crisis, party competence and the economic vote*, *Acta Politica* 49(4), σσ. 462-485.

Dalton, Russell. 2002, *Citizen Politics: Public Opinion and Political Parties in Advanced Industrial Democracies* (3η εκδ.), Λονδίνο: Chatham House Publishers/Seven Bridges Press.

Downs, Anthony. 1965, *An Economic Theory of Democracy*, New York: Harper & Row.

Franklin, Mark, Thomas Mackie, και Henry Valen. 2009, *Electoral Change: Responses to Evolving Social and Attitudinal Structures in Western Countries*, ECPR: ECPR Press.

Freire, Andre, και Marina Costa Lobo. 2005, *Economics, ideology and vote: Southern Europe, 1985-2000*, *European Journal of Political Research* 44(4), σσ. 493-518.

Key, Valdimer Orlando, και Milton Cummings. 1966, *The Responsible Electorate: Rationality in Presidential Voting, 1936-1960*, Κέμπριτζ, MA: Belknap Press of Harvard University Press.

- Kiewiet, Roderick. 1983, *Macroeconomics & Micropolitics: The Electoral Effects of Economic Issues*, Σικάγο: University of Chicago Press.
- Kinder, Donald, και Roderick Kiewiet. 1979, Economic Discontent and Political Behavior: The Role of Personal Grievances and Collective Economic Judgments in Congressional Voting, *American Journal of Political Science* 23(3), σσ. 495-527.
- Kosmidis, Spyros. 2014, Government Constraints and Accountability: Economic Voting in Greece Before and During the IMF Intervention, *West European Politics* 37(5), σσ. 1136-1155.
- Lewis-Beck, Michael, και Marina Costa Lobo. 2017, The Economic Vote: Ordinary vs. Extraordinary Times, στο *The SAGE Handbook of Electoral Behaviour: Volume 2*, Kai Arzheimer, Jocelyn Evans, και Michael Lewis-Beck, επιμ.. Newbury Park: SAGE Publications Ltd, σσ. 606-630.
- Lewis-Beck, Michael, και Martin Paldam. 2000, Economic voting: An introduction, *Electoral Studies* 19(2-3), σσ. 113-121.
- Marsh, Michael, και Slava Mikhaylov. 2012, Economic voting in a crisis: The Irish election of 2011, *Electoral Studies* 31(3), σσ. 478-484.
- Nezi, Roula. 2012, Economic voting under the economic crisis: Evidence from Greece, *Electoral Studies* 31(3), σσ. 498-505.
- Nezi, Roula, και Alexia Katsanidou. 2014, From valence to position: Economic voting in extraordinary conditions. *Acta Politica* 49(4), σσ. 413-430.
- Rattinger, Hans, και Markus Steinbrecher. 2011, Economic Voting in Times of Economic Crisis, *German Politics* 20(1), σσ. 128-145.
- Sanders, David. 1999, Conservative incompetence, Labour responsibility and the feelgood factor: Why the economy failed to save the Conservatives in 1997, *Electoral Studies* 18(2), σσ 251-270.
- Sanders, David. 2000, The real economy and the perceived economy in popularity functions: How much do voters need to know?: A study of British data, 1974-97, *Electoral Studies* 19(2), σσ. 275-294.
- Stegmaier, Mary, και Michael Lewis-Beck. 2007, Economic Models of Voting, στο *The Oxford Handbook of Political Behavior*, Russell Dalton, Hands-Dieter Klingemann, επιμ. Οξφόρδη: Oxford University Press, σσ. 518-537.

Tsirbas, Yannis. 2016, The January 2015 Parliamentary Election in Greece: Government Change, Partial Punishment and Hesitant Stabilisation, *South European Society and Politics* 21(4), σσ. 407-426.

Vasilopoulos, Pavlos, και Christoforos Vernardakis. 2011, *The rise and Fall of the Greek Conservative Party: Ideological Realignments and Egocentric Economic Voting at the Dawn of the Financial Crisis*, Paper prepared for presentation at the 61st Political Studies Association Annual Conference, Λονδίνο, ΗΒ, 19-21 Απριλίου 2011

Πηγές Δεδομένων

ELNES, <https://www.elines.gr>, προσπέλαση 9 Δεκεμβρίου 2020.

CHOOSE4GREECE, <https://data.gesis.org/sharing/#!/Detail/10.7802/1758>,
προσπέλαση 11 Δεκεμβρίου 2020.

Το μύθευμα της ατομικής ευθύνης και η νεοσυντηρητική/ νεοφιλελεύθερη χρήση του

Κωνσταντίνος Κόντης

Ψυχολόγος, Κάτοχος Μεταπτυχιακού Τίτλου Σπουδών στη Φιλοσοφία της
Επιστήμης - ΕΚΠΑ

Konstantinos Kontis

Psychologist, MA in Philosophy of Science - National and Kapodistrian Univer-
sity of Athens

The myth of personal responsibility and its neoconservative/neoliberal use

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Στο παρόν κείμενο διερευνάται το πώς η έννοια της ατομικής ευθύνης συνέχει τις ιδεολογίες του νεοφιλελευθερισμού και του νεοσυντηρητισμού. Αρχικά παρουσιάζονται οι δύο αυτές ιδεολογίες: ο νεοφιλελευθερισμός ως μια επιβολή της λογικής της αγοράς και ο νεοσυντηρητισμός ως μια μείξη μοραλισμού και εξουσίας. Στη συνέχεια δείχνεται το πώς η ατομική ευθύνη εκπορεύεται από αυτούς ως τρόπος εξατομίκευσης και απο-πολιτικοποίησης. Δίνονται διάφορα παραδείγματα, όπως ο δεξιόστροφος αυταρχισμός, η εμμονή στην ατομική ανακύκλωση, οι αιτιακές αποδόσεις για την φτώχεια και η εξατομίκευση της ψυχικής υγείας. Τέλος, καταδεικνύεται το πώς η ατομική ευθύνη συσκοτίζει την κατασκευή της πολιτικής συνείδησης, μυθοποιώντας το υπάρχον σύστημα.

Λέξεις-κλειδιά: ατομική ευθύνη, νεοσυντηρητισμός, νεοφιλελευθερισμός, αυταρχισμός

ABSTRACT

This essay explores how the concept of personal responsibility perpetuates the ideologies of neoliberalism and neoconservatism. Initially these two ideologies are presented: neoliberalism as an imposition of market logic and neoconservatism as a mixture of morality and power. Subsequently, it is shown how personal responsibility emerges from them as a way of individualization and depoliticization. Various examples are given, such as right-wing authoritarianism, obsession with individual recycling, causal attributions of poverty, and the individualization of mental health. Finally, it is shown how individual responsibility obscures the construction of political consciousness, mythologizing the existing system.

Keywords: personal responsibility, neoconservatism, neoliberalism, authoritarianism

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ας ασχοληθούμε τώρα με μια άλλη τετριμμένη διαμάχη, με το πρόβλημα της ελεύθερης βούλησης. Τα περισσότερα υποκείμενα που πιστεύουν σε ό,τι αποκαλείται ελεύθερη βούληση είναι επηρεασμένα από τον ορθολογισμό. Αποτελεί μια αρχή, μια θετική ικανότητα ή αρετή που επισυνάπτεται στον άνθρωπο, μέσω της οποίας η αξιοπρέπειά του μεγαθύνεται με αινιγματικό τρόπο. Πρέπει να πιστεύει σε αυτήν γι' αυτό τον λόγο. [...] Φαντάζομαι ότι οι περισσότεροι από τους μισούς μοιράζεστε αυτή την ενστικτώδη πίστη στην ελεύθερη βούληση, και ο θαυμασμός σας προς αυτήν ως αρχή αξιοπρέπειας έχει σε μεγάλο βαθμό να κάνει με την αξιοπιστία μας (James, 1907/2006: 122-123).

Με αυτές τις διορατικές παρατηρήσεις ο William James, ένας από τους σημαντικότερους Αμερικανούς στοχαστές, τονίζει το συναισθηματικά και αξιακά φορτισμένο κλίμα που περιτριγυρίζει το θέμα της ελεύθερης βούλησης και της σχεδόν ισοδύναμης ατομικής ευθύνης. Η τελευταία παρουσιάζεται στο μυαλό των περισσότερων ατόμων ως μια αρετή, ως η ύστατη ικανότητα του ανθρώπου για αυτοπραγμάτωση και έλεγχο στο περιβάλλον του.

Στο πολιτικοψυχολογικό πεδίο όμως τα πράγματα ποτέ δεν είναι τόσο απλά. Σε αυτήν την περίπτωση, όπως θα δούμε, η πίστη στην ατομική ευθύνη φαίνεται να κρύβει σκοτεινές συσχετίσεις και άρρητες προκαταλήψεις πίσω της, οι οποίες αφορούν κυρίως μια εσωτερική θωράκιση, διαιώνιση και δικαιολόγηση της νεοσυντηρητικής και της νεοφιλελεύθερης ιδεολογίας.

Το άρθρο θα ακολουθήσει την εξής επιχειρηματολογία: Πρώτα θα παρουσιαστούν τα συστήματα του νεοφιλελευθερισμού και του νεοσυντηρητισμού με έμφαση στα κοινά τους σημεία, κυρίως την εξατομίκευση και την απο-πολιτικοποίηση. Ακολούθως θα παρουσιαστεί η νεοφιλελεύθερη θεωρία του Hayek ως παράδειγμα σχέσης νεοφιλελευθερισμού και ατομικιστικών αντιλήψεων, καθώς και έρευνες κοινωνικής και πολιτικής ψυχολογίας που συσχετίζουν την πίστη στην ατομική ευθύνη και ελεύθερη βούληση με τον δεξιόστροφο αυταρχισμό. Δίνονται επίσης συγκεκριμένα παραδείγματα της νεοφιλελεύθερης/νεοσυντηρητικής εξατομίκευσης, ενώ, τέλος, δείχνεται το πώς η ατομική ευθύνη συνέχει και μυθοποιεί τις προαναφερθείσες ιδεολογίες συσκοτίζοντας τους συστημικούς παράγοντες που διαμορφώνουν την συμπεριφορά και την συνείδηση του σύγχρονου υποκειμένου.

2. ΝΕΟΦΙΛΕΛΕΥΘΕΡΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΝΕΟΣΥΝΤΗΡΗΤΙΣΜΟΣ

Πώς ακριβώς συναντιούνται αυτές οι δύο λογικές, τη στιγμή που η μια είναι ρητά αμοραλιστική στο επίπεδο τόσο των μέσων όσο και των στόχων (νεοφιλελευθερισμός), και η άλλη ρητά ηθική και ρυθμιστική (νεοσυντηρητισμός); Πώς συναντιέται ένας σκοπός που στερεί τον κόσμο από οποιοδήποτε νόημα, που φτηναίνει και καταστρέφει τη ζωή, που εκμεταλλεύεται ανοιχτά την επιθυμία, με έναν σκοπό που επικεντρώνεται στον ορισμό και τη διατήρηση των νοημάτων, στη συντήρηση συγκεκριμένων τρόπων ζωής, και στην καταπίεση και τη ρύθμιση της επιθυμίας; Πώς συνδυάζεται η υποστήριξη μιας μορφής διακυβέρνησης που βασίζεται στη σταθερή και κανονιστική κοινωνική τάση προς την ιδιοτέλεια, με την υποστήριξη μιας μορφής διακυβέρνησης που βασίζεται στην εκκλησιαστική εξουσία και στην κανονιστική κοινωνική τάση προς την αυτοθυσία και την μακροπρόθεσμη υϊκή αφοσίωση, τη στιγμή που όλο το φάσμα των κοινωνικών τάσεων καταστρέφεται από τον αχαλίνωτο καπιταλισμό; (Brown, 2006, στο Fisher, 2015: 89-90).

Με αυτά τα λόγια η Wendy Brown επισημαίνει το πώς δύο φαινομενικά αντίθετες κυρίαρχες ιδεολογίες τείνουν να αλληλοϋποστηριχτούν σε σημείο συγχώνευσης, με αποτέλεσμα μια καταστροφική απο-δημοκρατικοποίηση. Πριν δούμε τα σημεία σύγκλισής τους, πρέπει να ορίσουμε την κάθε ιδεολογία ξεχωριστά, όσο αυτό είναι δυνατόν.

Όσον αφορά τον νεοφιλελευθερισμό, οι Thorsen και Lie (2007) σημειώνουν πως δεν είναι απλά μια αναβίωση του κλασικού φιλελευθερισμού, αλλά ένα νέο σύνολο ιδεών. Μετά από μια ανασκόπηση της βιβλιογραφίας, οι συγγραφείς καταλήγουν στον εξής ορισμό:

Ο νεοφιλελευθερισμός είναι, όπως τον βλέπουμε, ένα χαλαρά οριοθετημένο σύνολο πολιτικών πεποιθήσεων οι οποίες πρωτίστως και πρωτοτυπικά περιλαμβάνουν την πεποίθηση πως ο μόνος νόμιμος σκοπός του κράτους είναι να προστατεύει την ατομική, ιδιαίτερα την καταναλωτική, ελευθερία, καθώς και τα ισχυρά δικαιώματα ατομικής ιδιοκτησίας [...]. Αυτή η πεποίθηση συνήθως οδηγεί, με την σειρά της, στην πεποίθηση πως το κράτος πρέπει να είναι ελάχιστο ή τουλάχιστον δραματικά μειωμένο σε ισχύ και μέγεθος, και πως οποιαδήποτε εκ μέρους του κράτους υπέρβαση του αποκλειστικού θεμιτού σκοπού του είναι απαράδεκτη [...]. Ο νεοφιλελευθερισμός γενικά περιλαμβάνει επίσης την πεποίθηση πως οι

ελεύθερα αποδεκτοί μηχανισμοί της αγοράς είναι ο βέλτιστος τρόπος για την οργάνωση κάθε ανταλλαγής αγαθών και υπηρεσιών (Thorsen και Lie, 2007: 14, η μετάφραση δική μου).

Η Brown (2006: 694) διατείνεται πως ο νεοφιλελευθερισμός επιβάλλει κυρίως την λογική της αγοράς πάνω στην κοινωνική σφαίρα. Κατά την γνώμη της, η νεοφιλελεύθερη ιδεολογία συγκεντρώνει τα ακόλουθα χαρακτηριστικά:

- 1) παρουσιάζει την αγορά, το εμπόριο και την επιχειρηματική λογική ως πράγματα που δεν είναι φυσικά, αλλά έχουν όντως επιτευχθεί και έχουν γίνει κανόνας,
- 2) παρουσιάζει το πολιτικό και το κοινωνικό με όρους αγοράς (επιχειρηματικότητας, κέρδους, κ.λπ.), με παράδειγμα το κράτος που πολλές υπηρεσίες του ιδιωτικοποιούνται και αντιμετωπίζουν τους πολίτες ως εξατομικευμένους καταναλωτές,
- 3) η διακυβέρνηση παρουσιάζεται και αυτή με όρους επιχείρησης, δηλαδή παραγωγικότητας και κέρδους.

Για τον νεοφιλελευθερισμό, λοιπόν, θα μπορούσαμε να πούμε πως ισχύουν τα ακόλουθα λόγια από το *Network* (1976) του Sidney Lumet: «Ο κόσμος είναι ένα σώμα εταιρειών, αναπόφευκτα καθορισμένο από τους αμετάβλητους κανονισμούς των επιχειρήσεων. Ο κόσμος είναι μια επιχείρηση, κύριε Beale».

Όσον αφορά τον νεοσυντηρητισμό, ο Andrew Heywood αναφέρει πως χαρακτηρίζεται από έναν φόβο για την κοινωνική κατάρρευση που θα επιφέρουν οι φιλελεύθερες και «προοδευτικές» αξίες. Ο νεοσυντηρητισμός εστιάζει το ενδιαφέρον του στον νόμο και την τάξη, το έθνος και την δημόσια ηθική, τονίζοντας ιδιαίτερα τις οικογενειακές/πατριαρχικές αξίες και ταυτόχρονα μέμφεται την υπερβολική ηθική ανεκτικότητα των σύγχρονων καιρών (Heywood, 2007: 190-191). Από αυτήν την άποψη ο νεοσυντηρητισμός ταυτίζεται σχεδόν πλήρως με τον δεξιόστροφο αυταρχισμό, που διακρίνεται από τιμωρητικότητα, υποταγή και συμβατικότητα (βλ. παρακάτω).

Τόσο ο Heywood (2007: 197) όσο και η Brown (2006: 697) σημειώνουν πως ο νεοσυντηρητισμός επιθυμεί ένα ισχυρό κράτος που να συνδυάζει την ηθική και την εξουσία και να επιφέρει τιμωρίες πάνω στους παραβάτες. Άλλωστε, όπως θα δούμε παρακάτω, ο αυταρχισμός σχετίζεται με την τιμωρητικότητα απέναντι σε «μη-κανονικά» στοιχεία (Altemeyer, 2004· Passini, 2017), ενώ συγχρόνως οι υποστηρικτές του αυταρχισμού τείνουν να υποστηρίζουν πιο αυστηρές τιμωρίες (Feather, 1996· Lerner κ.ά., 1998).

Για να επιστρέψουμε λοιπόν στους προβληματισμούς της Brown που θέσαμε στην αρχή, πώς γίνεται αυτές οι δύο φαινομενικά αντίθετες ιδεολογίες να συνδέονται; Πώς γίνεται ο νεοφιλελευθερισμός, που επιθυμεί ελάχιστη κρατική παρέμβαση ή που βλέπει το κράτος ως επιχείρηση, που επιθυμεί την διάλυση των συνόρων μέσω της αγοράς, που βλέπει το άτομο σύμφωνα με την καταναλωτική του ελευθερία, που κοιτάει το μέλλον, να συνδέεται με μια ιδεολογία (τον νεοσυντηρητισμό) που αποσκοπεί σε αυστηρή κρατική εξουσία, που τονίζει την σημασία του έθνους, που βλέπει το άτομο με όρους καθήκοντος (Heywood, 2007), που –εν τέλει– κοιτάει το παρελθόν και επιθυμεί να σώσει τις παραδοσιακές αξίες;

Η απάντηση βρίσκεται στην πραγματικότητα μέσα στην ίδια την ερώτηση. Γιατί, πάλι όπως σημειώνει η Brown (2006: 705-706), ο νεοφιλελευθερισμός, που απειλεί τις παλιές αξίες της οικογένειας, του έθνους κ.λπ., δίνει χώρο στον νεοσυντηρητισμό για υπεράσπιση αυτών των αξιών. Αυτό το επιχείρημα ενισχύεται και ερευνητικά, καθώς το αίσθημα απειλής αυξάνει τις αυταρχικές συμπεριφορές (Feldman και Stenner, 1997· Sales, 1973· Sales και Friend, 1973).

Περαιτέρω, ο νεοσυντηρητισμός και ο νεοφιλελευθερισμός συμβαδίζουν στην απέχθειά τους για τις εξισωτικές πολιτικές και στην εμμονή τους στην ατομική ιδιοκτησία (Brown, 2006: 703· Heywood, 2007: 164). Έτσι, είναι ενάντια σε μια ανακατανομή του πλούτου και θεωρούν πως ό,τι απέκτησε το άτομο, του ανήκει δικαίως.

Επιπλέον, νεοσυντηρητισμός και νεοφιλελευθερισμός (παρόλο που ο δεύτερος τείνει να αποφεύγει τον κρατικό παρεμβατισμό) τάσσονται υπέρ ενός κράτους που νομιμοποιεί τους κανόνες της ελεύθερης αγοράς, καθώς «μέσα σε ένα περιβάλλον αυξανόμενης ανισότητας και φθίνουσας κρατικής υποστήριξης υπάρχει μεγαλύτερη ανάγκη αστυνόμευσης της ευταξίας της αγοράς και διατήρησης της κοινωνικής και πολιτικής εξουσίας» (Heywood, 2007: 195). Έτσι, με αποκορύφωμα τον θατσερισμό, οι νεοφιλελεύθεροι και νεοσυντηρητικοί απευθύνονταν σε ένα κράτος που θα νομιμοποιήσει τους φιλελεύθερους οικονομικούς όρους, αλλά ταυτόχρονα θα διαφυλάξει τις αξίες του καθήκοντος, της ευταξίας και του έθνους (Heywood, 2007).

Δεν πρέπει επίσης να αγνοούμε πως κράτος και επιχείρηση συνδέονται στενά. Όπως υποστήριξε ο Ralph Miliband (1984) στο κλασικό του βιβλίο *Το Κράτος στην καπιταλιστική κοινωνία*, οι ανώτερες τάξεις είναι αυτές που μετέχουν εξίσου και στις κρατικές και στις επιχειρηματικές ελίτ, ενώ το κράτος –ακόμα και υπό σοσιαλιστική διεύθυνση, όπως στην Γαλλία το 1936 ή στην Μεγάλη Βρετανία το 1945– πάντοτε αποσκοπούσε στην διατήρηση της ατομικής

ιδιοκτησίας και πρωτοβουλίας, στην διευκόλυνση του μεγάλου κεφαλαίου, ενώ πολλά μέλη της διοίκησης του κράτους μεταπηδούν στον επιχειρηματικό κόσμο, και το αντίστροφο. Κράτος και αγορά, κυβερνητικές και επιχειρηματικές ελίτ, νεοσυντηρητισμός και νεοφιλελευθερισμός βρίσκουν αρκετές διασταυρώσεις.

Η Brown δίνει τέσσερις τρόπους που εκδηλώνεται η απο-δημοκρατικοποίηση στο σταυροδρόμι της νεοφιλελεύθερης και νεοσυντηρητικής λογικής:

- 1) υποτίμηση της πολιτικής αυτονομίας και συμμετοχής, οι οποίες απλά μετατρέπονται σε ένα ακόμη προϊόν, ενώ η πολιτική «ελευθερία» περιορίζεται σε τυπικά δικαιώματα (συνήθως ιδιοκτησίας), στην ψηφοφορία και στην αγορά (Brown, 2006: 703),
- 2) απο-πολιτικοποίηση και μετατροπή πολιτικών προβλημάτων σε ατομικές υποθέσεις, με λύσεις που προσφέρει η αγορά (Brown, 2006: 704)
- 3) μετατροπή του πολίτη σε ένα επιχειρηματικό και καταναλωτικό υποκείμενο ανοιχτό στην διακυβέρνηση και διεύθυνσή του (Brown, 2006: 705)
- 4) νομιμοποίηση του κρατισμού, με την αποδοχή ενός κράτους επιχειρηματικών λειτουργιών, με όρους κερδοφορίας, αποτελεσματικότητας και επιτυχίας ή αποτυχίας, αντί με δημοκρατικούς όρους (Brown, 2006: 705).

Ειδικά το δεύτερο μας οδηγεί να εξετάσουμε την θέση της ατομικής ευθύνης στην νεοφιλελεύθερη και νεοσυντηρητική ιδεολογία.

2.1. Η εξατομίκευση στον νεοφιλελευθερισμό και στον νεοσυντηρητισμό

Αν όντως ισχύει η αποπολιτικοποίηση και η εξατομίκευση των κοινωνικών προβλημάτων, τότε όντως έχουμε να κάνουμε με υποκείμενα που –όπως λέει η Brown (2006: 704)– δεν μπορούν να δουν την κοινωνική αιτιολογία πίσω από διάφορα ζητήματα, και απλά προσπαθούν να βρουν φάρμακα για να τα λύσουν στην προσωπική τους ζωή. Για παράδειγμα, όπως θα αναδειχθεί εκτενέστερα παρακάτω, το σύγχρονο άτομο μπορεί να αντιμετωπίζει κατάθλιψη, αλλά δεν θα την αποδώσει στην έλλειψη νοήματος και στην αλλοτρίωση που μαστίζουν την μετανεωτερικότητα, αλλά αντίθετα σε βιοχημικές δυσλειτουργίες, στο άμεσο περιβάλλον του ή σε διάφορους ενδοψυχικούς μηχανισμούς.

Φυσικά, αυτή η εξατομίκευση είναι κεντρικό στοιχείο της νεοφιλελεύθερης «ηθικής», αφού αποτελεσματικό άτομο θεωρείται αυτό που μπορεί να συμμετέχει ενεργά και λειτουργικά στην αγορά, και συνεπώς μπορεί να εξασφαλίσει μια από τις κεντρικές έννοιες του νεοφιλελευθερισμού, την ατομική ιδιοκτησία (Thorsen και Lie, 2007: 14). Και έτσι τα άτομα ωθούνται στην λεγόμενη αυτο-φροντίδα

(self-care), δηλαδή «την ικανότητα να καλύπτουν τις δικές τους ανάγκες και να εξυπηρετούν τις δικές τους φιλοδοξίες, είτε ως λήπτες κοινωνικής πρόνοιας, είτε ως ιατροί, καταναλωτές φαρμακευτικών προϊόντων, φοιτητές ή εργαζόμενοι σε εφήμερα επαγγέλματα» (Brown, 2006: 694). Συνεπώς,

η αγωγή του πολίτη, περιορισμένη στην αυτο-φροντίδα, είναι απομακρυσμένη από οποιονδήποτε προσανατολισμό προς τα κοινά, υπονομεύοντας έτσι μια ήδη αποδυναμωμένη αφοσίωση στην ενεργό πολιτική συμμετοχή και μια ήδη ισχνή έννοια του κοινού καλού από ένα φιλελεύθερο δημοκρατικό σύστημα αξιών (Brown, 2006: 695, η μετάφραση δική μου).

Με αυτόν ακριβώς τον τρόπο, το άτομο αναδιπλώνεται στον εαυτό του, στην «ευθύνη» που πρέπει να επιδείξει, και δεν μπορεί να επιδιώξει ή ακόμα και να συνειδητοποιήσει μια κοινωνική και ενεργό πολιτικά ύπαρξη. Φυσικά, το νεοφιλελεύθερο σύστημα ενισχύεται έτσι ακόμα περισσότερο, παρουσιαζόμενο ως αυταπόδεικτο και αναπόφευκτο, περιορίζοντας τις επιλογές του υποκειμένου και μασκαρεύοντας την κάθε συλλογική πολιτική αντίσταση ως ανώφελη. Αν υπάρχει ανισότητα και φτώχεια στον κόσμο, τότε δεν φταίει το σύστημα, αλλά τα μεμονωμένα άτομα και οι επιλογές τους (Thorsen και Lie, 2007). Ο David Harvey, άλλωστε, σε μία από τις πιο γλαφυρές του διατυπώσεις, θέτει αυτήν την εξατομίκευση μέσω της ατομικής ευθύνης ως συστατικό στοιχείο του νεοφιλελευθερισμού: «Η ερμηνεία μου είναι ότι [ο νεοφιλελευθερισμός] είναι ένα ζήτημα τάξεων, μασκαρεμένο από πολλή νεοφιλελεύθερη ρητορική περί ατομικής ελευθερίας, [...] ατομικής ευθύνης, ιδιωτικοποίησης και της ελεύθερης αγοράς» (Harvey, 2009: 1, η μετάφραση δική μου).

Η ατομική ευθύνη στον νεοσυντηρητισμό είναι επίσης κεντρική, καθότι «η πολιτική λογική του νεοσυντηρητισμού σχετίζεται με το να διατηρείς ό,τι έχεις και να προστατεύεις όσα είναι δικά σου» (Brown, 2006: 701), ενώ ταυτόχρονα ο συντηρητισμός επικεντρώνεται στην ατομική ιδιοκτησία (Heywood, 2007) και οι υποστηρικτές του τείνουν να αποδίδουν την φτώχεια στο ίδιο το άτομο, παρά σε κοινωνικά αίτια (Zucker και Weiner, 1993). Χάριν σαφήνειας και περαιτέρω εξακρίβωσης, αξίζει να δούμε την ατομική ευθύνη σε πιο συγκεκριμένα πλαίσια: στην νεοφιλελεύθερη θεωρία του Hayek και στις πολιτικοψυχολογικές έρευνες που μελετούν τον δεξιόστροφο αυταρχισμό.

2.2. Η ατομική ευθύνη στην νεοφιλελεύθερη φιλοσοφία του Hayek

Αναμφίβολα, ένας από τους μεγαλύτερους θεωρητικούς του νεοφιλελευθερισμού,

με μεγάλη επίδραση στη σύγχρονη θεωρία, ήταν ο Friedrich Hayek. Είναι φυσικά πέραν από τους σκοπούς αυτού του κειμένου να παρουσιαστεί ολόκληρη η θεωρία του, οπότε μπορούμε να στραφούμε στις απόψεις του για το άτομο και τη σχέση του με την ελεύθερη αγορά.

Ο Alan Suggate καταπιάνεται ακριβώς με την θέση που έχει η ατομική ευθύνη στον Hayek. Για τον τελευταίο, το άτομο είναι πρωτίστως ορθολογιστικά ωφελμιστικό, δηλαδή προσπαθεί να αυξήσει το προσωπικό του όφελος με το χαμηλότερο δυνατό κόστος, υπολογίζοντας διαφορετικές εναλλακτικές και διαλέγοντας την πιο ορθή μέθοδο δράσης. Επιπροσθέτως, είναι επίσης ελευθεριακό (libertarian), δηλαδή έχει την ικανότητα ελεύθερης επιλογής και –σε συμφωνία με τον Berlin– είναι αυτόνομο και παράγει τις δικές του αξίες (Suggate, 1992: 306). Έτσι, στον Hayek, η κοινωνία βρίσκει την αιτιολόγησή της όταν οι άνθρωποι εξασκούν αυτές τις ιδιότητες, όταν δηλαδή προσπαθούν να ικανοποιήσουν αυτοπροσδιοριζόμενους στόχους (Suggate, 1992: 305). Αυτή φυσικά η πίστη στην ελευθερία της ορθολογικής επιλογής του ατόμου έχει έντονες ρίζες στον διαφωτισμό και πρωτίστως στον Kant. Τοιουτοτρόπως, αυτές οι ελευθεριακές ιδιότητες μπορούν να ικανοποιηθούν μόνο μέσα στο σύστημα της ελεύθερης αγοράς. Με τα λόγια του Suggate:

η αγορά σέβεται τη φύση της κοινωνίας και των ατόμων εντός της. Οι μηχανισμοί της είναι τελείως ατομικιστικοί. Δεν έχει κανέναν συγκεκριμένο στόχο ή σκοπό, ούτε είναι το δημιούργημα κάποιου συνειδητού σχεδίου ή προγραμματισμού. Είναι ένα αυθόρμητο φαινόμενο, σαν την ίδια την κοινωνία. Είναι δομημένη και μεθοδευμένη, όχι από σχεδιασμό, αλλά από την ανάδυση γενικών κανόνων, όπως η ιδιοκτησία και το συμβόλαιο. Εντός της, οι ατομικές επιθυμίες είναι κυριαρχικές. Τα άτομα είναι ελεύθερα να πλαισιώνουν και να διεκδικούν τους δικούς τους στόχους και σκοπούς. Η αξία των πραγμάτων στην αγορά επομένως είναι εντελώς υποκειμενική (Suggate, 1992: 305, η μετάφραση δική μου).

Δεν χρειάζεται φυσικά να τονίσουμε πως αυτή η λογική του Hayek παρουσιάζει έντονες ομοιότητες με την νεοφιλελεύθερη έμφαση στην αυτοφροντίδα και την πρόταξη της ατομικής ιδιοκτησίας και ελευθερίας ως βασικών τομέων που πρέπει να προστατέψει το κράτος, όπως σημείωσαν η Brown (2006: 694) και οι Thorsen και Lie (2007: 14), αντίστοιχα.

Οι ψυχολογικές απόψεις του Hayek βέβαια είναι τουλάχιστον επιφανειακές, καθότι, όπως τονίζει ο Suggate (1992: 306), ο Hayek παίρνει ως δεδομένη την επιθυμία, χωρίς να αναρωτιέται για την κατασκευή της και τον αναστοχασμό που απαιτεί. Για τον νεοφιλελεύθερο θεωρητικό δηλαδή, φαίνεται πως το αν

κάποιος έχει υπολογίσει πως θέλει τα νέα παπούτσια της Nike, αυτή η επιθυμία, ακριβώς επειδή είναι «υπολογισμένη», έχει την ίδια αξία με μια επιθυμία κάποιου π.χ. για μια ήσυχη επικούρεια ζωή. Ο Hayek δηλαδή φαίνεται να αγνοεί την δύναμη του κοινωνικού ντετερμινισμού και να προτάσσει την ελεύθερη βούληση ως αυτόκλητη ιδιότητα του λόγου. Θα επιστρέψουμε πιο διεξοδικά σε αυτή την αδυναμία του Hayek όταν μιλήσουμε για το πώς η ατομική ευθύνη συσκοτίζει την διαδικασία δημιουργίας της πολιτικής συνείδησης.

3. ΑΤΟΜΙΚΗ ΕΥΘΥΝΗ, ΔΕΞΙΟΣΤΡΟΦΟΣ ΑΥΤΑΡΧΙΣΜΟΣ, ΠΙΣΤΗ ΣΕ ΕΝΑΝ ΔΙΚΑΙΟ ΚΟΣΜΟ: ΜΙΑ ΔΙΑΙΩΝΙΖΟΜΕΝΗ ΤΡΙΑΔΑ

Στην Εισαγωγή αναφέραμε πως η ελεύθερη βούληση/ατομική ευθύνη, παρόλο που φαντάζει ως μια αθώα και ευγενής έννοια, στην πραγματικότητα παρουσιάζει κάποιες συσχετίσεις που προβληματίζουν. Μια από τις συσχετίσεις αυτές είναι η συνάφεια που παρουσιάζει η πίστη στην ατομική ευθύνη/ελεύθερη βούληση¹ με τον λεγόμενο δεξιόστροφο αυταρχισμό, ο οποίος παρουσιάζει τρεις διαστάσεις: α) υποταγή σε αυθεντίες και μορφές εξουσίας (π.χ. Κράτος, θρησκευτικοί ηγέτες), β) υιοθέτηση συμβατικών/παραδοσιακών αξιών (π.χ. μονογαμία, θρησκεία, οικογένεια) και γ) επιθετικότητα και τιμωρητικότητα απέναντι στα «μη κανονικά» υποκείμενα (για μια γρήγορη ανασκόπηση της σχετικής βιβλιογραφίας βλ. Altemeyer, 2004 και Passini, 2017). Οι έρευνες που διαπιστώνουν την συσχέτιση αυτή (Carey και Paulhus, 2013· Costello κ.ά., 2020) είναι ποσοτικές έρευνες πολιτικής και κοινωνικής ψυχολογίας στις οποίες χρησιμοποιήθηκαν στατιστικά έγκυρες ψυχομετρικές κλίμακες που μετράνε τον δεξιόστροφο αυταρχισμό (στις τρεις διαστάσεις που αναφέρθηκαν), καθώς και αιτιοκρατικές πεποιθήσεις, όπως η πίστη στην ελεύθερη βούληση/ατομική ευθύνη, στον ντετερμινισμό, στην μοιρολατρία και την τύχη. Τα πορίσματα που αναφέρθηκαν μόλις αλλά και θα αναφερθούν μετά είναι τα στατιστικά σημαντικά ευρήματα που προέκυψαν μέσω ανάλυσης συσχετίσεων και παλινδρομήσεων. Το ένα άρθρο (Costello κ.ά., 2020) διεξήγαγε τρεις ποσοτικές έρευνες με διαφορετικά δείγματα, με το άλλο (Carey και Paulhus, 2013) να διεξάγει επίσης τρεις ποσοτικές έρευνες. Σε όλες τις έρευνες διαπιστώθηκε στατιστικά σημαντική σχέση μεταξύ δεξιόστροφου αυταρχισμού και πίστης στην ατομική ευθύνη/ελεύθερη βούληση,

¹ Φυσικά, η ατομική ευθύνη και η ελεύθερη βούληση, παρόλο που είναι πολύ κοντινές έννοιες, δεν είναι εντελώς ταυτόσημες. Η ατομική ευθύνη φαίνεται να προϋποθέτει την ελεύθερη βούληση, αλλά όχι το αντίστροφο. Παρόλα αυτά, στις αναφερόμενες έρευνες του κεφαλαίου, τα ψυχομετρικά μέσα που χρησιμοποιήθηκαν εντάσσουν την ατομική ευθύνη εντός της ελεύθερης βούλησης, και μέσω ελέγχου της αξιοπιστίας αυτών των ψυχομετρικών μέσων, προκύπτει ότι οι συμμετέχοντες στις έρευνες βλέπουν αυτές τις δύο έννοιες ως συνεχείς. Επομένως, εδώ παρουσιάζονται ως ταυτόσημες.

κάτι που οδηγεί στο συμπέρασμα ότι –τουλάχιστον σε επίπεδο στατιστικής σημαντικότητας– πρόκειται για ένα σχετικά συστηματικό εύρημα.

Συμπεραίνεται σχετικά εύκολα ότι αυταρχισμός και συντηρητισμός συνδέονται στενά, καθώς παρουσιάζουν θετική συνάφεια (Duriez και Van Hiel, 2002), έχουν ως κοινό στοιχείο την συμμόρφωση και την αντίσταση στην αλλαγή (Passini, 2017), καθώς και την εμμονή σε παραδοσιακές αξίες (Altemeyer, 2004· Heywood, 2007), ενώ ο Feldman (2003) αναφέρει πως η συσχέτιση τους είναι σίγουρη και ο Eckhardt μέσα από ενδελεχή βιβλιογραφική ανασκόπηση σημειώνει πως αυταρχισμός και συντηρητισμός είναι έντονα συνδεδεμένοι μεταξύ τους (Eckhardt, 1991: 111). Ο Heywood (2007) άλλωστε κάνει λόγο για αυταρχικό συντηρητισμό.

Πώς ερμηνεύεται η συνάφεια του αυταρχισμού με την ατομική ευθύνη (Carey και Paulhus, 2013· Costello κ.ά., 2020); Μια εξηγητική τροχιά θα αφορούσε την τελευταία διάσταση του αυταρχισμού που αναφέραμε, την τιμωρητικότητα. Η τιμωρητικότητα δηλαδή παρουσιάζει θετική συνάφεια (σε επίπεδο στατιστικής σημαντικότητας) τόσο με την πίστη στην ελεύθερη βούληση (Carey και Paulhus, 2013· Clark κ.ά., 2014· Rakos κ.ά., 2010· Shariff κ.ά., 2014), όσο και με τον αυταρχισμό, καθώς οι θιασώτες του αυταρχισμού τείνουν να αποδίδουν ευθύνη στους παραβάτες και να προτείνουν αυστηρές τιμωρίες (Feather, 1996· Lerner κ.ά., 1998· Roberts και Jessor, 1958). Φαίνεται δηλαδή, μέσω των προαναφερθεισών ερευνών, πως οι υποστηρικτές του αυταρχισμού έχουν μια τάση για συμβατική υπακοή στην εξουσία και για τιμωρία περιθωριακών στοιχείων και αυτή ακριβώς η τιμωρητική στάση δικαιολογείται μέσω της απόδοσης ατομικής ευθύνης («πρέπει να τιμωρηθεί ο εγκληματίας, γιατί ευθύνεται ο ίδιος για τις πράξεις του»).

Επιπροσθέτως, η πίστη στην ελεύθερη βούληση/ατομική ευθύνη μπορεί και να αντανakλά την ίδια την φύση του αυταρχισμού, το γεγονός δηλαδή πως τα αυταρχικά άτομα υποτάσσονται στην εκάστοτε εξουσία και υιοθετούν συμβατικές αξίες και ενδοομαδικές νόρμες (Altemeyer, 2004· Duckitt, 1989· Passini, 2017). Συγχρόνως, τόσο ο αυταρχισμός όσο και η πίστη στην ελεύθερη βούληση σχετίζονται θετικά με την πεποίθηση πως ο κόσμος είναι δίκαιος (Carey και Paulhus, 2013· Connors και Heaven, 1987· Rubin και Peplau, 1975). Επομένως, άμα κάποιος/α υποτάσσεται στην εκάστοτε εξουσία και θεωρεί πως το σύστημα είναι δίκαιο, τότε είναι πιθανό να ερμηνεύει κάθε αποτυχία ως ευθύνη του ίδιου και όχι της κοινωνίας. Γράφοντας για την πολιτική των εταιριών στον ύστερο καπιταλισμό ο Mark Fisher σημειώνει:

είναι λάθος το να βιαστούμε να επιβάλουμε την ατομική ηθική ευθύνη καθενός που αποποιείται [ενν. την δική της ευθύνη] η εταιρική δομή.

Αυτός είναι ο πειρασμός της ηθικής τον οποίο [...] το καπιταλιστικό σύστημα έχει χρησιμοποιήσει προκειμένου να προστατέψει τον εαυτό του από την κρίση που θα του πιστωθεί – η ευθύνη θα πέσει σε υποτίθεται παθολογικά άτομα, αυτούς που «καταχρώνται το σύστημα», παρά στο ίδιο το σύστημα (Fisher, 2015: 102).

Αυτή η παρατήρηση συνάδει με όλες τις παραπάνω ερμηνείες. Στοχοποιώντας, τιμωρώντας υποτιθέμενες «απειλές» στο σύστημα, οι υποστηρικτές του αυταρχισμού ουσιαστικά στρέφουν την προσοχή από την δυσλειτουργία του ίδιου του συστήματος στην δυσλειτουργία του ατόμου – και έτσι θωρακίζουν περαιτέρω το status quo. Και αντιστρόφως, υπακούοντας συμβατικά σε μια εξουσία, την οποία θεωρούν δίκαιη, σχεδόν ενστικτωδώς δεν σπεύδουν να αποδώσουν ευθύνες σε αυτή, αλλά στα άτομα. Αυτό το σχήμα διατηρείται από την πεποίθηση πως οι άνθρωποι έχουν ελεύθερη βούληση και ηθική ευθύνη για τις πράξεις τους. Είναι πολύ βάσιμη η διαπίστωση των Carey και Paulhus (2013: 131) λοιπόν ότι η πίστη στην ελεύθερη βούληση σχετίζεται με την γενικότερη συντηρητική ιδεολογία.

4. ΑΤΟΜΙΚΗ ΕΥΘΥΝΗ ΚΑΙ ΜΥΘΟΠΟΙΗΣΗ ΤΟΥ ΣΥΣΤΗΜΑΤΟΣ

Επομένως, η πίστη στην ατομική ευθύνη αναδύεται στην πραγματικότητα ως μια αντανakλαστική κίνηση, ως ένας τρόπος να παρουσιαστεί το σύστημα ως δεδομένο και αναπόφευκτο, και όλο το βάρος να πέσει στο άτομο. «Έχεις την ευθύνη να κουβαλήσεις το σύστημα στην πλάτη σου, χωρίς να αναρωτηθείς για την αλλαγή του», μοιάζουν να λένε άρρητα οι θιασώτες της ατομικής ευθύνης. Αν είσαι δούλος, έχεις την ευθύνη να δρας ως καλός δούλος, αλλιώς είσαι «ανεύθυνος». Αν είσαι σύγχρονος μισθωτός σκλάβος, έχεις την ευθύνη να μείνεις στο σύστημα παραγωγής και κατανάλωσης, αλλιώς είσαι και πάλι ανεύθυνος. Αντί όμως το επιχείρημα να τοποθετείται σε ένα επίπεδο αφαίρεσης, θα ήταν πιο λειτουργικό να εξεταστούν συγκεκριμένα παραδείγματα που καταδεικνύουν αυτήν την εξατομίκευση συλλογικών ζητημάτων. Στις επόμενες υποενότητες, λοιπόν, παρουσιάζονται παραδείγματα από την οικολογία (με έμφαση στην ατομική ανακύκλωση), την επαγγελματική σταδιοδρομία και τις αιτιακές αποδόσεις για την φτώχεια, την ψευδοεπιστημονική παραφιλολογία, καθώς και την ψυχολογιοποίηση και την εσωτερίκευση του συστήματος.

4.1. Το παράδειγμα της οικολογίας

Και πάλι ο Fisher μας δίνει ένα καλό παράδειγμα αυτής της εξατομίκευσης της ευθύνης, μέσω της οικολογίας:

Όλοι πρέπει να ανακυκλώνουν· κανείς, ανεξαρτήτως πολιτικής προσέγγισης δεν θα πρέπει να αρνείται αυτήν την επιταγή. Η απαίτηση να ανακυκλώνουμε είναι ακριβώς τοποθετημένη σαν μια προ- ή μετα-ιδεολογική επιταγή· είναι με άλλα λόγια τοποθετημένη ακριβώς στην περιοχή όπου πάντα επιτελεί το έργο της η ιδεολογία. Αλλά το υποκείμενο που υποτίθεται ότι πρέπει να ανακυκλώνει [...] προϋποθέτει μια δομή η οποία δεν χρειάζεται να ανακυκλώνει: με το να γίνεται η ανακύκλωση ευθύνη του «καθενός», η δομή εξαλείφει την ευθύνη της απέναντι στους καταναλωτές, με το να αποσύρεται η ίδια στην αφάνεια. Τώρα, που η επίκληση στην ατομική ηθική υπευθυνότητα είναι πιο θορυβώδης από ποτέ [...] είναι απαραίτητο να στοιχηματίσουμε μάλλον στην απολυταρχική δομή παρά στην ατομική ευθύνη. Αντί να λέμε ότι όλοι –δηλαδή ο κάθε ένας– είναι υπεύθυνοι για την κλιματική αλλαγή, ότι όλοι έχουμε ευθύνη, θα ήταν καλύτερο να πούμε ότι κανένας δεν είναι υπεύθυνος, κι ότι αυτό ακριβώς συνιστά το πρόβλημα. Η αιτία της οικολογικής καταστροφής είναι μια απρόσωπη δομή η οποία, παρόλο που είναι ικανή να παράξει όλων των ειδών τα αποτελέσματα, είναι ακριβώς ένα υποκείμενο ανίκανο να αναλάβει την ευθύνη. Το απαιτούμενο υποκείμενο –ένα συλλογικό υποκείμενο– δεν υπάρχει, παρ’ όλα αυτά η κρίση, όπως όλες οι παγκόσμιες κρίσεις που αντιμετωπίζουμε τώρα, απαιτεί να δημιουργηθεί. Όμως η επίκληση στην ηθική αμεσότητα [...] μεταθέτει εσαεί την εμφάνιση ενός τέτοιου υποκειμένου (Fisher, 2015: 98-99).

Για τον νεοφιλελευθερισμό, δηλαδή, η οικολογία από ένα συλλογικό ζήτημα μετατρέπεται σε ένα θέμα προσωπικής αυτορρύθμισης, κάτι που κατά μεγάλο μέρος υπάγεται στην ευχέρεια του υποκειμένου (Stoner, 2020). Εδώ καταφαίνεται μια πτυχή της νεοφιλελεύθερης αποδημοκρατικοποίησης, η αποπολιτικοποίηση πολιτικών προβλημάτων και η συνακόλουθη μετατροπή τους σε ατομικές υποθέσεις, την οποία θίγει η Brown (2006: 704), με την ίδια να δίνει ένα οικολογικό παράδειγμα: στο πρόβλημα της μόλυνσης του νερού σε περιοχές της Αμερικής προτάθηκε ως επίλυση η εξατομικευμένη αγορά εμφιαλωμένου νερού.

4.2. Το παράδειγμα της επαγγελματικής σταδιοδρομίας και της φτώχειας

Οι παρατηρήσεις του Fisher είναι ενδεικτικές για το επιχείρημα που αναπτύσσουμε. Για να δείξουμε λίγο καθαρότερα όμως το πόσο ύπουλες συνυποδηλώσεις έχει

η έννοια της ατομικής ευθύνης –τουλάχιστον στο πολιτικοψυχολογικό πεδίο– ως δώσουμε ένα ακόμα παράδειγμα. Ας υποθέσουμε πως έχουμε ένα άτομο μεσαίου-υψηλού επιπέδου και ένα άτομο που έχει μεγαλώσει σε ένα γκέτο. Οι θιασώτες της ατομικής ευθύνης συνήθως θα ερμηνεύσουν τις δύο αυτές καταστάσεις με τον εξής τρόπο: το πρώτο άτομο τα κατάφερε λόγω δικών του επιλογών να εισαχθεί στην τριτοβάθμια εκπαίδευση, να εξασφαλίσει μια καριέρα και ούτω καθεξής. Το δεύτερο άτομο απέτυχε, θα υποστηρίξουν, αλλά απέτυχε επίσης λόγω δικών του επιλογών: δεν ανέλαβε την ευθύνη της μελέτης και της συνεπακόλουθης σχολικής επίδοσης, ενώ «επέλεξε» άλλες διόδους, όπως το έγκλημα. Σε αυτό το σχήμα, το σύστημα και οι κοινωνικές συνθήκες περνάνε από μια μυθοποίηση: θεωρούνται δεδομένες και είναι το άτομο που πρέπει να ελιχθεί μέσα τους. Δεν ευθύνεται δηλαδή ένα κοινωνικό σύστημα που δίνει ευκαιρίες στον έναν και μειονεκτήματα στον άλλον, που ωθεί κάποιους στο έγκλημα, αλλά αντίθετα το άτομο είναι αυτό που ευθύνεται για τις ικανότητες, τις επιτυχίες ή αποτυχίες του, την κοινωνική του ανέλιξη και ούτω καθεξής. Το σύστημα παραμένει άθικτο. Εδώ, η ατομική ευθύνη δρα ως μια κατασκευή των κυρίαρχων τάξεων που παρουσιάζει τα προνόμιά τους ως δικά τους επιτεύγματα και τους περιορισμούς των κατώτερων τάξεων ως δικό τους φταίξιμο.

Φυσικά, η ατομική ευθύνη παίζει ελάχιστο ρόλο στην επαγγελματική σταδιοδρομία, αν δεχτούμε πως –όπως υποστηρίζει ο Miliband– δεκτοί στα πανεπιστήμια γίνονται κυρίως οι γόνοι της ανώτερης και της μεσαίας τάξης:

Αυτή η κυριαρχία της ανώτερης και της μεσαίας τάξης στην ανώτερη εκπαίδευση δε μας παραξενεύει καθόλου. Η εκπαίδευση αυτή απαιτεί μια προετοιμασία που είναι μάλλον απίθανο να κάνουν τα παιδιά της εργατικής τάξης. Στις περισσότερες περιπτώσεις, τα παιδιά αυτά φοιτούν σε σχολεία, που είναι, σύμφωνα με τη θαυμάσια έκφραση του κ. Μάγιερ, «θεσμοί επίβλεψης και κηδεμονίας», όπου περιμένουν να περάσει ο καιρός και να τους επιτραπεί σύμφωνα με τους κανονισμούς για την αποφοίτηση απ' το σχολείο ν' αναλάβουν το ρόλο για τον οποίο προορίζονται απ' την ταξική τους υπόσταση, να γίνουν δηλαδή εργάτες και μάλιστα σ' ευτελείς χειρωνακτικές εργασίες (Miliband, 1984: 90).

Σε συνάφεια με το παραπάνω σχήμα, μπορούμε να εξετάσουμε περαιτέρω την περίπτωση της φτώχειας. Όπως δείξαμε στο Κεφάλαιο 3, η πίστη στην ελεύθερη βούληση/ατομική ευθύνη, ο δεξιόστροφος αυταρχισμός και η πίστη ότι ο κόσμος είναι δίκαιος σχετίζονται. Ένα συντηρητικό άτομο δηλαδή είναι πολύ πιθανόν να θεωρεί το υπάρχον σύστημα δίκαιο και να αποδίδει την ευθύνη για την όποια αποτυχία στο άτομο. Σε παρόμοιο συμπέρασμα κατέληξαν και οι Zucker και Weiner (1993) μέσα από δύο ποσοτικές έρευνες για τη σχέση

αιτιακών αποδόσεων για την φτώχεια με τον συντηρητισμό και μέσω της σχετικής ανασκόπησης της βιβλιογραφίας πάνω στο ζήτημα. Κατέταξαν τις αιτιακές αποδόσεις για την φτώχεια σε τρεις κατηγορίες: ατομικιστική αιτιακή απόδοση (φταίει το άτομο για την φτώχεια του), δομική απόδοση (φταίει το σύστημα) και φαταλιστική απόδοση (ήταν γραφτό να γίνει έτσι). Βρήκαν ότι οι συμμετέχοντες που έκλιναν προς το συντηρητικό άκρο (σύμφωνα με ψυχομετρικές κλίμακες) έτειναν να αποδίδουν την φτώχεια στο ίδιο το άτομο, να δείχνουν αισθήματα ενόχλησης απέναντί του και να μην είναι υπέρ της κοινωνικής μέριμνας για τους άπορους. Με μια συνοπτική ερμηνεία των συγγραφέων: «Η διαπίστωση ότι οι συντηρητικοί τείνουν να υποστηρίζουν ατομικιστικά αίτια είναι συνεπής με την ιδέα ότι οι [αιτιακές] αποδόσεις μπορούν να χρησιμεύσουν για την υπεράσπιση των κεντρικών πεποιθήσεων όπως η αντίσταση στην κοινωνική αλλαγή» (Zucker και Weiner, 1993: 940).

Οι θιασώτες της ατομικής ευθύνης θα μπορούσαν να μας αντιτείνουν το εξής: υπάρχουν συστημικοί, κοινωνικοί παράγοντες, οι οποίοι ταυτοποιούνται και αναγνωρίζονται, αλλά ανεξαρτήτως αυτών το άτομο οφείλει να επιδεικνύει ατομική ευθύνη. Αυτό το επιχείρημα, όσο καλοπροαίρετο και εύλογο κι αν φαίνεται, στην πραγματικότητα καταδεικνύει το πρόβλημα για να το αγνοήσει εκ νέου. Γιατί αναγνωρίζει π.χ. τους περιορισμούς που μπορεί να έχει ένα παιδί στο γκέτο, αλλά και πάλι τοποθετεί το βάρος στις δικές του επιλογές: «Φρόντισε εσύ να βγεις από το γκέτο, όσο δύσκολο κι αν είναι». Και εδώ η ατομική ευθύνη, οι επιλογές του ατόμου, τοποθετούνται πάνω από το κοινωνικό, σε μια αφελή υπερκέρασή του, λες και το κοινωνικό δεν έχει σχέση με την ίδια την θεμελίωση των επιθυμιών και των επιλογών του υποκειμένου, καθώς και με τα εμπόδια που συναντά.

4.3. Η παραφιλολογία της ατομικής ευθύνης

Σήμερα υπάρχει μια ζημιόγonos παραφιλολογία, ειδικά στα social media, που τονίζει το τι πρέπει να κάνει κανείς για να γίνει πλούσιος, επιτυχημένος ή διάσημος. Πρέπει να ξυπνά πρωί, να τρέφεται σωστά, να δουλεύει όσο πιο σκληρά γίνεται, να διεκδικεί και γενικά να είναι όλη τη μέρα σε μια διαδικασία εργασίας και παραγωγής (για να μπορεί αργότερα να είναι σε μια καθημερινότητα κατανάλωσης, σαν υπόσχεση παραδείσου). Φυσικά, όλα αυτά υπονοούν ότι το άτομο έχει ευθύνη για την αποτυχία/επιτυχία του. Και αν αποτύχει, δεν είναι συστημικοί παράγοντες που συνέβαλαν, αλλά μάλλον η δική του αδυναμία.

Και υπάρχει και μια ακόμα πιο επικίνδυνη παραφιλολογία που προσπαθεί να δώσει έναν διανοομενίστικο τόνο σε αυτήν την ρητορική. Βασικός εκφραστής αυτής της παραφιλολογίας φυσικά είναι ο Καναδός ψυχολόγος Jordan Peterson, γνωστός για τις συντηρητικές του θέσεις. Το κλειδί, λέει, για την ευημερία και

την επιτυχία είναι η ατομική ευθύνη που αναλαμβάνει ο δρων. Αν ξεκινήσει από τα μικρά πράγματα, όπως το να καθαρίσει το δωμάτιό του, και προχωρήσει στα μεγάλα, τότε αυτή η υιοθέτηση ευθύνης θα τον οδηγήσει σε μια ισορροπία. Φυσικά, δεν τέθηκε ποτέ σαν ερώτημα αν το δωμάτιο που πρέπει κάποιος να καθαρίσει είναι το δωμάτιο σε μια βίλα ή σε ένα γκέτο ή ακόμα και μια σκηνή μεταναστών. Στην ανάλυση του Peterson και παρόμοιων διανοούμενων όλοι έχουν την ίδια ικανότητα να είναι «υπεύθυνοι».

Προφανώς, όλη αυτή η κουλτούρα αυτοβελτίωσης δεν θεμελιώνει με συνειδητό και προγραμματικό τρόπο την νεοφιλελεύθερη ιδεολογία. Η ίδια, στην πραγματικότητα, είναι ένα σύμπτωμα αυτής της ιδεολογίας, την οποία έχει μυθοποιήσει και άρα την θεωρεί (αν την θεωρεί καθόλου) άνευ κριτικής. Όταν δεν υπάρχει σύστημα να κατονομάσει και στο οποίο να ασκήσει κριτική, είναι επόμενο η παραφιλολογία της αυτοβελτίωσης να γίνει ακριβώς αυτό που δηλώνει το όνομα: μια (παρα-)ψυχολογική κουλτούρα που θέτει την υποτιθέμενη παντοδυναμία του ατόμου στο κέντρο της.

4.4. Η ατομική ευθύνη και η ψυχολογική εσωτερίκευση του συστήματος

Άλλωστε, η ατομική ευθύνη δρα ως μια τέλεια έννοια για την θεμελίωση, την μυθοποίηση και την άρρητη εσωτερίκευση του φιλελευθερισμού. Αντί να υπάρχει εξωτερικός καταναγκασμός (π.χ. γαιοκτήμονας με μαστίγιο, αυταρχικό κράτος), τώρα οι απαιτήσεις της κοινωνίας και των σχέσεων παραγωγής εσωτερικεύονται, γίνονται ευθύνη του ατόμου, παρουσιάζονται ακόμα και ως δική του επιλογή. Ο εργαζόμενος δεν ωθείται πλέον άμεσα από τον εργοδότη του να δουλέψει, αλλά πρέπει ο ίδιος να αναλαμβάνει περισσότερες ευθύνες, να εργάζεται περισσότερες ώρες, να του αρέσει η δουλειά του. Αν δεν τα κάνει όλα αυτά είναι φυσικά «ανεύθυνος».

Οι στοχασμοί αυτοί συνάδουν και με τις βασικές παρατηρήσεις του Byung-Chul Han (2015), που βλέπει στον νεοφιλελευθερισμό μια αυτο-υποδούλωση του ανθρώπου, ο οποίος γίνεται εκμεταλλευτής και εκμεταλλεόμενος, θύτης και θύμα ταυτόχρονα, δέχεται πια να δουλέψει χωρίς σταματημό, δίχως κατ' ανάγκη κάποιος να του το έχει υπαγορέψει ρητά. Εδώ, η ατομική ευθύνη και η ελεύθερη βούληση –και οι δυο φαινομενικές– παίζουν καίριο ρόλο στην ψυχολογική και κανονιστική νομιμοποίηση αυτής της υποδούλωσης.

Και φυσικά, πρέπει να αναρωτηθούμε μήπως αυτή η εξατομίκευση της ευθύνης ενισχύεται και από διάφορες επιστήμες, με πρώτες αυτές της ψυχολογίας και της ψυχιατρικής. Στην πρώτη, βλέπουμε ιδιαίτερα στον Bandura

(π.χ. 2006) και στην Γνωσιακή-Συμπεριφορική Θεραπεία ισχυρισμούς για την αυτοαποτελεσματικότητα του ατόμου, για την διεκδικητικότητα που πρέπει να φέρει και ούτω καθεξής. Εδώ φυσικά υφάρχει και η νεοφιλελεύθερη φιλοσοφία του Hayek που περιγράφηκε παραπάνω: το υποκείμενο είναι ωφελμιστικό και θέτει ορθολογικούς στόχους που με την ελεύθερή του βούληση πρέπει να εκπληρώσει. Φυσικά, δεν τίθεται το θέμα κατά πόσο το κοινωνικό γίνεσθαι υπαγορεύει το περιεχόμενο αυτών των επιθυμιών (που για να είναι όμοιες, μάλλον το υπαγορεύει). Έτσι, η ψυχολογία φαίνεται να συνάδει άρρητα με τον νεοφιλελευθερισμό, ως προς το ότι το ενδιαφέρον εν μέρει στρέφεται στους ίδιους τους στόχους του ατόμου και στις ιδιότητες (αυτοαποτελεσματικότητα, αυτοεκτίμηση) που σχετίζονται με αυτούς.²

Στην δεύτερη βλέπουμε κλασικά την εξατομίκευση της ψυχικής αρρώστιας μέσω φαρμάκων. Η Wendy Brown (2006: 704) φέρνει ως παράδειγμα αποπολιτικοποίησης των κοινωνικών προβλημάτων τα αντικαταθλιπτικά, τα οποία απλά δρουν ως αντιστάθμισμα μια ζωή κενή και άνευ νοήματος. Ο Fisher ανανεώνει και συνάμα επιβεβαιώνει την ανάλυση της Brown με ένα οξύ και σαφές σχόλιο:

Η σύγχρονη κυρίαρχη οντολογία αρνείται κάθε πιθανότητα αιτιακής συνάφειας της ψυχικής ασθένειας με κοινωνικούς παράγοντες. Η χημικο-βιολογικοποίηση της ψυχικής ασθένειας είναι φυσικά αυστηρά ανάλογη της αποπολιτικοποίησής της: η αντιμετώπιση της ψυχικής ασθένειας ως ατομικό χημικο-βιολογικό πρόβλημα κρύβει τεράστια οφέλη για τον καπιταλισμό. Πρώτον, ενισχύει την ώθηση του Κεφαλαίου προς την εξατομίκευση (η ασθένειά σου οφείλεται σε μια χημική ανισορροπία στον εγκέφαλό σου) και δεύτερον, δημιουργεί μια τρομερά επικερδή αγορά στην οποία οι πολυεθνικές φαρμακευτικές μπορούν να σπρώξουν τα φαρμακευτικά τους είδη (θα σε θεραπεύσουμε με χορήγηση Αναστολέων Επαναπρόσληψης Σεροτονίνης [SSRI]). Είναι ευκόλως εννοούμενο ότι όλες οι ψυχικές ασθένειες είναι νευρολογικά τεκμηριωμένες, αλλά αυτό δεν λέει πολλά για την αιτία η οποία τις προκάλεσε. Αν αυτό είναι αληθές, αν για παράδειγμα η κατάθλιψη στοιχειοθετείται από χαμηλά επίπεδα σεροτονίνης, αυτό που μένει να εξηγηθεί είναι το γιατί κάποια συγκεκριμένα άτομα έχουν χαμηλά επίπεδα σεροτονίνης (Fisher, 2009: 59-60).

Η εξατομίκευση της ψυχικής ασθένειας/λειτουργικότητας καλύπτει δεξιοτεχνικά τους συστημικούς παράγοντες που προκαλούν τα διάφορα προβλήματα, εσωτερικεύει και ψυχολογιοποιεί τα συστημικά αίτια της όποιας δυσφορίας και μεταθέτει την ευθύνη σε ενδοψυχικούς μηχανισμούς του ατόμου (και έτσι φυσικά παράγει και ενοχή).

² Ιδιαίτερα αν το συγκρίνουμε με παλιότερα ρεύματα της Ψυχολογίας, όπως τον συμπεριφορισμό, όπου η έννοια της ελεύθερης βούλησης θεωρείτο τουλάχιστον αστεία και το άτομο λογιζόταν ως αποτέλεσμα του περιβάλλοντός του.

5. Η ΚΑΤΑΣΚΕΥΗ ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΣΥΝΕΙΔΗΣΗΣ

Με το να προβάλλουν την ατομική ευθύνη ως κύριο χαρακτηριστικό ενός «σωστού» πολιτικού συστήματος, οι θιασώτες του νεοφιλελευθερισμού και του νεοσυντηρητισμού αγνοούν μια σημαντική πολιτική ανάλυση, το πώς δηλαδή διαμορφώνεται το πολιτικό υποκείμενο που εκφέρει τις φράσεις «εγώ θέλω», «εγώ ευθύνομαι», και πώς κατασκευάζεται τελικά το περιεχόμενο αυτής της «ελεύθερης» βούλησης και της συνακόλουθης ευθύνης. Φαίνεται δηλαδή πως αντιμετωπίζουν την ελεύθερη βούληση/ατομική ευθύνη ως πρώτη αιτία – από την οποία εκκινούν όλα τα άλλα– και όχι ως ένα τελικό αποτέλεσμα που καθορίζεται και διαμορφώνεται από άλλους παράγοντες. Αν υπήρχε ένας στοχαστής που ήξερε καλύτερα από όλους αυτήν την πλάνη για την ελευθερία της βούλησης, αυτός ήταν ο Spinoza. Με δικά του λόγια: «η μόνη αιτία που οι άνθρωποι πιστεύουν ότι είναι ελεύθεροι είναι επειδή έχουν συνείδηση των ενεργειών τους και άγνοια των αιτίων από τα οποία καθορίζονται» (1677/2009: 241). Και σε έναν από τους πιο σημαντικούς ορισμούς της Ηθικής: «Η επιθυμία είναι η ίδια η ουσία του ανθρώπου καθόσον συλλαμβάνεται ως καθορισμένη από οποιονδήποτε δοθέντα επηρεασμό της να ενεργήσει κάτι» (1677/2009: 317). Οι ισχυρισμοί για μια απόλυτη βούληση λοιπόν, ανεξάρτητη από κοινωνικούς, οικονομικούς, συναισθηματικούς επηρεασμούς, φαντάζουν ανεργάτιστοι και κρύβουν μια ανθρωποκεντρική έπαρση, την έπαρση που θέλει τον άνθρωπο να είναι πλήρης κυρίαρχος του περιβάλλοντος και να μην επηρεάζεται από τους νόμους της *Deus sive Natura*.

Ο Erich Fromm, φτιάχνοντας συνειδητά μια γέφυρα μεταξύ του Marx και του Spinoza, ήξερε πολύ καλά τον κοινωνικό χαρακτήρα των προσωπικών παραστάσεων του καθενός. Παραθέτουμε αυτούσιο το απόσπασμα:

Για να μπορέσει κανείς να εννοήσει σωστά τη συνεισφορά του Marx στην Ουμανιστική ψυχολογία του βάθους, πρέπει να γνωρίσει την αντίληψή του για τη λειτουργία του σχηματισμού συνείδησης. Η περίφημη διατύπωση του βρίσκεται στην Γερμανική Ιδεολογία. «Δεν καθορίζει η συνείδηση τη ζωή, παρά η ζωή τη συνείδηση». Αργότερα στον πρόλογο της κριτικής της πολιτικής οικονομίας γράφει: «Δεν είναι η συνείδηση του ανθρώπου που καθορίζει το Είναι του, παρά το αντίθετο· το κοινωνικό του Είναι καθορίζει τη συνείδησή του». Αυτό που στην πρώτη διατύπωση ονομάζει ζωή, λέγεται στη δεύτερη κοινωνικό Είναι. Ευρισκόμενος στο μέσο μιας παράδοσης, που στους προηγούμενους εκπροσώπους της ανήκει ένας Σπινόζα και της οποίας το υψηλότερο σημείο –πενήντα χρόνια μετά το Marx– βρέθηκε στο πρόσωπο του Φρόυντ, επιτίθεται κατά της κυρίαρχης γνώμης σύμφωνα

με την οποία η συνείδηση είναι το τελευταίο δεδομένο και η ποιότητα όλου του φυσικού γίνεσθαι. Από την άποψη αυτή ο Μαρξ αναγνώρισε ριζοσπαστικότερα από τον Φρόυντ πως η συνείδηση είναι το προϊόν μιας ορισμένης πράξης της ζωής, που είναι χαρακτηριστική για μια δοσμένη κοινωνία ή τάξη. Η συνείδηση είναι ένα εκ των προτέρων κίβλας κοινωνικό προϊόν. Όπως και η γλώσσα γεννιέται από την ανάγκη της επικοινωνίας με τους άλλους ανθρώπους. Ενώ οι άνθρωποι πιστεύουν πως καθορίζονται και κυριαρχούνται από τις παραστάσεις τους, στην πραγματικότητα καθορίζονται από δυνάμεις που δρουν πίσω από τις πλάτες τους και την οποία την ύπαρξη ούτε την υποπτεύονται (Fromm, 1968: 179).

Σε αυτό το σημείο, πρέπει να επιστρέψουμε στις πεποιθήσεις του Hayek, που θεωρεί την (ορθολογική) ελευθερία επιλογής ως συστατικό στοιχείο του ατόμου, που πρέπει να αναπτυχθεί εντός της ελεύθερης αγοράς. Και εδώ, όπως υποστηρίζει ο Suggate,

[η] κεντρική δυσκολία είναι ότι ο Hayek απλώς παίρνει τις επιθυμίες ως δοσμένες. Το μόνο ερώτημα [ενν. για τον Hayek] είναι το πώς μπορώ να αποκτήσω αυτό που θέλω ή χρειάζομαι. [...] Το να είσαι ένα πλήρως υπεύθυνο πρόσωπο σημαίνει να μπορείς δίνεις λογαριασμό για τις πράξεις σου με την έννοια του να τις δικαιολογείς: και αυτό περιέχει την ικανότητα να «κάνεις ένα βήμα πίσω» και να στοχάζεσαι πάνω στον εαυτό σου, να κάνεις τον εαυτό σου ταυτόχρονα και υποκείμενο και αντικείμενο των δικών σου σκέψεων. Με άλλα λόγια, το να αναρωτάσαι για το αν πρέπει να κάνεις κάτι προϋποθέτει μια κριτική σκέψη με τον ίδιο σου τον εαυτό, με τον πραγματικό σου εαυτό και με τον εαυτό που ιδανικά θες να γίνεις. Αυτή η ικανότητα για βάθος είναι χαρακτηριστική των ανθρώπων και τους διαφοροποιεί από τα ρομπότ. Είναι μια ικανότητα που παραμελείται στην θέση του Hayek για τον εαυτό (Suggate, 1992: 306, η μετάφραση δική μου).

Η νεοφιλελεύθερη ιδεολογία λοιπόν παραμελεί τελείως τις κοινωνικές δυνάμεις διαμόρφωσης της συνείδησης και τοποθετεί την ατομική ευθύνη σε μια μετα-ιδεολογική περιοχή, σαν κάτι που διαμορφώνεται από τις δυνάμεις του ίδιου του ατόμου, χωρίς ιδιαίτερη επιρροή από το κοινωνικό περιβάλλον. Πρόκειται, ουσιαστικά, για μια Καρτεσιανή άποψη. Κάτι τέτοιο, όπως είπαμε είναι παραπλανητικό. Φαίνεται επίσης να έχει ως παρενέργεια, αλλά ίσως και ως αιτία, δύο από τις μεικτές επιδράσεις του νεοφιλελευθερισμού και του νεοσυντηρητισμού που ανέφερε η Brown. Πρώτον, φαίνεται να αναδύεται από μια απο-πολιτικοποίηση του υποκειμένου, δηλαδή μια έμμεση απομάκρυνσή του από την πολιτική συμμετοχή: αν θεωρείς τις επιθυμίες σου, τη βούλησή σου και την ευθύνη σου ως αυτοφυείς, τότε τις αποσυνδέεις από το κοινωνικό γίνεσθαι και

θεωρείς τον εαυτό σου ανεξάρτητο. Και, ως ένας φαύλος κύκλος, το πιο πιθανό είναι να μην μπορείς να συνδέσεις την εμπειρία σου με το κοινωνικό περιβάλλον, εξαιτίας ακριβώς αυτής της εξατομίκευσης της επιθυμίας. Δεύτερον, το πρόταγμα της ατομικής επιθυμίας ουσιαστικά παράγει ένα καταναλωτικό υποκείμενο, το οποίο προτάσσει την ικανοποίηση των ατομικιστικών του θέλω, χωρίς να δει το πώς αυτά έχουν κατασκευαστεί από μια αγορά και βιομηχανία κέρδους.

Αυτές οι παρατηρήσεις οδηγούν στην εξής σκέψη: αν πραγματικά υπήρχε απόλυτη ελεύθερη βούληση, τότε ο καθένας θα επιθυμούσε σχετικά διαφορετικά πράγματα. Πώς όμως εξηγείται η τάση της εποχής στην οποία μια τόσο μεγάλη μερίδα του πληθυσμού τελεί υπό ένα κλίμα ομογενοποίησης στην κουλτούρα, στο γούστο, στην μόδα, σε αισθητικές επιλογές και ούτω καθεξής; Δεν είναι το γεγονός αυτό τουλάχιστον μια ένδειξη πως η ύπαρξη και το περιεχόμενο της επιθυμίας του ατόμου –μαζί και η ατομική ευθύνη που πρέπει να δείχνει– κατασκευάζονται από εξωτερικά αίτια ή τουλάχιστον επηρεάζονται σημαντικά από αυτά;

6. ΑΔΥΝΑΜΙΑ ΠΛΗΡΟΥΣ ΑΠΑΛΕΙΨΗΣ ΑΤΟΜΙΚΗΣ ΕΥΘΥΝΗΣ

Ακόμα και αν το περιεχόμενο της ατομικής ευθύνης και οι επιλογές του υποκειμένου διαμορφώνονται κοινωνικά, πάντα θα υπάρχει κάποιο περιθώριο για ατομική ευθύνη, γιατί ακριβώς πάντα θα υπάρχει μια δυνατότητα του υποκειμένου να επιλέγει και να ελέγχει τις παρορμήσεις του. Και φυσικά, ακριβώς όπως πάντα το πολιτικό υποκείμενο θα είναι υπεύθυνο, ταυτόχρονα δεν θα είναι υπεύθυνο, ακριβώς γιατί βρίσκεται μέσα σε ένα κοινωνικό γίνεσθαι που του υποδεικνύει το περιεχόμενο της ευθύνης του και των επιλογών του.

Το να λαμβάνεται λοιπόν αυτήν η περιορισμένη έννοια –η ατομική ευθύνη– ως βάση για ένα πολιτικό σύστημα φαντάζει παραπλανητικό και ενώ φαίνεται να τοποθετείται σε μια καλοπροαίρετη μετα-ιδεολογική περιοχή, στην πραγματικότητα είναι βουτηγμένο στην ιδεολογία – την ιδεολογία της δικαιολόγησης του συστήματος. Όπως είπαμε στην αρχή, ο William James ήξερε καλά την παραφιλολογία πίσω από την ατομική ευθύνη και την ελεύθερη βούληση. Ο μεγάλος ψυχολόγος/φιλόσοφος, αν και θιασώτης της ελεύθερης βούλησης ο ίδιος, ήξερε πολύ καλά το πώς μπορεί να χρησιμοποιηθεί με συναισθηματικό και τιμωρητικό τόνο:

Μπορεί να είναι ένα καλό *ad hominem* επιχείρημα, αλλά κατά τα άλλα είναι θλιβερό. Γιατί, σας ρωτώ, σχεδόν ανεξάρτητα από άλλους λόγους,

κάποιος άντρας, γυναίκα ή παιδί, με μια αίσθηση της πραγματικότητας, δεν θα έπρεπε να ντρέπεται όταν επικαλείται τέτοιου είδους αρχές, όπως αυτές της αξιοπρέπειας ή της υπευθυνότητας; Μπορούν μεταξύ τους να εμπιστευτούν με ασφάλεια το ένστικτο και τη χρησιμότητα ανάμεσά τους, για να διεκπεραιώσουν τις κοινωνικές διαδικασίες της τιμωρίας και του επαίνου. Εάν ένας άνθρωπος πράττει καλώς, θα τον επαινέσουμε, εάν πράττει κακώς, θα τον τιμωρήσουμε - με κάποιον τρόπο και εντελώς ξέχωρα από τις θεωρίες για το εάν οι πράξεις απορρέουν από κάτι που προϋπήρχε ή αν αποτελούν καινοτομίες με την αυστηρή έννοια. Το να κάνουμε την ηθική να περιστρέφεται γύρω από το ερώτημα της ανταμοιβής είναι μια θλιβερή μη πραγματικότητα - μόνο ο Θεός μπορεί να γνωρίζει τις παραλείψεις μας, εάν υπάρχουν. Ο αληθινός λόγος για να υποθέσουμε ότι υπάρχει ελεύθερη βούληση είναι όντως πραγματιστικός, αλλά δεν έχει τίποτε να κάνει με αυτό το ποταπό δικαίωμα να τιμωρούμε, το οποίο προκάλεσε κατά το παρελθόν τόσο θόρυβο στις σχετικές συζητήσεις (James, 1907/2006: 124-125).

Εδώ, με τον όρο «μύθευμα» δεν εννοούμε ότι η ατομική ευθύνη δεν υπάρχει, αλλά το ότι είναι ουσιαστικά παραπλανητικό να την θεωρούμε κεντρικό στοιχείο ενός συστήματος και να εναποθέτουμε όλες τις ελπίδες μας πάνω της, αγνοώντας κοινωνικές και περιβαλλοντικές αιτίες και κουνώντας το δάχτυλο (τιμωρητικά σχεδόν) μόνο στο άτομο και στις επιλογές του.

7. ΠΕΡΙΟΡΙΣΜΟΙ

Αυτή η μελέτη περιέχει κάποιους περιορισμούς. Πρώτον, η βιβλιογραφία που εξετάζει την σχέση της ατομικής ευθύνης με τον νεοφιλελευθερισμό είναι σχεδόν αποκλειστικά θεωρητική (σε αντίθεση με την σχέση αυταρχισμού και ατομικής ευθύνης, που έχει εμπειρική τεκμηρίωση). Οι δύο έννοιες δηλαδή δεν συσχετίζονται σε ερευνητικό επίπεδο, παρά μόνο προϋποτίθεται ότι η μία είναι μέρος της άλλης, ότι έχουν κοινά σημεία και συνεχουν την ίδια ιδεολογία. Μια τέτοια έλλειψη αποτελεί πρόκληση για την έρευνα της πολιτικής επιστήμης και πολιτικής ψυχολογίας, ώστε να διαπιστωθεί αν η θεωρητική σύνδεση επιβεβαιώνεται στο ερευνητικό πεδίο. Δεύτερον, η ελεύθερη βούληση (και η συνακόλουθη ατομική ευθύνη) έχει ιστορία μακροβιότερη από τον φιλελευθερισμό, με Χριστιανικά κυρίως κατάλοιπα. Μια σωστή διερεύνησή της θα προϋπέθετε μια γενεαλογία της και μια καταγραφή της εξέλιξής της. Φυσικά, κάτι τέτοιο απαιτεί πολύ συγγραφικό χώρο και δεν ανήκει στους σκοπούς της παρούσας εργασίας.

8. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Είναι εμφανές πως η ατομική ευθύνη εκπορεύεται άμεσα από τον νεοφιλελευθερισμό και τον νεοσυντηρητισμό, αλλά και οδηγεί πίσω σε αυτούς, ενισχύοντάς τους. Ιδεολογίες που αρνούνται ρητά πολιτικές ισότητας, που τονίζουν την ατομική ιδιοκτησία, που θεωρούν το άτομο ικανό μόνο εφόσον συμμετέχει στο παιχνίδι της αγοράς και φροντίζει για τον εαυτό του, είναι επόμενο να συνασπίζονται γύρω από την έννοια της ατομικής ευθύνης. Και η τελευταία με τη σειρά της αποπολιτικοποιεί τα διάφορα κοινωνικά ζητήματα, τα μετατρέπει σε ατομικές υποθέσεις, συσκοτίζοντας το πώς η συμπεριφορά και η βούληση του υποκειμένου έχουν σε μεγάλο βαθμό διαμορφωθεί και καθοριστεί από συστημικούς παράγοντες. Με αυτό τον τρόπο μυθοποιείται, εσωτερικεύεται και εν τέλει διαιωνίζεται το υπάρχον σύστημα.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ελληνόγλωσση

Fisher, Mark. [2008] 2015, *Καπιταλιστικός Ρεαλισμός. Υπάρχει Άραγε Εναλλακτική;*, Αθήνα: Futura.

Fromm, Erich. 1968, *Η συνεισφορά του Μαρξ στην Επιστήμη του Ανθρώπου*, στο Erich Fromm, *Αναλυτική Κοινωνική Ψυχολογία και Κοινωνική Θεωρία*, Αθήνα: Αρίων.

Han, Byung-Chul. 2015, *Η Κοινωνία της Κόπωσης*, Αθήνα: Εκδόσεις Όπερα.

Heywood, Andrew. [2005] 2007, *Πολιτικές Ιδεολογίες*, Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο.

Miliband, Ralph. [1969] 1984, *Το Κράτος στην Καπιταλιστική Κοινωνία*. Αθήνα: Πολύτυπο.

James, William. [1907] 2006, *Πραγματισμός*, Αθήνα: Εκκρεμές.

Spinoza, Baruch. [1677] 2009, *Ηθική*, Αθήνα: Εκκρεμές.

Ξενόγλωσση

Altemeyer, Bob. 2004, Highly Dominating, Highly Authoritarian Personalities, *The Journal of Social Psychology* 144(4), σσ. 421-448. doi: 10.3200/SOCP.144.4.421-448.

Bandura, Albert. 2006, Toward a Psychology of Human Agency, *Perspectives on Psychological Science* 1(2), σσ. 164-180. doi: 10.1111/j.1745-6916.2006.00011.x.

Brown, Wendy. 2006, American Nightmare: Neoliberalism, Neoconservatism, and De-Democratization, *Political Theory* 34(6), σσ. 690-714. doi: 10.1177/0090591706293016.

Carey, Jasmine M., και Delroy L. Paulhus. 2013, Worldview Implications of Believing in Free Will and/or Determinism: Politics, Morality, and Punitiveness, *Journal of Personality* 81(2), σσ. 130-141. doi: 10.1111/j.1467-6494.2012.00799.x.

Clark, Cory J., Jamie B. Luguri, Peter H. Ditto, Joshua Knobe, Azim F. Shariff, και Roy F. Baumeister. 2014, Free to Punish: A Motivated Account of Free Will Belief, *Journal of Personality and Social Psychology* 106(4), σσ. 501-513. doi: 10.1037/a0035880.

Connors, John, και Patrick C.L. Heaven. 1987, Authoritarianism and Just World Beliefs, *The Journal of Social Psychology* 127(3), σσ. 345-346. doi: 10.1080/00224545.1987.9713702.

- Costello, Thomas H., Shauna M. Bowes, και Scott O. Lilienfeld. 2020, "Escape from Freedom": Authoritarianism-Related Traits, Political Ideology, Personality, and Belief in Free Will/Determinism, *Journal of Research in Personality* 86, σσ. 1-16. doi: 10.1016/j.jrp.2020.103957.
- Duckitt, John. 1989, Authoritarianism and Group Identification: A New View of an Old Construct, *Political Psychology* 10(1), σσ. 63-84. doi: 10.2307/3791588.
- Duriez, Bart, και Alain Van Hiel. 2002, The March of Modern Fascism. A Comparison of Social Dominance Orientation and Authoritarianism, *Personality and Individual Differences* 32(7), σσ. 1199-1213. doi: 10.1016/S0191-8869(01)00086-1.
- Eckhardt, William. 1991, Authoritarianism, *Political Psychology* 12(1), σσ. 97-124. doi: 10.2307/3791348.
- Feather, N. T. 1996, Reactions to Penalties for an Offense in Relation to Authoritarianism, Values, Perceived Responsibility, Perceived Seriousness, and Deservingness, *Journal of Personality and Social Psychology* 71(3), σσ. 571-587. doi: 10.1037/0022-3514.71.3.571.
- Feldman, Stanley. 2003, Enforcing Social Conformity: A Theory of Authoritarianism, *Political Psychology* 24(1), σσ. 41-74. doi: 10.1111/0162-895X.00316.
- Feldman, Stanley, και Karen Stenner. 1997, Perceived Threat and Authoritarianism, *Political Psychology* 18(4), σσ. 741-770. doi: 10.1111/0162-895X.00077.
- Harvey, David. 2009, Is this really the end of neoliberalism?, *Counter Punch*, March 13.
- Lerner, Jennifer S., Julie H. Goldberg, και Philip E. Tetlock. 1998, Sober Second Thought: The Effects of Accountability, Anger, and Authoritarianism on Attributions of Responsibility, *Personality and Social Psychology Bulletin* 24(6), σσ. 563-574. doi: 10.1177/0146167298246001.
- Passini, Stefano. 2017, Different Ways of Being Authoritarian: The Distinct Effects of Authoritarian Dimensions on Values and Prejudice, *Political Psychology* 38(1), σσ. 73-86. doi: 10.1111/pops.12309.
- Rakos, Richard F., Kimberly R. Laurene, Sarah Skala, και Stephen Slane. 2008, Belief in Free Will: Measurement and Conceptualization Innovations, *Behavior and Social Issues* 17(1), σσ. 20-40. doi: 10.5210/bsi.v17i1.1929.

- Roberts, Alan H., και Richard Jessor. 1958, Authoritarianism, Punitiveness, and Perceived Social Status, *The Journal of Abnormal and Social Psychology* 56(3), σσ. 311-314. doi: 10.1037/h0040779.
- Rubin, Zick, και Letitia Anne Peplau. 1975, Who Believes in a Just World?, *Journal of Social Issues* 31(3), σσ. 65-89. doi: 10.1111/j.1540-4560.1975.tb00997.x.
- Sales, Stephen M. 1973, Threat as a Factor in Authoritarianism: An Analysis of Archival Data, *Journal of Personality and Social Psychology* 28(1), σσ. 44-57. doi: 10.1037/h0035588.
- Sales, Stephen M., και Kenneth E. Friend. 1973, Success and Failure as Determinants of Level of Authoritarianism, *Behavioral Science* 18(3), σσ. 163-172. doi: 10.1002/bs.3830180304.
- Shariff, Azim F., Joshua D. Greene, Johan C. Karremans, Jamie B. Luguri, Cory J. Clark, Jonathan W. Schooler, Roy F. Baumeister, και Kathleen D. Vohs. 2014, Free Will and Punishment: A Mechanistic View of Human Nature Reduces Retribution, *Psychological Science* 25(8), σσ. 1563-1570. doi: 10.1177/0956797614534693.
- Stoner, Alexander M. 2021, Things are Getting Worse on Our Way to Catastrophe: Neoliberal Environmentalism, Repressive Desublimation, and the Autonomous Ecoconsumer, *Critical Sociology*, 47(3), σσ. 491-506. <https://doi.org/10.1177/0896920520958099>.
- Suggate, Alan M. 1992. Personal Responsibility: Hayek and Havel in a Christian Perspective, *Religion, State and Society* 20(3-4), σσ. 303-319. doi: [10.1080/09637499208431560](https://doi.org/10.1080/09637499208431560).
- Thorsen, Dag Einar, και Amund Lie. 2007, What is Neoliberalism? Oslo, University of Oslo, Department of Political Science, Manuscript. Retrieved from: <https://jagiroadcollegelive.co.in/attendance/classnotes/files/1589998418.pdf>
- Zucker, Gail Sahar, και Bernard Weiner. 1993, Conservatism and Perceptions of Poverty: An Attributional Analysis, *Journal of Applied Social Psychology* 23(12), σσ. 925-943. doi: 10.1111/j.1559-1816.1993.tb01014.x.

Βιβλιοκριτικές-Βιβλιοπαρουσιάσεις

Σαντάλ Μουφ, 2024

Προς μια πράσινη δημοκρατική
επανάσταση: Ο αριστερός λαϊκισμός
και η δύναμη των συναισθημάτων

μτφρ. Αντώνης Γαλανόπουλος
Αθήνα: Εκκρεμές

Ορέστης Χατζηγιαννάκης

Υποψήφιος Διδάκτορας Πολιτικής Επιστήμης, Εθνικό και Καποδιστριακό
Πανεπιστήμιο Αθηνών

Το βιβλίο της Σαντάλ Μουφ, το οποίο εκδόθηκε πρόσφατα στα ελληνικά σε μετάφραση του Αντώνη Γαλανόπουλου (εκδ. Εκκρεμές), θα μπορούσε μόνο από τον τίτλο του να θεωρηθεί ως ένα νέο πολιτικό μανιφέστο. Είναι γνωστό άλλωστε πως η συγγραφέας ήταν και είναι διαχρονικά παρούσα στους κοινωνικούς αγώνες, όχι μόνο ως ακαδημαϊκός, αλλά και ως φεμινίστρια και ακτιβίστρια. Ωστόσο, η στιβαρή αναλυτική, θεωρητική και φιλοσοφική του πλαισίωση, αφενός, το κατατάσσει ως ένα δοκίμιο πολιτικής θεωρίας και, αφετέρου, αναδεικνύει τη συνέχιση του συγγραφικού νήματος που ξεκίνησε ήδη από το 1985 με το έργο –σημείο αναφοράς– *Ηγεμονία και Σοσιαλιστική Στρατηγική*, που έγραψε με τον Ερνέστο Λακλάου (στα ελληνικά, από εκδ. Επέκεινα).

Η Μουφ στο βιβλίο αυτό επιχειρεί ένα συνεχές μπρος-πίσω στις βασικές θεωρητικές συνεισφορές του έργου της, διαβλέποντας την κοινωνική κατάσταση στη μετα-πανδημική εποχή, όταν ολόκληρος ο πλανήτης καλείται να αντιμετωπίσει τα απόνερα της Covid-19 και την κατεπείγουσα πρόκληση της κλιματικής κρίσης. Ανέκαθεν, βέβαια, η Μουφ είχε τη διορατικότητα να διακρίνει την πορεία του κοινωνικού γίγνεσθαι. Αυτό φάνηκε και από το βιβλίο της *Επί του Πολιτικού* (εκδ. Εκκρεμές), στο οποίο η ανάλυσή της για τη μεταπολιτική και τη συναίνεση των κεντροδεξιών και κεντροαριστερών κομμάτων γύρω από την ανυπαρξία εναλλακτικής στον νεοφιλελευθερισμό λειτούργησε εν είδει προοικονομίας στα πολιτικά γεγονότα της τελευταίας δεκαπενταετίας. Στο βιβλίο αυτό η συγγραφέας φαίνεται να προχωρά τη σκέψη της ακόμα παραπέρα, οικοδομώντας ένα νέο «ηγεμονικό σημαίνον» γύρω από την πράσινη δημοκρατική επανάσταση.

Το πρώτο κεφάλαιο ξεκινά από την ανάλυση της πρωτόγνωρης αυταρχικής μορφής του νεοφιλελευθερισμού την περίοδο της πανδημίας. Αυτή η μορφή του «μετα-νεοφιλελευθερισμού» δημιουργήθηκε ως απόρροια της προηγούμενης αδυναμίας της αριστερής λαϊκιστικής στρατηγικής να συντονιστεί με τη λαϊκιστική της «στιγμή», καθώς και από την υψηλού επιπέδου κρατική παρέμβαση των κυβερνήσεων, ώστε να αντιμετωπιστούν οι επιπτώσεις από την Covid-19. Η υγειονομική κρίση δημιούργησε ευνοϊκές συνθήκες για την άνοδο ενός κρατικού τεχνο-αυταρχισμού, όπου οι πολίτες υπό το αίσθημα της ανασφάλειας ήταν διατεθειμένοι να υποστούν έναν ψηφιακό κοινωνικό έλεγχο. Ένας έλεγχος, ο οποίος στο παρελθόν και υπό «φυσιολογικές» συνθήκες θα ήταν εξαιρετικά δύσκολο να επιβληθεί. Η νέα ψηφιακή μεταπολιτική, όμως, αποτελεί κίνδυνο για τους δημοκρατικούς θεσμούς στη μετα-πανδημική περίοδο.

Η δυναμική των συναισθημάτων, ειδικά αυτών που σχετίζονται με αιτήματα για ασφάλεια και προστασία, αναλύεται στο δεύτερο κεφάλαιο. Τα συναισθήματα και τα πάθη, για τη Μουφ, διαδραματίζουν έναν κρίσιμο ρόλο στη διασφάλιση της δημοκρατίας. Η αριστερά όμως, όπως υποστηρίζεται στο βιβλίο, αδυνατεί

να κατανοήσει τα πάθη και τα συναισθήματα των πολιτών και αναλώνεται σε μια ρασιοναλιστική θεώρηση του πολιτικού, αφήνοντας στην ακροδεξιά και τις νεοφιλελεύθερες ελίτ ελεύθερο το πεδίο δράσης. Προσφέροντάς τους, δηλαδή, ευκαιρίες να εκμεταλλεύονται την ανασφάλεια και την ευαλωτότητα των πολιτών. Σε αντίθεση με τη ρασιοναλιστική άποψη ότι η προάσπιση των δημοκρατικών θεσμών είναι επακόλουθη της απώθησης των παθών και των συναισθημάτων από την πολιτική σφαίρα, η συγγραφέας θεωρεί ότι η *αγωνιστική* (και όχι ανταγωνιστική) έκφραση διαφωνίας μπορεί να δώσει μία δημοκρατική διέξοδο έκφρασης των συναισθημάτων.

Στη συνέχεια, στο τρίτο κεφάλαιο του βιβλίου αναλύεται ο τρόπος με τον οποίο τα πάθη εμπλέκονται στο πολιτικό πεδίο και διαμορφώνουν την ταύτιση. Αυτή η συναισθηματική διάσταση της ταύτισης, η οποία αποκαλείται από τον Φρόντ λιβιδινική επένδυση, αποτελεί, μαζί με την διάσταση του λόγου (*discourse*), τις κρίσιμες παραμέτρους για την κατασκευή των πολιτικών ταυτοτήτων. Η εν λόγω διάσταση, αφενός, η ψυχαναλυτική και αφετέρου η θεωρία του λόγου, σύμφωνα με τον Γιάννη Σταυρακάκη, είναι η κατάλληλη για την κατανόηση του «τι κάνουν τους ανθρώπους να ταυτίζονται συλλογικά» (σελ. 64). Και εδώ εισέρχεται στη συζήτηση ο προβληματισμός για την ευχέρεια της ακροδεξιάς να ταυτίζεται με τα συναισθήματα της μνησικακίας και του θυμού των πολιτών. Αυτά τα έντονα συναισθήματα, που ενυπάρχουν στην κοινωνία, χρησιμοποιούνται ωφελμιστικά από την ακροδεξιά, ενώ, αντίθετα, η αριστερά είτε τα αγνοεί είτε τα καταδικάζει. Σε αυτό το σημείο, η Μουφ επαναφέρει την ευθύνη της ίδιας της αριστεράς, χρησιμοποιώντας τη μελέτη για τον σοσιαλισμό του Εμίλ Ντιρκέμ, ο οποίος «προσδιόρισε τον μηχανισμό που οδηγεί από τον θυμό στην ελπίδα ως την αφετηρία του σοσιαλιστικού κινήματος στην αυγή της βιομηχανικής επανάστασης» (σελ. 72). Επί της ουσίας στο βιβλίο της, η Σαντάλ Μουφ χρησιμοποιεί ένα δίπολο αλληλεξάρτησης μεταξύ αποστειρωμένου θεωρητικού προγραμματικού λόγου και συναισθήματος, σκέψης και πάθους, χωρίς να διαχωρίζει το ένα από το άλλο. Η χρήση αυτή έχει ως σκοπό να συναρθρωθούν τα κοινωνικά αιτήματα για μία επιτυχημένη απάντηση στη δεξιά λαϊκιστική επίθεση.

Λαμβάνοντας υπόψιν το προαναφερθέν θεωρητικό «μπρος-πίσω», στο τέταρτο κεφάλαιο του βιβλίου, η συγγραφέας βασίζεται στο υπόβαθρο του βιβλίου *Ηγεμονία και Σοσιαλιστική Στρατηγική* ώστε να αναδείξει το ηγεμονικό σχέδιο βάσει του οποίου θα λάβει χώρα η πράσινη μετάβαση. Με τη συνειδητοποίηση της σπουδαιότητας της πράσινης επανάστασης, το όραμα της ριζοσπαστικής δημοκρατίας αποκτά πλέον στρατηγικό περιεχόμενο και υλικότητα, καθώς η συνάρθρωση των διαφορετικών αιτημάτων επαναδιατυπώνεται γύρω από την οικολογική κρίση σε μια περίοδο έκτακτης ανάγκης, όπου οι πολύπλευρες

επιπτώσεις της θα γίνονται ολοένα και πιο αισθητές στις πιο ευάλωτες κοινωνικές ομάδες. Έτσι, το Προς μια πράσινη δημοκρατική επανάσταση ουσιαστικά μας εντάσσει στο αγωνιστικό πεδίο των επόμενων δεκαετιών και προσφέρει έναν οδικό χάρτη για την διαμόρφωση μιας πράσινης δημοκρατικής ηγεμονίας.

Παρότι στο συγκεκριμένο βιβλίο, σε αντίθεση με τα δύο προηγούμενα, η Μουφ δεν αναφέρεται στο ελληνικό πλαίσιο, η ανάλυσή της είναι καίρια για την ελληνική περίπτωση. Τα αρνητικά συναισθήματα των πολιτών στη χώρα μας, ειδικά ο θυμός και η απογοήτευση, έχουν αυξηθεί κατά πολύ τα τελευταία χρόνια και ως επί το πλείστον καρπώνονται εκλογικά από τη νεοφιλελεύθερη δεξιά και την ακροδεξιά. Ενώ, στον αντίποδα, είναι πρόδηλο πως η αριστερά αδυνατεί να κατανοήσει τις συναισθηματικές ανησυχίες των πολιτών, να ταυτιστεί μαζί τους και, ως εκ τούτου, να τους κινητοποιήσει. Αυτό το κοινωνικοπολιτικό πλαίσιο εξελίσσεται την ίδια στιγμή που η κλιματική κρίση και τα ακραία καιρικά φαινόμενα πλήττουν ολοένα και περισσότερο και συχνότερα τη μεγάλη πλειοψηφία της ελληνικής κοινωνίας.

Το βιβλίο της Μουφ, εν κατακλείδι, είναι εξαιρετικά επίκαιρο και αξίζει να διαβαστεί (ανεξάρτητα από το αν συμφωνεί ή διαφωνεί κανείς/καμία με το πρόταγμα του αριστερού λαϊκισμού που θέτει στο επίκεντρο η συγγραφέας), καθώς αποτελεί μία ύστατη προσπάθεια να ταρακουνήσει την κοινωνία για την ανάγκη αντιμετώπισης της κλιματικής κρίσης και προσφέρει τη μέθοδο για να πραγματοποιηθεί με έναν δημοκρατικό, επαναστατικό τρόπο.

Για τον επιστημονικό τόμο:
Αρανίτου, Βάλια, Βασιλική
Γεωργιάδου, και Μάνος
Τσατσάνης, επιμ. 2022. Η εκλογική
συμπεριφορά των Ελλήνων.
Ανάμεσα στα Μνημόνια και την
Πανδημία: Στάσεις, αντιλήψεις,
στοιχίσεις και αποστοιχίσεις
Αθήνα: Gutenberg.

Γιώργος Κόρδας

Υποψήφιος Διδάκτορας Πολιτικής Επιστήμης, Πάντειο Πανεπιστήμιο

Με αφετηρία την παγκόσμια οικονομική κρίση του 2009, ο κόσμος μας έχει απωλέσει την μορφή με την οποία τον γνωρίζαμε, λαμβάνοντας ισχυρή ώθηση από την παγκοσμιοποίηση. Οι ριζικές αλλαγές που επήλθαν ταρακούνησαν τα υπάρχοντα θεμέλια σε κοινωνικό, οικονομικό και πολιτικό επίπεδο, επηρεάζοντας τόσο την τοπική, όσο και την παγκόσμια διάσταση. Με δεδομένη την αποδοχή ότι πια ζούμε σε μια εποχή «πολυ-κρίσεων», έχει εξαιρετικό ενδιαφέρον να μπορούμε να αποστασιοποιούμαστε από τα γεγονότα και να τα αντιλαμβανόμαστε ως δυνάμενα να διαχωριστούν σε επιμέρους κεφάλαια. Με τον τρόπο αυτό, καθίσταται δυνατή τόσο η αφήγηση του ιστορικού πλαισίου που τα διέπει, όσο και η συζήτηση για τις θεωρητικές μεταμορφώσεις που λαμβάνουν χώρα στο εκάστοτε πεδίο της κοινωνικής και πολιτικής δραστηριότητας (πολιτική συμμετοχή, εκλογική συμπεριφορά). Η προσπάθεια θεωρητικοποίησης των αλλαγών αυτών ταιριάζει με την ρευστότητα του παγκόσμιου σκηνικού που υφίσταται την πίεση των κρίσεων. Μια επιμέρους διάσταση αυτού του πλαισίου μετασχηματισμών και κρίσεων, στην οποία αντανακλώνται οι κοινωνικές δυσαρέσκεις που λαμβάνουν χώρα, είναι αυτή της εκλογικής συμπεριφοράς.

Η κατεύθυνση από το υπερεθνικό στο εθνικό επίπεδο καθίσταται ευκολότερη μετά από μια τέτοια παραδοχή, καθώς την οικονομική κρίση την βίωσαν σε πρωτόγνωρο βαθμό τα ευρωπαϊκά κράτη-μέλη της Μεσογείου: Πορτογαλία, Ιταλία, Ελλάδα και Ισπανία (PIGS). Η σφοδρότητα της οικονομικής κρίσης στην Ελλάδα αποτυπώθηκε μέσα από την ανάδυση αντισυστημικών πολιτικών δυνάμεων στα δύο άκρα του πολιτικού συστήματος και στην έντονη πόλωση που κυριάρχησε σε πολιτικό και κοινωνικό επίπεδο. Παρότι τα γεγονότα αυτά έχουν μελετηθεί εκτενώς, η συνέχιση των κρίσεων με την μετατροπή μιας οικονομικής σε υγειονομική, με το ξέσπασμα της πανδημίας του Covid-19, δημιούργησε ένα δεκαετές χρονικό πλαίσιο, εντός του οποίου ακτινογραφείται η εκλογική συμπεριφορά των Ελλήνων ψηφοφόρων. Η δυναμική αυτής της επιλογής καθίσταται ευδιάκριτη αν αναλογιστούμε ότι οι εντάσεις που πυροδοτήθηκαν από τις κρίσεις αυτές άφησαν το αποτύπωμά τους στο πολιτικό σκηνικό. Παράλληλα, τα πολιτικά κόμματα κλήθηκαν, στην ύφεση της πανδημίας, να ανταπεξέλθουν σε μια γεωπολιτική κρίση, ύστερα από την εισβολή της Ρωσίας στην Ουκρανία, γεγονός που οδήγησε με την σειρά του στην κρίση του κόστους ζωής.

Το πυκνό πλαίσιο εξελίξεων σε διεθνές επίπεδο καθιστά διακριτή την επιλογή των εθνικών εκλογών του 2019 ως του πυρήνα του παρόντος τόμου. Μάλιστα, ήδη από τον τίτλο βλέπουμε την διάθεση των επιμελητών να εφαρμόσουν εργαλεία και θεωρίες της εκλογικής συμπεριφοράς στην ελληνική πραγματικότητα, με τον τόμο να εκκινεί θεωρητικά, καταλήγοντας στα case studies του ελληνικού

πολιτικού συστήματος. Τα πρώτα τέσσερα κεφάλαια διακρίνονται από θεωρητική θεματική, επιχειρώντας να συνδέσουν τις θεωρίες εκλογικής συμπεριφοράς με τις εξελίξεις στο ελληνικό πολιτικό σύστημα. Ως εκ τούτου, οι Σπουρδαλάκης και Τάσσης κάνουν λόγο για την ύπαρξη μιας διαδρομής που εκκινεί από τον «εκλογικό σεισμό» του 2012, φτάνοντας στο σήμερα (2019), οπότε και το ελληνικό πολιτικό σύστημα επανέρχεται σε μια περίοδο κανονικότητας. Καθώς η φύση της κανονικότητας αυτής παραμένει ασαφής, οι συγγραφείς επιχειρούν να εξηγήσουν πώς τα γεγονότα της περιόδου αυτής επηρέασαν τα πολιτικά κόμματα. Για τον λόγο αυτό εστιάζουν πρωτίστως στα κόμματα του παραδοσιακού δικομματισμού (ΠΑΣΟΚ-ΝΔ), ύστερα σε αυτά του νέου δικομματισμού (ΣΥΡΙΖΑ-ΝΔ), και τέλος σε όσα επιτυγχάνουν κοινοβουλευτική παρουσία κατά την μελετώμενη περίοδο. Μάλιστα, για να καταστεί σαφέστερη η ανάδειξη συνεχειών και ασυνεχειών –βασική επιδίωξη του τόμου άλλωστε– εστιάζουν και στις εσωτερικές διεργασίες των κομμάτων κατά την μελετώμενη περίοδο. Αξιοσημείωτη είναι και η προσπάθεια ανάδειξης του αντι-ΣΥΡΙΖΑ μετώπου ως στοιχείου στο οποίο η επιστημονική έρευνα πρέπει να εστιάσει περισσότερο και σε όλο το εύρος του κομματικού συστήματος.

Το περιγραφικό πλαίσιο του πρώτου κεφαλαίου ακολουθούν οι επιμέρους εστιάσεις των επόμενων τριών. Το επίπεδο κομματικής ταύτισης καθώς και ο βαθμός σταθεροποίησης του κομματικού συστήματος σε έντονα πολωμένες περιόδους αποτελούν στοιχεία της εκλογικής συμπεριφοράς δυνάμενα να σκιαγραφήσουν την ύπαρξη πιθανών στοιχείων συνέχειας και ασυνέχειας στο εκλογικό σύστημα. Η εισαγωγή τους για την μελέτη της εκλογικής συμπεριφοράς των Ελλήνων δεν εγκλωβίζεται μόνο σε μια θεωρητική σύνδεσή τους με την ελληνική πραγματικότητα, βάσει εκλογικών αποτελεσμάτων. Αντίθετα, οι Τσατσάνης και Τσίρμπας συνδυάζουν την κλασική θεωρία της κομματικής ταύτισης με την χρήση εμπειρικών δεδομένων από την μετεκλογική έρευνα της Prorata. Ένα άλλο στοιχείο που χρήζει επισήμανσης εδώ, είναι η προσπάθεια των συγγραφέων να συνδέσουν την κομματική ταύτιση με τον πολιτικό κυνισμό και την πολιτική συμμετοχή. Η απόπειρά τους αυτή έχει ιδιαίτερη σημασία εάν αναλογιστούμε τόσο την βαρύτητα που αποδίδεται στον βαθμό πολιτικής συμμετοχής, από κόμματα και μελετητές, όσο και την στροφή των μελετητών στην κατανόηση της αύξησης του πολιτικού κυνισμού την τελευταία δεκαετία. Πρόκειται για στοιχεία των οποίων η τάση δύναται να καταδείξει και την ποιότητα και δυναμική μιας δημοκρατίας.

Στα πλαίσια των διαφορετικών θεωρητικών προσεγγίσεων της εκλογικής συμπεριφοράς που καλύπτει ο παρών τόμος, επιχειρείται η σύνδεση των

πολιτικών συναισθημάτων με την ελληνική περίπτωση. Οι Δεμερτζής και Γεωργαράκης προχωρούν σε μια πυκνή κάλυψη του θεωρητικού πλαισίου των συναισθημάτων, στεκόμενοι στις μεταβλητές του πολιτικού ενδιαφέροντος και της πολιτικής επάρκειας. Αποσκοπώντας στην ανάδειξη της σημαντικότητας του θεωρητικού τους πλαισίου και, ταυτόχρονα, στην ανάδειξη των δυσκολιών της ελληνικής περίπτωσης, οι συγγραφείς χρησιμοποιούν εκ νέου δεδομένα από την μετεκλογική έρευνα της Prorata, τα οποία και αναλύουν με διάφορα μοντέλα παλινδρομήσεων. Προσφέροντας τόσο θεωρητικό, όσο και ποσοτικό υλικό, πράγματι επιτυγχάνουν να θέσουν τις βάσεις για περαιτέρω έρευνες στο πεδίο των πολιτικών συναισθημάτων, σε ό,τι αφορά την ελληνική περίπτωση.

Το, άτυπο, θεωρητικό μέρος του βιβλίου ολοκληρώνεται με την εστίαση στην εκλογική συμπεριφορά της ελληνικής μεσαίας τάξης. Οι Αρανίτου και Κουστένης επιχειρούν να ανασυνθέσουν, δίχως μεγάλες υπερβολές, την ιστορική και θεωρητική εξέλιξη των μεσαίων τάξεων κατά τον 20ό αιώνα, προτού προχωρήσουν στην σύνδεση με την ελληνική πραγματικότητα. Αναλογιζόμενοι την επίπτωση της οικονομικής κρίσης στην δυναμική της μεσαίας τάξης, κατευθύνουν την έρευνά τους στην αυτοτοποθέτηση των ψηφοφόρων στον άξονα Αριστεράς-Δεξιάς, χρησιμοποιώντας έρευνες της διαΝΕΟσις οι οποίες καλύπτουν την περίοδο 2015-2020. Οι συγγραφείς, ομαδοποιώντας τα ευρήματά τους στην βάση ιδεολογικών κριτηρίων, συγκρίνουν την ελληνική περίπτωση με το διεθνές περιβάλλον. Ως εκ τούτου, παρατηρούν πως η κρίση δεν συνέβαλε στην υπερσυντηρητικοποίηση της μεσαίας τάξης, καταγράφοντας αντίθετα μεγάλες μετατοπίσεις προς τον ΣΥΡΙΖΑ. Τα παραπάνω πλούσια στοιχεία αναλύονται και με βάση τις κοινωνικο-επαγγελματικές ομάδες, προσφέροντάς μας μια ανάλυση της κομματικής διείσδυσης στις ομάδες αυτές, αλλά και την διάρρηξη ή μη παραδοσιακών δεσμών μεταξύ κομμάτων και εργατικού σώματος.

Τα επόμενα πέντε κεφάλαια εστιάζουν στην μελέτη της προσφοράς και της ζήτησης στα πολιτικά κόμματα. Καθώς η ύπαρξη τέτοιου είδους κεφαλαίων είναι αρκετά συνηθισμένη σε συλλογικούς τόμους, σημασία έχει η ερευνητική ματιά που προσφέρουν στην εκλογική συμπεριφορά. Πράγματι, οι Μοσχονάς και Σεριάτος καταπιάνονται με την μελέτη του αντι-ΣΥΡΙΖΑ ρεύματος, αποτελέσματος της πόλωσης του πολιτικού σκηνικού μετά το 2015, αλλά και χαρακτηριστικού που διαπερνά οριζοντίως τον πολιτικό άξονα. Δανειζόμενοι από την διεθνή βιβλιογραφία τις έννοιες της θετικής και αρνητικής κομματικής ταύτισης, τις εντάσσουν στην ελληνική περίπτωση, κρίνοντας πως ο ΣΥΡΙΖΑ αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα αρνητισμού των ψηφοφόρων. Οι συγγραφείς έκαναν χρήση συγκεκριμένων ερωτημάτων από την μετεκλογική έρευνα της Prorata,

χαρακτηριστικό των οποίων είναι το αρνητικό πρόσημο: αρχικά, προς το σύνολο των πολιτικών κομμάτων και των πολιτικών αρχηγών και, δευτερευόντως, προς τον ΣΥΡΙΖΑ και την κριτική των ψηφοφόρων στην διακυβέρνησή του. Εξαιτίας της εξειδίκευσης στην επιλογή ερωτημάτων, οι συγγραφείς κατανοούν πως έχουν προχωρήσει σε μια πρώτη χαρτογράφηση του αντι-ΣΥΡΙΖΑ ρεύματος, καθώς αυτό έχει γιγαντωθεί από μια σειρά υποβοσκουσών αιτιών που δεν μελετώνται. Ωστόσο, αυτή η διαπίστωση καταδεικνύει και τις μελλοντικές προοπτικές έρευνας στο εν λόγω πεδίο για την ελληνική πραγματικότητα.

Η περίοδος της οικονομικής κρίσης είναι συνυφασμένη με την εκλογική εκτίναξη της άκρας δεξιάς στον πανευρωπαϊκό χώρο και ειδικότερα στην Ελλάδα. Το γεγονός μάλιστα πως κατορθώνει να διατηρεί την κοινοβουλευτική της εκπροσώπηση σταθερή καθ' όλο αυτό το διάστημα, ωθεί τους μελετητές σε τακτικές έρευνες της εκλογικής της παρουσίας. Στα πλαίσια του παρόντος τόμου, οι Γεωργιάδου και Ρόρη εστιάζουν στην εκλογική δυναμική και τις προοπτικές της άκρας δεξιάς στην μεταμνημονιακή περίοδο. Με απώτερο σκοπό την διερεύνηση των μοτίβων εκλογικής συμπεριφοράς των ψηφοφόρων της άκρας δεξιάς, καθώς και της ύπαρξης ή μη ενός θετικά διακείμενου στην άκρα δεξιά τμήματος του εκλογικού σώματος, οι συγγραφείς χρησιμοποίησαν δεδομένα από την μετεκλογική έρευνα της Prorata (Φεβρουάριος 2020). Με δεδομένη την κομβικότητα της Χρυσής Αυγής κατά την κρίσιμη δεκαετία των κρίσεων, οι ερευνήτριες αναζητούν την θέαση της οργάνωσης από το εκλογικό σώμα, τόσο στο μετεκλογικό διάστημα του 2019, όσο και υπό το βάρος της καταδικαστικής (προς την οργάνωση) απόφασης. Παράλληλα, με την χρήση πολλαπλών μοντέλων γραμμικής παλινδρόμησης, οι δύο συγγραφείς υπογραμμίζουν την ύπαρξη μιας σειράς ανεξάρτητων μεταβλητών που εξακολουθούν να καθορίζουν σημαντικά την εκλογική υποστήριξη προς την ελληνική άκρα δεξιά. Με δεδομένη μάλιστα την διαφοροποίηση των διακυβευμάτων σε κάθε εκλογική αναμέτρηση και την συντήρηση των κρίσεων, υπογραμμίζεται η σημασία μιας εκ νέου επανάληψης του προαναφερθέντος ερευνητικού σχεδιασμού.

Κατά την τελευταία δεκαετία, η διόγκωση του πολιτικού χώρου αριστερότερα του ΠΑΣΟΚ μοιάζει να πύκνωσε τα κενά που υπήρχαν στον άξονα μέχρι την κομμουνιστική αριστερά (που θεωρητικά καταλαμβάνει την άκρη στον άξονα Αριστεράς-Δεξιάς). Ως εκ τούτου, το ερευνητικό ενδιαφέρον χρειάζεται να είναι περισσότερο σύνθετο, αναδεικνύοντας ομοιότητες και διαφορές ανάμεσα στα εμπλεκόμενα πολιτικά κόμματα. Θέτοντας το ερώτημα «Ποια ριζοσπαστική αριστερά;», ο Κώστας Ελευθερίου εστιάζει στα τμήματα του εκλογικού σώματος που ψηφίζουν ΣΥΡΙΖΑ, ΜΕΡΑ25 και ΚΚΕ. Ενώ και ο Ελευθερίου αντλεί δεδομένα

από την Prorata (βασικό σκελετό δεδομένων του παρόντος τόμου), απομονώνει τις θεματικές που θεωρεί σχετικές με την έρευνά του στην βάση της επίδρασης που τους έχει ασκήσει η κυβερνητική εμπειρία του ΣΥΡΙΖΑ. Οπτικοποιώντας τμήματα του πλούσιου υλικού που συγκέντρωσε από στατιστικές αναλύσεις, ο συγγραφέας κάνει λόγο για μια ιδιότυπη ανοχή των ψηφοφόρων ΚΚΕ και ΜΕΡΑ25 προς τον ΣΥΡΙΖΑ. Ως βάση αυτής της παρατήρησης κρίνεται η σύγκριση με τις υπόλοιπες κυβερνήσεις της μεταπολίτευσης. Ωστόσο, παράλληλα, οι ψηφοφόροι αυτοί, όντας αυστηρά απαιτητικοί από την δική τους ιδεολογική σκοπιά, κρίνουν και απορρίπτουν τον ΣΥΡΙΖΑ με βάση την «αριστεροφροσύνη» που παρουσιάζει. Η πρωτότυπη αυτή ματιά μιας (τρόπον τινά) ενδοοικογενειακής σύγκρουσης μπορεί να αποδώσει υλικό σχετικά με τις μεταλλάξεις του χώρου εντός της περιόδου των κρίσεων που ζούμε.

Κλασική φαντάζει και η αναφορά σε ένα κεφάλαιο για το ΠΑΣΟΚ, με δεδομένη την ιστορικότητα και δυναμική του κόμματος σε όλη την περίοδο της Μεταπολίτευσης. Διατηρώντας πια μια σφαιρικότερη και βαθύτερη ματιά στις μεταμορφώσεις της ελληνικής κοινωνίας από το 1974, ο Τάσσης επιχειρεί να αναδείξει πώς η εκλογική υποχώρηση του κόμματος έλαβε ισχυρή ώθηση από ιδεολογικές μεταστροφές του στην κοινωνική πολιτική. Παράλληλα, επισημαίνει πως σημαίνουντα ρόλο διαδραμάτισε και μια σειρά λανθασμένων πολιτικών επιλογών από την κομματική ηγεσία. Στα σημεία αυτά επικεντρώνεται και η ιστορική αναδρομή που πραγματοποιεί ο συγγραφέας.

Ο τόμος ολοκληρώνεται με την αναφορά στην εκλογική παρουσία της ΝΔ το 2019. Η εν λόγω προσέγγιση συνιστά ιδιαιτερότητα, καθώς αποτελεί την μοναδική απόπειρα του παρόντος τόμου για εξωτερική ανάλυση των ελληνικών πολιτικών εξελίξεων και συγκριτική ανάλυσή τους με τις διεθνείς κομματικές οικογένειες (εν προκειμένω την κεντροδεξιά). Ο ερευνητικός φακός του Χρυσόγελου εστιάζει στην πολιτική ανθεκτικότητα και εκλογική ευημερία που φαίνεται να παρουσιάζει η ΝΔ, συγκρινόμενη με την υπόλοιπη ευρωπαϊκή κεντροδεξιά, η οποία έχει εισέλθει σε περίοδο παρακμής. Ο συγγραφέας υπογραμμίζει την ύπαρξη μιας αρμονικής συμβίωσης ανάμεσα στην φιλελεύθερη κομματική ηγεσία και την αρκετά συντηρητικότερη εκλογική βάση του κόμματος. Εξαιρετική αποτύπωση αυτής της σχέσης αποτέλεσαν οι εκλογές του 2019, καθώς το κόμμα επένδυσε σε μια εναντιωματική ρητορική, η οποία είχε στο στόχαστρο την Αριστερά, τον λαϊκισμό και την μεταναστευτική κρίση.

Η συνεισφορά του παρόντος τόμου κρίνεται ιδιαίτερα σημαντική για την ελληνική επιστημονική κοινότητα, με δεδομένη την ισχυρή παραγωγή ανάλογων

έργων στην εγχώρια βιβλιογραφία. Η δομή του βιβλίου μπορεί να λειτουργήσει σαν μια ενδιαφέρουσα εισαγωγή για όποιον επιθυμεί να μάθει αναλυτικότερα κάποια ζητήματα εκλογικής συμπεριφοράς. Αναλογιζόμενος τα όσα διάβασε, ο αναγνώστης θα έχει την ευκαιρία να τα μελετήσει στον πολιτικό στίβο, ως ένα εξαιρετικό δείγμα θεωρίας και πράξης. Τα κεφάλαια για τα ελληνικά πολιτικά κόμματα προφανώς και δεν δύνανται να θεωρηθούν ως αντιπροσωπευτικά της ελληνικής περίπτωσης. Αντίθετα, προσφέρουν μια σειρά σκέψεων και διαδρομών για την εξέλιξη της έρευνας.

Στα θετικά και αρνητικά, ταυτόχρονα, του τόμου συγκαταλέγεται η χρήση υλικού από την Prorata. Η –μετεκλογική– φύση της έρευνας που χρησιμοποιείται, καθώς και οι αδυναμίες του ελληνικού περιβάλλοντος των δημοσκοπήσεων, κρίνουν θετική την χρήση του υλικού, για το βάθος που προσθέτει στην έρευνα. Ωστόσο, ο περιορισμένος ορίζοντας χρήσης εγχώριων στατιστικών δεδομένων σπάει τις, κρίσιμης σημασίας, ερευνητικές χρονοσειρές. Επιπρόσθετα, αφαιρεί από τους ερευνητές την δυνατότητα σύγκρισης των ευρημάτων τους.

Παρότι ο τόμος κρίνεται εξαιρετικά φιλικός προς τον αναγνώστη, τόσο σε επίπεδο λόγου όσο και οπτικοποιήσεων, απουσιάζει ένα χαρακτηριστικό-κλειδί συλλογικών εργασιών: το κεφάλαιο του επιλόγου. Ο τόμος ξεκινάει με επίλογο, προτού συνεχίσει την ανάπτυξή του. Με τον τρόπο αυτό, ο αναγνώστης εισάγεται στις σκέψεις και τους στόχους των συντελεστών. Αναλόγως, θα έπρεπε να υπάρχει κεφάλαιο επιλόγου, το οποίο θα ολοκληρώνει ομαλότερα για τον αναγνώστη την μελέτη του τόμου. Παράλληλα, θα παρουσίαζε κενά και μελλοντικές ερευνητικές πρωτοβουλίες, τις οποίες αυτή την στιγμή μπορεί να σκεφθεί συνδυαστικά μόνο κάποιο έμπειρο μάτι.

Τα παραπάνω δεν επιθυμώ σε καμία περίπτωση να καταχωρηθούν ως σημεία που υποσκάπτουν την δυναμική του έργου ή που του προσφέρουν μια επιθυμητή χρονική άμυνα. Πρόκειται μόνο για λειτουργικές παραλείψεις που αφαιρούν από την δυναμική της συλλογικής εργασίας. Άλλωστε, αυτό που διατηρεί σημασία είναι η διαπίστωση πολλών εκ των συντελεστών πως μια σειρά από αλληπάλληλες κρίσεις έχουν μεταβάλει το πλαίσιο εντός του οποίου έγινε η επεξεργασία του πεδίου. Βέβαια, καθώς για την ελληνική πραγματικότητα όλα τα παραπάνω αποτελούν προϊόν υπερδεκαετών ζυμώσεων –και μέχρι να υπάρχει εκ νέου μια κοινωνικοπολιτική ωρίμανση που θα προσφέρει στους ερευνητές την ευκαιρία ανάλογων εργασιών– προκρίνονται κάποιες άλλες εστιάσεις. Αρχικά, τα ερευνητικά ερωτήματα των περιλαμβανομένων κεφαλαίων μπορούν να αποτελέσουν αντικείμενο συζήτησης και συνεντεύξεων με τις κομματικές ελίτ,

καλύπτοντας την προσφορά και την ζήτηση των πολιτικών κομμάτων. Τέλος, δεν μπορούμε να ξεχνάμε την συγκριτική, διεθνή διάσταση τέτοιων εργασιών. Καθώς η εκλογική συμπεριφορά των ψηφοφόρων παρουσιάζει παρόμοιες διακυμάνσεις και σε άλλες χώρες την δεδομένη χρονική περίοδο, μπορούν εύκολα να συγκριθούν πολιτικά κόμματα στην βάση ιδεολογικών συγγενειών και πολιτικών αποφάσεων.

